Història dels altres

Exclusió social i marginació a les comarques tarragonines [segles XIII-XX]

Daniel Piñol Alabart (coord.)

[publicacions] urv

Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver del Camp de Tarragona

Història dels altres

Exclusió social i marginació a les comarques tarragonines (segles XIII-XX)

Daniel Piñol Alabart
(coord.)

[publicacions] urv

CERCLE D'ESTUDIS HISTÒRICS I SOCIALS «GUILLEM OLIVER» DEL CAMP DE TARRAGONA

Tarragona, 2019

Editen:

Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili
Av. Catalunya, 35 · 43002 Tarragona
Tel. 977 55 8474 · A/e: publicacions@urv.cat
www.publicacions.urv.cat

Cercle d'Estudis Històrics i Socials
«Guillem Oliver» del Camp de Tarragona
L'Arxiu, M2 Espai Tabacalera
Av. Vidal i Barraquer · 43005 Tarragona
Tel. 977 296 230 · A/e: guillemoliver@guillemoliver.com

Primera edició en paper, gener de 2003
Primera edició digital, maig del 2019

ISBN: 978-84-8424-771-5
DL: T 100-2003

Taula

Pròleg

Comentaris sobre la marginació social

Quan Jordi PIQUÉ i Daniel PIÑOL, aquest darrer el coordinador, em varen demanar si volia prologar el llibre que estaven preparant i que es titularia *La història dels altres. Exclusió social i marginació a les comarques tarragonines (segles XIII-XX)*, vaig contestar que sí, sense pensar-m'ho dues vegades, ja que durant tot l'estiu del 2002 havia estat llegint textos sobre marginats, exclosos socials i els estigmatitzats. A través de la bibliografia m'havia familiaritzat amb delinqüents diversos —lladres, presoners, assassins i condemnats a mort— i *hobos*, sense sostre —*homeless*—, nens del carrer, gamberros i *loubards*; drogoaddictes —d'heroïna o d'èxtasi—; *taxi-girls* i prostitutes (de carrer o d'alt nivell) i homosexuals i hermafrodites, algun d'aquests tan ben estudiat com Herculine Barbin;[1] alcohòlics; malalts mentals, *handicapés* físics, deficients psíquics, etc. Així doncs, la proposta em venia com l'anell al dit pel que fa a la temàtica i, a més a més, tenia l'al·licient afegit que la majoria d'autors i autores dels capítols del llibre havien estat alumnes meus i ara, llegint-los, em retrobava amb els seus rostres, amb les seves veus i, sobretot, amb la feina ben feta que aquí presenten.

Sobre els tipus de marginació

Daniel PIÑOL, a la breu introducció que precedeix el llibre, deixa clar que aquest és un text o, més ben dit, un conjunt de textos sobre els «altres», i que aquests altres són els bandejats de tot arreu, «els oblidats de la societat, els exclosos i els marginats per raons econòmiques, de sexe, d'ideologia i de cultura, els pobres, les prostitutes, les minories ètniques, els immigrants, els obrers, els nens... i també les dones»,[2] tots els quals deixen pocs rastres directes (i menys encara escrits) de la seva existència. En la mateixa línia, la professora Coral CUADRADA, després d'assenyalar que en els textos

1. Vegeu FOUCAULT, M. *Herculine Barbin, dite Alexina B.* París: Gallimard (Vies parallèles), 1978.
2. He treballat sobre un manuscrit sense paginar, per la qual cosa les citacions textuals dels diferents autors no tenen número de pàgina.

medievals el concepte «abasta un ventall molt ampli de personatges— rodamóns, indigents, miserables, bandejats, heretges i dissidents religiosos, jueus i musulmans, leprosos, prostitutes, vells, estrangers, esclaus»—, però també dones, pagesos i infants, estableix una tipologia de la marginació molt completa a partir d'alguns dels grans eixos socials que la determinen i/o generen. Coral CUADRADA parla, doncs, d'una *marginació econòmica* (en la qual es trobarien captaires, «pobres» i vagabunds); una *marginació ideològica* (no seria millor dir-ne ètnica?), exemplificada per musulmans i jueus, els moriscos i judaïtzants dels quals tracta el llibre; una *marginació física*, integrada pels contrets —disminuïts, mutilats—, bojos i malalts, amb els leprosos com a paradigma. Una quarta forma de marginació seria la que, segons Coral CUADRADA, a qui segueixo fidelment, alguns autors han qualificat com a *jurídica* —la referida a esclaus i remences— i que ella prefereix denominar forçosa; una marginació per raó d'*edat i de sexe*, que inclou des dels nadons abandonats en hospicis i cases d'expòsits fins als vells, passant per les dones, que en una societat masclista són sotmeses a una feixuga dependència patriarcal, i, finalment, una *marginació moral*, que es dóna quan els pobres són assimilats a jugadors, bevedors i blasfems.

Altres formes de marginació que no apareixen en aquest volum serien les exemplificades pels «desviats» religiosos —heretges, cismàtics, apòstates i sectaris— o bé sexuals (homosexuals, pederastes) o encara bruixes i bruixots... De totes maneres, el que sí que queda clar és que els eixos sobre els quals es forgen i canalitzen els processos d'exclusió, marginació i etiquetatge són també els grans eixos que estructuren i regulen el sistema social: el gènere, l'edat, la classe social, el nivell d'instrucció, la religió.[3]

Què defineix l'exclusió i la marginació?

Teresa SAN ROMÁN, antropòloga, i una de les grans expertes en aquests temes, té un article seminal titulat «Comentarios sobre un proyecto de investigación socioantropológica de la marginación social»,[4] en el qual es queixa de la imprecisió intuïtiva amb què emprem el concepte de marginació social. La Dra. SAN ROMÁN, que aquí pensa en vells, en sectes religioses, en grups ètnics, etc., explicita la hipòtesi segons la qual «la marginació *s'arrela* (arraiga) en un procés que va de la competència a la suplantació ideològica que justifica el procés i l'alimenta, una ordenació d'elements estereotipats, cognitius, que van negant progressivament els atributs de personalitat social, de "persona" al marginat». I quan l'autora posa a prova la seva hipòtesi constata que la marginació:

3. Vegeu els textos de ROMANÍ, Oriol. «Antropologia de la marginación. Una cierta incertidumbre». A: PRAT/ MARTÍNEZ (ed.). *Ensayos de antropología cultural. Homenaje a Claudio Esteva-Fabregat.* Barcelona: Ariel, 1996, p. 303-318, i també Teresa SAN ROMÁN, esmentada a la nota següent.

4. SAN ROMÁN, Teresa. «Comentario sobre un proyecto socio-antropológico de la marginación social», *Perspectiva Social* 22 (1986); reproduït i ampliat a «La marginación como dominio conceptual. Comentarios sobre un proyecto en curso». A: PRAT i altres (ed.). *Antropologia de los Pueblos de España.* Madrid: Taurus, p. 151-158.

— Es tradueix en situacions de competència.
— On existeixen possibilitats objectives que es produeixi la suplantació d'un dels competidors per uns altres.
— Que consisteix socialment en l'exclusió del marginat dels espais socials (recursos, entesos en tota la seva possible amplitud) comuns i/o públics, de manera que l'accés a aquests és sempre menor, limitat temporalment i depenent en termes de capacitat política i social de decisió.
— Que produeix, s'acompanya i s'alimenta d'una imatgeria cognitiva que dóna suport tracional i justifica moralment aquell procés de negació d'accés, que es tipifica com a incapacitat personal i que és despersonalització social.
— I, en aquest sentit, aquest procés de despersonalització social segueix pautes simètriques i inverses al procés d'enculturació pel qual el nen es fa adult i persona amb plenitud social.

Ara, mantenint la hipòtesi de Teresa San Román com a teló de fons i en una mena d'associació lliure d'idees estimulada per la lectura atenta dels diferents textos que integren aquest llibre, assajaré una aproximació a allò que podríem anomenar *l'imaginari social* que envolta l'estat de marginació i exclusió. I aquest imaginari o conjunt d'estereotips socials es fonamenta en un seguit d'elements i trets diversos com són: el cos, les marques físiques i la indumentària, el (baix) nivell d'instrucció, l'ofici o ocupació, la pobresa, l'habitacle, el territori, i l'actitud de submissió personal que hom exigeix al marginal.

El cos, o la percepció del cos, en primer lloc. En una mirada general i ràpida sobre el tema sembla com si el cos dels diversos marginats estigués devaluat en el sentit que no els pertany, que és propietat dels altres. En el cas de les prostitutes, estudiades per Coral Cuadrada, «el seu cos [...] es reglamenta a Barcelona on podien lluir-lo amb joies, sempre que no el tapessin, car la mercaderia havia d'estar a ulls de tothom, per contra, a les dones de bé, de família, els eren vedats els ornaments de luxe i se'ls recomanava de vestir amb austeritat». Si el cos de la prostituta es ven i es compra, quelcom semblant passava en el cas dels esclaus. Com assenyala Salvador J. Rovira en el seu capítol sobre l'esclavitud, queda ben palès que «l'ésser humà [...] era la peça de caça més preuada» de pirates i corsaris que pentinaven les costes amb l'objectiu de capturar el personal per vendre'l posteriorment o demanar-ne rescat. Ni els esclaus que havien estat venuts ni els presidiaris que havien estat destinats a galeres o a treballs forçats tenien gaire control sobre les seves persones. Una citació d'Elena de Ortueta que reprodueix un informe d'un facultatiu municipal sobre les presons a Tarragona és prou il·lustrativa en aquest aspecte: «duermen allí estos hombres [...] con el mal olor que despiden los zambullos, y con el que se desprende de la ropa que constantemente, día y noche visten, empapados del sudor que arrojan sus cuerpos en virtud de los penosos trabajos a que están condenados y agregando á esto el humo de los cigarros». A més a més de cossos bruts, suats i malnodrits, les al·lusions als càstigs i les tortures corporals —per damunt de tot, l'assotament públic— són contínues en els diferents capítols i les

penes físiques infringides a jueus (vegeu el text d'Enric MATEU), moriscos (Pascual ORTEGA) i gitanos (Roser PUIG), com també rodamóns, esclaus i presoners, tenien un caràcter gairebé rutinari. I l'espectre de l'horror va *in crescendo* quan recordem els cossos esquarterats, desconjuntats i cremats pels tribunals laics i els de la Inquisició. En fi, que, en el passat i malauradament també en força casos del present, hom ha colpejat i brutalitzat els cossos de dones, de nens i, potser en una mesura més petita, de vells, amb la mateixa freqüència i crueltat amb què hom tractava les bèsties de càrrega i de treball: a base de garrot i de fuet.

També, i en segon lloc, hi ha marques físiques o d'indumentària per a etiquetar i «visualitzar» els integrants de les categories de l'exclusió i la marginació. El color de la pell podria ser-ne una: en el cas dels gitanos, la seva pròpia autoqualificació com a «calés» (que significa negre, en l'idioma caló) és ben explícita i previsiblement el color de la pell d'alguns moriscos seria més fosc o almenys tindria una tonalitat diferent a la dels «cristians vells», d'una manera semblant a com els magribins actuals poden presentar alguns trets físics que els diferencien dels autòctons com, per exemple, els cabells, el to de la pell ja esmentat o bé l'esquema gestual o corporal. En altres casos, eren marques físiques com les gravades en els cossos dels esclaus les que denotaven la propietat d'un amo determinat com passa amb els ramats de bestiar. També són coneguts els tatuatges amb què els presos es decoren diferents parts del cos. Complementàriament a aquests aspectes estrictament corporals, Coral CUADRADA assenyala, per exemple, els vestits diferenciats amb què havien d'abillar-se les prostitutes i, segons Enric MATEU, en determinats moments històrics els jueus havien de portar una rodella vermella, mentre que en el cas dels sarraïns i moriscos havia de ser blava. Presoners i bojos també havien estat obligats a vestir uniformes —els famosos «tratges» de ratlles horitzontals dels presidiaris i les camises de força de «melancòliques» i bojos—, senyal distintiu de les institucions totals on estaven tancats, respectivament. En fi, si el vestit convencional és una característica de la integració al sistema, la desintegració o més ben dit el fet de mantenir-se'n al marge, com és el cas dels rodamóns, sense sostre i pobres diversos, implica vestir robes velles, espellifades, a vegades un simple parrac, signe i símbol evident de la seva exclusió i del seu desarrelament.

Sens dubte, històricament la instrucció, el saber, ha estat un privilegi que els grups hegemònics s'han reservat per a si mateixos i en aquest sentit hem establert una certa connexió conscient o inconscient entre riquesa, poder i instrucció. O per dir-ho d'una altra manera: hom imagina una prostituta de carrer amant de la lectura i de la filosofia? O un gitano nòmada que sigui instruït i culte? O encara, un rodamón alcoholitzat que sigui un lletraferit de la poesia? De ben segur que n'hi deu haver algun, però en qualsevol cas serà la confirmació de la dita segons la qual «una flor no fa estiu» i tots continuarem associant la prostituta, el gitano i el rodamón amb la ignorància. L'article de Daniel PIÑOL incideix sobre aquestes qüestions i queda clar que a l'Antic Règim, si més no, els (alts) nivells d'analfabetisme anaven molt lligats amb el món rural i amb el gènere femení. El desconeixement de l'escriptura per part de les classes subalternes

bolcades clarament cap a formes d'expressió oral, explicaria la manca de documentació escrita, aspecte que em sembla que és assenyalat per tots i cadascun dels autors del llibre, que es lamenta, així, d'aquesta dificultat afegida a la seva tasca. Malgrat que, com a conseqüència de la Il·lustració, durant el segle XIX hi va haver un procés clar d'alfabetització de les classes populars, encara ara, i com ho expressava fa un moment a través d'exemples concrets, continuem lligant la ignorància amb les capes populars i encara més amb les formes convencionals d'exclusió i marginació. Penso que és en aquest sentit que cal entendre l'article que Jordi PIQUÉ dedica a Dolors Martí. Aquesta dona, en un context clarament masclista —i pel que sembla el mateix marit ho era força—, no només ocupa un càrrec públic en lloc de quedar-se a casa a fer ganxet, sinó que l'exerceix amb professionalitat i bon fer.

I què direm dels oficis i ocupacions dels marginats? Segurament és el capítol de Roser PUIG sobre els gitanos el que n'aporta més detalls: sabem que els antics gitanos, com també els més moderns, tenien activitats econòmiques basades en el comerç de bestiar —tractants, xolladors—, en treballs artesanals —com el ferro i el vímet—, i, a més, es dedicaven a la venda ambulant. També Pascual ORTEGA especifica que els musulmans de l'Ebre es dedicaven preferentment a activitats agropecuàries i que hi havia terrissaires, teixidors i tintorers. Els jueus, que per la seva relació amb el comerç i les altes finances podien accedir al món dels estudis i de les professions liberals, veuran frustrada aquesta possibilitat. Com indica Enric MATEU, hom els prohibirà per decret exercir la medicina —professió que els havia donat fama arreu— com també tenien prohibit accedir als ordes sagrats o a qualsevol càrrec de jurisdicció eclesiàstica.

El poc prestigi de les ocupacions conegudes dels grups marginats es combina fàcilment amb un altre estereotip més potent encara, com és el de la manca de professió o ocupació coneguda de «vagos», vagabunds, captaires i indigents, percebuts tots com a ferms partidaris del «feina fuig» i decantats cap a pràctiques il·lícites (lladregots, tafurers, alcavots i alcavotes) o de tan poc prestigi social com l'anomenat «ofici més vell del món» de les prostitutes, o encara els treballs forçats als quals es veien abocats esclaus i presidiaris.

Sintetitzant: la manca d'instrucció i el fet de sobreviure amb oficis inespecífics i ocupacions poc qualificades ha estat percebut com la causa, però també l'efecte de la misèria en la qual ha estat sumit el marginal i l'exclòs. Com assenyala Coral CUADRADA, ja sant Vicent Ferrer se n'havia adonat quan escrivia: «Quants catius reneguen, quantes fadrines orphenes van als bordells perquè no han res.» I que la pobresa agreuja la percepció de marginació sembla evident quan pensem en exemples característics del tipus: un negre pobre sembla més negre, una puta pobra i vella sembla més puta i, en fi, que un moro ric, ja no sembla tan moro, sinó senzillament un àrab...

Una de les coses que m'ha sobtat en llegir els diferents textos que integren aquesta història dels altres és la manca d'informació sobre les cases i llars en les que vivien els grups estudiats. Quin tipus d'habitacle tenien els moriscos, o els jueus catalans o els gitanos o les prostitutes o els presos quan no estaven a la presó? Aquest tipus de detall no el trobarem fins a llegir el penúltim article de Joan GISBERT sobre la formació dels barris perifèrics

a Tarragona, al qual em referiré més endavant, però no aquí. En mancar aquesta informació, he connectat amb un altre tipus d'imaginari de la marginació com és el que descriu Oscar LEWIS[5] en parlar de la cultura de la pobresa a les barriades del DF mexicà, en què els pobres ocupen un espai molt reduït i allí s'amunteguen, amb manca d'aigua, de ventilació i d'higiene, sovint en un estat d'abandonament i de brutícia deplorables i en una atmosfera que afavoreix la promiscuïtat, la violència física i l'agressió verbal i psíquica.

En canvi, tenim força més informació sobre els llocs públics freqüentats o ocupats pels marginats: els bordells *—loca inhonesta—* dels quals parla Coral CUADRADA, i també les estretes aljames o calls dels jueus i les no menys fosques moreries de sarraïns i moriscos o encara els barris marginals i de barraques en què habitualment han viscut els gitanos. De totes maneres la informació més detallada sobre aquest àmbit l'aporten PIÑOL i ORTUETA quan descriuen les característiques físiques de dues institucions: les escoles (dels pobres) a Reus i les presons de Tarragona, respectivament. De les primeres, Daniel PIÑOL n'assenyala els problemes de ventilació que patien, la manca de llum a les aules i tota mena de deficiències higièniques, però són, sobretot, les descripcions d'Elena de ORTUETA a l'entorn de les presons tarragonines del Pretori o del Miracle les que posen els pèls de punta. En citació textual llegim: «El castell de Pilats continuà sent el presidi de la ciutat [...] La planta baixa era especialment humida. Les parets i el terra eren amarades de les aigües brutes procedents dels embornals ubicats en un angle, totalment al descobert i sense cap tipus de protecció i, segons l'arquitecte, l'olor era insuportable.» Unes pàgines després ens parla de goteres i de tolls d'aigua a les sales on romanien els presos i, en fi, la imatge que se'n desprèn és la d'un absolut estat d'abandonament i de misèria.

Començava la ronda sobre les marques de l'exclòs i l'estigmatitzat parlant del cos, i de com el cos sembla que no l'hi pertanyi. Ara finalitzaré aquesta reflexió amb un tret clarament complementari: l'exigència de submissió que el marginat ha de manifestar envers aquells que estan integrats a la societat major, l'hegemònica. Que la prostituta està sotmesa al desig de qui paga el servei sembla força evident; Pascual ORTEGA, de la seva banda, ens informa que «la dependència feudalovassallàtica en què vivia la majoria dels musulmans de l'Ebre es caracteritzava per unes condicions de submissió tremendament feixugues». I com veurem una mica més endavant seguint Enric MATEU, els jueus, pel fet de ser-ho, estaven totalment sotmesos al lliure arbitri dels cristians que podien insultar-los o maltractar-los, privadament o públicament, amb tota impunitat... I en la resta de casos la cosa no canvia gaire: els carcellers exigeixen servitud personal als reus, els amos als seus esclaus, els marits a les seves mullers i, fregant els límits d'allò que sembla grotesc, els ciutadans havien de dirigir-se a les autoritats, com assenyala PIÑOL, amb fórmules del tipus: «...a su señoría ilustrísima con el mayor respeto espone» o bé «Gracia que no duda alcanzar de los bondadosos corazones de sus señorías, cuyas vidas guarde Dios muchos años por el bien de sus habitantes». Sense comentaris.

5. LEWIS, Oscar. *Los hijos de Sánchez: autobiografía de una familia mexicana*, 10a ed. Mèxic: 1971, Joaquín Mortiz.

Els poders públics i l'exclusió social

Des de sempre, les autoritats han estat molt poc tolerants davant la diferència. Per exemple i com assenyala Roser Puig, quan arriben les primeres onades de gitanos, els poders públics es plantegen dues grans vies: l'assimilació o l'expulsió. Llegint el llibre, penso que caldria afegir-hi una tercera possibilitat, com és la de la repressió, una repressió pura i dura com es veurà al llarg d'aquest epígraf. Tot sembla indicar que a nivell popular la convivència de grups ètnics diferenciats —moriscos i gitanos i, potser en una mesura més petita, jueus— amb els natius havia estat relativament harmònica i, segons assenyalen Ortega per als primers i Puig per als segons, malgrat una clara tendència a l'endogàmia —com a mecanisme explícit de defensa i preservació de la pròpia identitat— els matrimonis mixtos tampoc eren infreqüents i en bona mesura depenien de la mateixa diversitat interna (rarament tinguda en compte) dels grups esmentats.

Però, enfront d'aquesta actitud de base relativament respectuosa entre diferents comunitats, la legislació contra les minories era absolutament repressiva: al començament del llibre és Coral Cuadrada qui ofereix textos sobre repressió de la prostitució, però és sobretot amb Enric Mateu parlant dels jueus amb qui entrem de ple en el cor del tema. Aquest autor ressegueix les disposicions eclesiàstiques contra els jueus, les ordinacions municipals, i el *Llibre dels costums de Tortosa*, el primer codi redactat originàriament en català (i penso que es podria afegir que tristament redactat en català!), en què les discriminacions de tota mena contra els jueus ultrapassen qualsevol límit. Les butlles papals —el *Contra Iudeos*, de Benet XIII— tampoc tallaven curt, i no és estrany que, amb aquest cúmul de prohibicions, restriccions de tota mena i el foment d'actituds extorsionadores, s'arribés a l'edicte d'expulsió decretat el 31 de març de 1492 pels Reis Catòlics. També els moriscos foren obligats a convertir-se massivament i semblantment als jueus, expulsats del país.

I els anomenats Reis Catòlics, tornaven a cavalcar de nou el cavall de la repressió quan, i com escriu Roser Puig: «un cop expulsats els jueus i els musulmans, el 1499 legislen contra els gitanos amb decrets que els obliguen al sedentarisme». La via, doncs, restava oberta, i des de Felip III fins a Felip V el to no canviarà gaire: la legislació és sempre dura, discriminatòria i repressiva. Podem arrodonir el tema dels gitanos amb una llarga citació de la Pragmàtica de Felip V, decretada el 1717 i que Puig comenta dient: «Altres punts pretenen canviar la seva manera de viure: se'ls prohibeix vestir diferent, parlar en la seva llengua, viure en barris separats, qualsevol tipus de comerç i viatjar d'un lloc a un altre, perquè no vagin a fires i mercats. Se'ls prohibeix exercir totes les activitats econòmiques que havien realitzat tradicionalment i se'ls obliga a fer de pagesos per intentar acabar amb el seu nomadisme.» I Roser Puig rebla el clau d'aquesta llarga citació comentant agudament: «La llei manifesta que vol atacar l'arrel de la delinqüència gitana [...] Però, en realitat, el legislador ataca l'essència de la cultura romaní, la seva intenció és la d'extermini...»

I, en efecte, és aquesta mateixa voluntat d'extermini físic o ètnic la que trobem en els pogroms populars contra els jueus, i que sembla que sovint foren atiats per les mateixes autoritats. Enric MATEU assenyala que quan les masses populars penetraven les aljames i hi exercien tota mena de violències, en aquestes actituds antijueves hi havia un clar rerefons econòmic, ja que hom aprofitava l'avalot per destruir aquella documentació comprometedora que consignava els deutes i préstecs dels cristians envers els jueus... Altres vexacions i encarnis contra aquests es produïen per Setmana Santa — el famós i trist «anar a matar jueus» del Divendres Sant— i en general tot un ventall de discriminacions entre les quals «s'acorda torturar les dones cristianes que mantinguin relacions sexuals ("crim de cohits carnals") amb jueus» o que ells mateixos visquin, mengin o parlin amb altres jueus. I aquesta clara voluntat de trencar les cohesions familiars o ètniques també la trobem, com assenyala ORTEGA, en la pro-hibició infringida als moriscos de no poder-se maridar entre ells si volien heretar la hisenda dels seus pares.

El resultat evident d'aquestes legislacions i actituds fou no només l'afebliment de les estructures de cohesió dels grups esmentats sinó també la difusió d'uns estereotips de contaminació moral que afecten la consideració de marginats i exclosos. Encara avui els conservem en el registre dels insults on els dicteris de: puta, fill de puta, gitano, burro! (en l'accepció d'ignorant) són dels més quotidians i difosos.

A manera de conclusió

A l'inici del seu text, E. MATEU escriu: «Deia Ariel TOAFF, un dels grans coneixedors de les comunitats hebrees tardomedievals, que "la societat d'aquell temps era una gran productora de marginats".» Doncs, possiblement això sigui cert, però molt em temo que aquesta no era una exclusiva de la societat tardomedieval, sinó que també la que ens ha tocat viure a nosaltres n'és una bona productora. I els dos darrers capítols —el de Joan GISBERT sobre els orígens dels barris perifèrics de Tarragona i el de Judit SANCHO sobre els magribins d'Alcanar—, ambdós de plena contemporaneïtat, semblen corroborar-ho.

Així, quan Joan GISBERT en el seu notable article va desgranant les vicissituds que van acompanyar la construcció del barris perifèrics —barris construïts sense planificació urbanística, amb uns serveis i equipaments precaris (pel que fa a l'aigua, a l'enllumenat públic, el clavegueram i la manca d'asfaltat) amb barraquisme i autoconstrucció, amb notables deficiències en els habitacles (aluminosi, humitats, males olors, despreniment de teules), mal comunicats i amb una clara sensació de gueto —recuperem aquella actitud de deixadesa i d'afany de lucre que caracteritza els grups hegemònics— i que malauradament ens hem trobat ben sovint a les pàgines d'aquest llibre. D'altra banda, una citació de PUJADAS i BARDAGÍ, esmentats per GISBERT, ens indica a les clares la sensació de rebuig i indefensió patida per les mateixes víctimes. «Primero —ens diu l'informant— fue Torreforta, en los años 60, porque te consideraban bruto, un inculto, te daba vergüenza decir que eras de Torreforta. Luego esa fama le ha pasado a Bonavista y ahora se la echamos a los de Campoclaro. La cuestión es que tiene que haber siempre una cabeza de turco para que otros puedan brillar.»

«Cap de turc», com diu l'informant, o potser «cap de moro» o «cap de magribí», o, per extensió, «cap de sudaca» o de «bosni»... En fi, que la maquinària de producció de marginats continua a ple rendiment. Potser la màquina deixaria de funcionar o fins i tot es rovellaria si fos possible la realització d'un desig que apareix en el darrer text d'aquest llibre, el de Judit SANCHO sobre els magribins d'Alcanar, quan aquesta autora escriu: «L'ideal seria aconseguir una societat en la qual dues cultures estiguessin integrades, però sempre sense deixar de ser dues cultures diferenciades.»

Realment, imaginar una societat fonamentada en el respecte dels uns envers els altres i en la que les diferències econòmiques, ètniques, físiques, jurídiques, d'edat i gènere, morals i ideològiques no siguin motiu d'agressió sinó d'harmonia és una utopia, i un ideal pel qual paga la pena de lluitar, o de continuar lluitant. I tant de bo que aquesta història dels altres, en la qual ben aviat i sense més preàmbuls entrarà el lector, restés com una cosa llunyana, del més pregon passat històric.

JOAN PRAT CARÒS

Introducció

Entre els vencedors, la gent del poble passava gana.
Entre els qui van vèncer, la gent del poble en passava també.
Enmig de tots ells, la gent del poble passava gana.
Fragment de la cançó «La guerra que vindrà», de Bertolt Brecht.

Seguint la línia de publicacions del Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver del Camp de Tarragona presentem ara un llibre col·lectiu que, d'entrada, pot sorprendre el lector, sobretot pel títol. Aquest ens diu ja que es tracta d'un llibre d'història, però el que sobta més és el subjecte d'aquesta història. Què volem dir en referir-nos als altres? Qui són els altres? En part, són aquells a qui la cançó amb què il·lustrem aquesta introducció dedica un petit record. Són aquells bandejats de tot arreu, aquells que fins ara no sortien als llibres de text, ni als tractats d'història ni a les cròniques oficials... Són els oblidats de la societat, els exclosos i els marginats per raons econòmiques, de sexe, d'ideologia o de cultura, els pobres, les prostitutes, les minories ètniques, els immigrants, els obrers, els nens... i també les dones.

Aquests subjectes, que no han deixat rastres directes al llarg del temps, ni han escrit documents, ara són els protagonistes del llibre. I és tasca dels historiadors recuperar la seva memòria per posar-la a l'abast del públic lector, dels erudits i estudiosos, i de tots aquells que vulguin conèixer el passat des d'un altre punt de vista. Però és una tasca complicada precisament per aquesta manca d'informació directa. De tota manera van apareixent fonts documentals que ens parlen d'aquestes qüestions i que els historiadors podem aprofitar per fer noves aportacions a la historiografia. Això demana paciència i atenció per veure com també en la documentació oficial van sorgint referències al tema que ens ocupa, i també requereix perícia a l'hora d'elaborar i contrastar les dades. Els historiadors i estudiosos que han treballat en aquest llibre ho han aconseguit donant com a resultat uns treballs que pretenen aprofundir en l'anàlisi de les classes subalternes i en l'exclusió social al llarg de la història.

Els articles que es publiquen tenen com a denominador comú la marginalitat en diferents etapes de la història. Es parteix de l'edat mitjana, amb les dones, els pobres i els jueus. En els segles de la modernitat hi ha els esclaus, els moriscos i els gitanos. Al món contemporani els temes tractats són: les dones al món de la política, les classes populars i la seva relació amb la cultura escrita, els barris perifèrics de Tarragona, un treball sobre l'arquitectura de les presons com un lloc per a l'exclusió i, per acabar, la qüestió dels immigrants magribins a l'actualitat.

El context en què centrem aquest llibre col·lectiu és local, emmarcat en les comarques tarragonines i seguint una de les línies d'actuació del nostre Cercle d'Estudis, que vol estudiar principalment el Camp de Tarragona, però també procura arribar a la resta de comarques. És, doncs, història local, feta des de casa però sense perdre de vista l'entorn, ja que si no ho féssim així cauríem en una història tancada, localista, que no aportaria res més que dades inconnexes sobre una realitat i uns objectes d'estudi massa petits.

Tot i ser uns temes de recerca que ja aborden els historiadors en altres llocs, encara no acaben d'entrar amb força en la producció historiogràfica de les nostres terres. No es tracta ara de fer un repàs de tot el que s'ha fet i del que manca per fer, ni tampoc de retreure a ningú el perquè els historiadors tarragonins no ens decantem per estudiar aquests aspectes del passat. Però sí que és obligació nostra encoratjar els joves historiadors i els alumnes universitaris, que s'endinsin pels camins de la recerca. Segur que en els temes que dissenyem en aquest llibre encara trobaran molts camins pels quals no ha passat ningú, i molts lligalls, carpetes i documents que encara no s'hauran obert, o, si més no, no s'hauran llegit mai amb els ulls que volen trobar dades sobre les classes marginals.

Per això aquest llibre obre vies de recerca i deixa també feines per fer. Perquè aquests *altres* a qui fem referència en els diferents treballs no són res més que una part molt petita d'aquest univers de la marginalitat i de l'exclusió social. Només cal anar completant-lo tot reunint les peces separades, i així arribar a conèixer realment qui és aquest poble que, entre els uns i els altres, passa gana.

DANIEL PIÑOL ALABART

La història dels altres

Exclusió social i marginació a les comarques tarragonines (segles XIII-XX)

CORAL CUADRADA MAJÓ

Pobresa, marginació i sexe a l'edat mitjana

Lo quint peccat que és gran fluix de sanch és puteries especials: sent Agostí fa qüestió si entre christians se poden sostenir bordells. Diu que hoc, bordells generals a una part de la ciutat, axí com los mesells que'ls fan estar apartats, per què la malícia no's pegue als altres: axí les dones públiques se peguen si estan entre los altres.

Sant Vicenç Ferrer, segle XV

És prou conegut que la imatge de la pobresa no fou unívoca al llarg de l'edat mitjana, sinó que patí una transformació notable.[1] El pobre mendicant dels primers segles medievals, que per vocació es desprenia dels béns del món i seguia les passes de Crist, el *pauper Christi*, rebia una acceptació positiva.[2] Seguint diversos fragments de les Escriptures, els nostres autors medievals —com els de la resta de la cristiandat— fan dels pobres els fills de Jesucrist; així, sant Vicenç Ferrer escriu que «los fills [de Déu]

1. Aquest estudi s'inscriu dins de les recerques de la Xarxa *Dona i Cultura*, finançada per la CIRIT, amb referència 1997XT-00037, de la qual sóc membre com a investigadora del grup interdisciplinari GRÈC (Gènere, Raça, Ètnia i Classe) de la Universitat Rovira i Virgili. Segueix una de les meves vies d'investigació. Vegeu, en aquest sentit, els meus articles: «Les dones en el treball urbà (segles XIV-XV)». *Anuario de Estudios Medievales*, 29 (1999), p. 219-234; «Dones i naturalesa a les societats antigues i medievals: arguments per a la submissió del treball femení». *Revista de Catalunya*, 145 (1999), p. 22-32; «El segle de les dones a la Mediterrània: una perspectiva històrica». *El segle de les dones a la Mediterrània*. Barcelona: 2000, p. 27-33; «Esclaus i esclaves a la baixa edat mitjana: els diferents destins de canvi de vida». *De l'esclavitud a la llibertat. Esclaus i lliberts a l'Edat Mitjana*. Barcelona: 2000, p. 325-340; «L'esposa d'un mercader: Margherita Datini (segles XIV-XV)». *Els papers socials de les dones* (1). Tarragona: 2001, p. 19-31; «Filar i teixir». *El Temps*, 887 (2001), p. 54-55; «Dot, patrimoni i treball femení. Dues recerques en comparació: l'àrea milanesa i l'àrea barcelonina». *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, XIX (2001), p. 23-46. La redacció d'aquest treball s'ha afavorit mercès els ajuts institucionals rebuts; agraeixo, per tant, les subvencions concedides per la DGICYT, la CIRIT i el SGFPD per poder portar a terme aquesta recerca i les que l'han precedida (referències BE91-351, URC-1692, STV-92-E-1065, PS91-0072, EE92/2-248, PS95-0161, HF1997-0186 i PB98-1514).
2. HERNANDO, Josep. «Realidades socioeconómicas en el Libro de las Confesiones de Martín Pérez: usura, justo precio y profesión». *Acta Mediaevalia*, 2 (1981), p. 106: «La verdadera pobreza es la caracterizada por el

són los pobres... Jesucrist és lo pare dels pobres». En conseqüència, ens trobem amb una acceptació de la pobresa, que és el primer aspecte que cal remarcar. Sant Vicenç mateix fa dir a un personatge d'un dels seus exemples: «Senyor, vós voleu que yo sia pobre en aquest món, axí com vós: sie feta la vostra voluntat.» Ara bé, aquesta visió del pobre fou gradualment substituïda,[3] amb el creixement de les ciutats i sobretot en èpoques de fams, epidèmies i crisi, pel vagabund, ociós, gandul, jugador, quasi delinqüent, i assimilat a les 'gents de malviure',[4] les primeres disposades a participar en bregues i avalots: Ramon Llull, a la seva obra *Blanquerna,* mostra com els pobres arriben a amenaçar amb la revolta contra els rics.

Però no tots els pobres eren considerats de manera homogènia, car hom ja distingia a l'època entre els captaires —que ja havien nascut pobres i, per tant, eren irrecuperables— i els vergonyants —que per avatars del destí havien caigut en la pobresa—, a més dels voluntaris. Sovint, els qui mouen més compassió i afany d'ajuda són els vergonyants. Ho podem veure en textos de Llull o de Francesc Eiximenis; el primer, al *Llibre de meravelles,* explica perfectament el problema social que afectava aquelles persones a qui la fortuna havia girat l'esquena: «Fèlix e En Poch-me-preu venguéren albergar a un hostal on era un pobre hom e sa muller e tres infants. Aquell hom era stat de gran honrament e riquesa, e havia gran pobresa, e moria de fam ab sos infants; car havia vergonya de sa pobresa, e no volia acaptar per l'amor de Déu, per ço que les gents no coneguessen que ell fos pobre...» I a *Blanquerna* els inclou entre els més necessitats quan escriu que «el canonge de pobresa pobrement vestit, acaptava a pobres vergonyants, e a pobres despoderats, e a puncelles a maridar, e a infants òrfens, als quals fahia mostrar algun mester de què vivissen».

Aquesta consciència social i difusa de la beneficència és palesa a tots els municipis medievals a la baixa edat mitjana; així, a la ciutat de Tarragona, el Consell acorda la provisió per a la contribució de pobres i miserables el 1359;[5] més endavant, el mateix

evangelismo, es fundamentalmente la respuesta voluntaria a una vocación. La realización práctica de tal estado de pobreza es la de aquellos que 'podrían labrar et trabajar de alguna manera... desanpararon el mundo et las riquezas et los parientes et todas las onras del mundo et fuéronse en pos de Ihesu Christo semejándol en commo era pobre et commo andava desnuyo por la tierra.» Vegeu també MANSELLI, Renato. «Evangelismo e povertà». A: *La concezione della povertà nel Medioevo.* Bolonya: 1974, p. 184 (a cura d'Ovidio Capitani).

3. Sobre la mutació de la concepció de la pobresa, *cf.* LÓPEZ ALONSO, Carmen. *Los rostros y la realidad de la pobreza en la sociedad castellana medieval. Siglos XIII-XV.* Madrid: 1983.

4. Davant d'aquests tipus de pobres, el fet que no ho siguin per vocació i la picaresca que minuciosament descriu Martín Pérez en el seu Llibre de les confessions, escrit als voltants de 1316, provoca certs recels en l'autor. El confessor, en rebre tals pobres, ha de vetllar pel compliment del seu ofici, els ha de fer «rogar a Dios» i assistir a les prèdiques i misses. Deixar el seu «mester, que es pedir et mendigar» per «tornarse a tanner estrumentos et juglear» és jutjat severament, més encara si abandonen el dejú, una altra pràctica habitual del pobre, per convertir-se en «taverneros» i «garganteros», *cf.* HERNANDO, JOSEP. «Realidades socioeconómicas....», *op. cit.*, p. 105; MOLLAT, Michel. «Il concetto della povertà nel Medioevo: problematica». A: *La concezione..., op. cit.*, p. 29, i també GOGLIN, Jean-Louis. *Les misérables dans l'Occident médiéval.* París: 1976.

5. *Actes Municipals* (en endavant, *Actes*), 2. Tarragona: Col·lecció de Documents de l'Arxiu Històric Municipal de Tarragona, 1983, p. 51.

any, es fa menció del «censal de la bacina dels pobres vergonyants»;[6] el 1375 es determina «que los honrats en Johan Sanxíç e en Berenguer Martí, mercader, vajen per la Ciutat ab los parroquials ensemps, per distribuir e donar, per amor de Déu, a pobres vergonyants, ço que.s devia donar en lo fossar de la Ciutat, en temps de Quaresma».[7] Però l'assistència als pobres era limitada i dirigida a uns quants, que tenien ben coneguts; d'aquesta manera, el Consell Municipal, el 1384, entre els seus comptes fa constar: «Retenits més vós, les quals nosaltres havem donades en la caritat, la qual lo dimecres de la Setmana Santa proppassada se donà per la ciutat, segons que tots anys és acostomat, en lo monestir dels frares manors, les quantitats les quals se donaren en la dita ciutat a les persones que apparen per menut en mig full de paper, per les quals compram lo pa que s'i donà...»,[8] i el 1393 consta l'hospital de la ciutat «per los pobres acullir».[9] La fundació d'hospitals és ressaltada per Llull, com el que fan Evast i Blanquerna, tot un model laic de beneficència. També les ajudes a les donzelles a maridar, a les noies pobres sense dot, troben ressò a casa nostra: el 1418, l'arquebisbe Pere Sagarriga, en dictar el seu testament, deixa en llegat, per aquest concepte, trenta lliures per a dues noies pobres, una de ciutat i una altra del Camp.[10]

Eiximenis, de la seva banda, torna a remarcar la deshonra que significa per als vergonyants haver de viure de la caritat; per això, calia que l'ajut els arribés en secret, ocult als ulls d'altri: «Tantost com sies en taula te n'aja lo cor que la primera cosa que hix de l'ast o de la olla sia partida axí que la primera porció vaja a Déu, ço és, als pobres, e majorment e amagadament als vergonyants.» Quant als captaires, a vegades són confosos amb els delinqüents i altres vegades troben falsos pobres i falsos contrets, que simulaven misèria i malaltia per rebre almoina i no haver de treballar. Eiximenis recull aquest neguit i en proposa l'expulsió, mesura que de fet ja aplicaven amb força freqüència les autoritats: «Los rectors de la comunitat deuen haver ací ull obert que no lleixen mendicar ne haver hom indigent, sinó aquells de qui saben que són vers pobres de fet e han manifesta necessitat.» També creu que els veritables pobres, per ser reconeguts, haurien de portar «qualque senyal públic» que els distingís dels altres, que «tolen e sostraen les almoines a aquells que de fet són pobres, per la qual cosa deu hom esquivar ab menaces o ab penes, així com a diables».

Si, com s'ha vist, l'assistència i la beneficència exigeix en gran mesura el coneixement i/o control dels assistits, no ens ha d'estranyar la poca disposició dels organismes públics vers els forasters indigents. Més encara els pobres d'altres nacions, els quals rebien un

6. Ibídem, p. 109 i 135.
7. *Actes*, 3, 1984, p. 127.
8. *Actes*, 4, 1985, p. 125.
9. *Actes*, 7, 1988, p. 99.
10. Arxiu Històric de Tarragona (AHT), perg. cal. 3, c. 21, núm. 1: «Item, triginta libras Barchinone per duabus puellis pauperibus maritandis, una de civitate et alia de Campo, videlicet utreque quindecim libre annuatim. Et si non reperiantur a modo predicto, dentur illi de civitate solum, vel de Campum solum, omnes dicte triginta libre, prout maior ingruerit necessitas, ad cognicionem predictorum [marmessors].»

tracte encara més pejoratiu i discriminat, segons es dedueix de les ordinacions del Consell de Cent barceloní a la primera meitat del segle XIV: «tot mendicant, sia hom, sia fembra, que sia estrany, ne d'altra llengua, que sia en Barchinona» ha de sortir dels termes de la ciutat abans de quatre dies.[11] Prevencions que no són només pròpies de la capital del Principat, sinó que tenien paral·lelismes arreu, a moltes altres ciutats, les quals delineen una forta política de tancament envers els forasters. Així, a Bolonya es crea, el 1400, l'anomenat *Ufficio delle bollette*, un fitxatge sistemàtic dels pobres que passaven per la ciutat, amb la finalitat de controlar els indigents i vagabunds, i comença a ser regular i normal la possibilitat de la seva expulsió.

En temps de caresties les mesures s'endureixen. Per exemple, el 1374, any fatídic de gran fam i de manca absoluta de blat, a la ciutat comtal es criden bans continuats per prohibir l'entrada de marginats: «Ara hoiats, per manament del batle ordonaren los consellers e promens de la ciutat que negún patró de nau, leny o altre vaxell strany o privat no gos negunes persones mendicans o pobres, ne sclaus de qualsevol nació sien, ne jueus, portar o fer portar ne descarregar en la ciutat de Barchinona o en lo territori o termes d'aquella o dins la vegeria sua.»[12] Igualment es decreta que tot pobre surti de la ciutat si no vol treballar: «que tot hom e tota fembra qui acapta o vaie acaptant mendicant, dins VIII dies primers vinents se sia mes ab senyor o ab dona per star e guanyar la vianda, o.s sia mes en alcun offici e faça feyna de ses mans, en tal manera que no acapte, o dins les dits VIII dies serà gitat de la ciutat stobat. E si altra vegada hic serà atrobat, serà penjat per lo coll sens tota mercè.»[13] Si això s'ordenava el mes de juliol, poc deuria millorar la situació, perquè el 26 de novembre del mateix any s'estipula que «null hom d'estranya nació no habit en la ciutat»;[14] i tampoc a partir d'aquesta disposició la qüestió restà arreglada, car l'11 de febrer següent es torna a proclamar un altre ban pels carrers per tal que els mendicants marxin, en què es fa constar que «com moltes gents pobres dels prats d'Urgell e d'altres lochs de Cathalunya, e encara d'altres parts stranyes sien vengudes en la ciutat de Barchinona, e jatsia sien adrets de lurs membres molts d'ells vagen mendicant per la dita ciutat, e molts d'aquells hi stan

11. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB). *Llibre del Consell*, I-8, f. 25 (1324).

12. AHCB. I-24, f. 46v.

13. Ibídem, 21-VII-1374.

14. Ibídem, f. 49: «Ara hoiats, per manament del veguer e del batle de Barchinona ordonaren los consellers e promens de la ciutat, per squivar perills qui per açò.s porien esdevenir o seguir, que alcuna persona de stranya nació, de qualque stament, lig o condició sie, no gos ne presumescha d'estar e habitar de vuy avant en la ciutat de Barchinona, ne en lo suburbi d'aquella per qualsevol rahó, ans encontinent sich haie exir sots pena de mort e encorriment de tots sos béns; e que d'aquí avant an.y puxen tornar ne star si donchs no ha albarà del senyor Rey o dels dits consellers, ans tota persona qui hic sàpie hòmens e fembres d'estranya nació los haie decontinent denunciar a dit veguer. E encara, a tot hostaler o hostalera o altre en los alberchs dels quals venguen a posar albergar, los haien a denunciar axí com es dit. En açò, enperò, no són enteses los familiars o domèstichs del senyor Rey ne de la senyora Reyna, ne encara aquells o aquelles qui axí, per rahó de mercaderia, com encara per exercici de lur offici stan e han acustumat star, e tenen lur alberch o domicili en la dita ciutat o suburbi d'aquella, ne encara sclaus ne sclaves, ans aquells franchament hic puxen star e habitar sens encurriment de la dita pena.»

vagabunts, no volents fer alguna faena», se'ls dóna el termini de tres dies per ser fora, sota les mateixes penes anteriors.[15]

A Tarragona, el 1369, el Consell dictamina que «sia provehit que tot hom strany que sia mundari e sospitós haja axir fora la çiutat, e que si hic són trobat fins que la ost sia tornada, sia penjat pel coll»;[16] el 1374 es dóna compte d'alguns homes expulsats de la ciutat, «hòmens de mala vida», que s'estan a Constantí; per tant, decideixen ordenar a alguns ciutadans prendre les armes, per tal «que negú estrany dampniffìcàs algú de la Ciutat»;[17] el 1388 se cita «com diverses persones omeyeres [homicides] les quals han comeses omeys molts e diversos en la ciutat... tantost sien stades tornades e stiguen en la dita ciutat» que es facin les disposicions necessàries,[18] i el 1400 es dictamina processar i castigar els «malfaytors» que han fet «alguns ladronices e altres maleficis».[19]

Tanmateix, no tots els forasters són tractats de la mateixa manera, car n'hi ha que són ben acollits i ben tractats pel municipi, com és el cas de Ramon Giner de Constantí i de Jacme Despuig de Cambrils, que demanen franqueses i privilegis «e fer-sa'n ciutadans de la ciutat»;[20] o d'eremites que pretenen instal·lar-s'hi, als quals el Consell ajuda: «dats als tres ermitans qui ara novellament són venguts en la ciutat, en adjutori de una casa que fan damunt la font de les Morisques, X florins d'or d'Aragó».[21] I si els temps són de dificultats, la porta de la ciutat resta oberta a qualsevol que hi aporti queviures: «que tothom strany, qualsevulle condició sia, qui vulla metre e recollir sí e sos béns dins la ciutat de Tarragona, puxe metre dins aquella, salvament e segura, tots blats, vins e altres vitualles».[22]

Pel que fa a les recomanacions d'Eiximenis de marcar amb algun distintiu els pobres reconeguts, també es prenen les mesures oportunes; així, a la Ciutat Comtal, el 26 de novembre de 1407, s'ordena que els pobres mendicants portin una bolla de plom concedida —sempre després dels esbrinaments pertinents— pels administradors del municipi.[23] La pobresa, doncs, ocupa un lloc determinat dins la societat, un rol assumit per tothom. Però, quina és la concepció ideològica o moral en què es fonamenta? En aquest sentit, la posició majoritària és que els pobres han d'existir, perquè així els rics, a través del donatiu als desvalguts, podran salvar l'ànima.[24] Així ens ho indica Llull quan

15. Ibídem, f. 132-132v.
16. *Actes*, 3, p. 19.
17. Ibídem, p. 75.
18. *Actes*, 7, 1988, p. 44.
19. *Actes*, 8, 1991, p. 89.
20. Ibídem, p. 88.
21. *Actes*, 5, 1986, p. 75 (1384).
22. *Actes*, 10, 1995, p. 150.
23. *Rúbriques de Bruniquer. Ceremonial dels Magnífichs Consellers y Regiment de la Ciutat de Barcelona*. Barcelona, 1916, V, p. 39.
24. PIÑOL ALABART, Daniel. *A les portes de la mort. Religiositat i ritual funerari al Reus del segle XIV*. Reus: 1998, p. 29-30.

conta com un burgès féu almoina a un pelegrí, el qual «lo beneyí per lo diner que dat li havia, e féu-ne gràcies a Déu, e pregà Déus que al burgès donàs peradís, e sos pecats li perdonàs»; per tot això, el burgès considerà que era el diner més ben invertit de la seva vida. Eiximenis ho exposa de forma molt taxativa quan indica que els pobres «per Déus són lleixats e posats en cascuna comunitat per tal que los rics e aquells qui han a dar hagen lloc de fer almoines e de rembre llurs pecats». Tot seguit, potser amb una certa dosi d'ironia, el franciscà assenyala com l'almoina supleix les mancances dels poderosos en qüestions de fe: «pensar poden los rics hòmens que si salvar-se volen, que queucom han de fer algun notable per amor de nostre Senyor Déu. Pus doncs dien que no poden fer penitència ne aflicció, ne grans oracions, resta que han a retornar e a recórrer a l'almoina.»

En definitiva, la pobresa és un mal necessari, que no s'ha d'eliminar sinó alleugerir. Com? Sobretot per dues vies, com s'ha vist més amunt: l'almoina i la beneficència. Ara bé, aquesta acceptació aparentment inqüestionada de la pobresa presenta algunes esquerdes, que també assenyalen els autors esmentats: al *Llibre de Santa Maria* Llull es queixa a la Verge que la riquesa està mal repartida; també sant Vicenç és partidari d'atacar les causes de la misèria i prefereix el préstec sense interès abans que l'almoina, «car major misericòrdia fa aquell qui presta deu florins sens logre [guany], que aquell qui dóna hun sou al pobre, car hun sou despendràs en hun jorn, e ab los deu florins passarà tot un any, que.n sembrarà e.n farà sos fets».

❖ ◆ ❖

En termes generals, el concepte que s'aplica al terme marginat en els escrits medievals té diverses accepcions.[25] En sentit estricte ja abasta un ventall molt ampli de personatges —rodamóns, indigents, miserables, bandejats, heretges i dissidents religiosos, jueus i musulmans, leprosos, prostitutes, vells, estrangers, esclaus...—, però és que també hi podríem incloure, en un sentit més ampli, grups tan nombrosos com les dones, els pagesos o els infants. Si ho féssim així, aleshores ens trobaríem davant el fet que el noranta per cent de la població quedaria inclosa entre el bloc de marginals, fet que, sens dubte, resultaria, a més d'excessiu, gairebé desconcertant. Per si tot això no fos suficient, encara podem copsar altres problemes interns inherents al concepte.

Per exemple, tothom veu clar que l'heretge i el miserable són dos tipus de marginats per antonomàsia a l'edat mitjana, però quina relació hi pot haver entre un noble càtar i un pobre de solemnitat? Un apòstata és un altre marginat paradigmàtic, perquè l'apostasia era durament punida i significava la voluntat explícita d'apartar-se de la *universitas christianorum.* Ara bé, així fou considerat fra Anselm Turmeda, a qui reis i papes suplicaren que retornés a la cristiandat? Després hi ha els automarginats —pobres

25. Vegeu GEREMEK, Bronislaw. «Le marginal». A: LE GOFF, Jacques (dir.). *L'homme médiéval.* París: 1989. Del mateix autor, *Les marginaux parisiens aux XIVe et XVe siècle.* Poitiers: 1976; *Truands et misérables dans L'Europe Moderne 1350-1600.* París: 1980, i *Le salariat dans l'artisanat parisien aux XIIIe-XVe siècles. Études sur le marché de la main d'oeuvre du moyen Âge.* París: 1982.

voluntaris, eremites... És correcte incloure'ls al costat dels marginats no voluntaris, tenint en compte que algun d'aquests arribaria a ser rei, com Ramir II el Monjo o l'infant Felip de Mallorca? També tenim una marginació que pot ser temporal —forasters, pobres— i una de permanent —jueus, musulmans—; tanmateix, hi ha grups que gaudeixen d'una situació intermèdia, com els lliberts i els conversos. En fi, la conclusió que es treu de tot plegat és que fer esment dels marginats al món medieval és molt complex. El que tenen en comú molts d'aquests és que són individus considerats, per una raó o altra, damnosos i, per tant, cal excloure'ls. En realitat, tots ells i elles són la imatge de l'altre, un altre que porta a la cara oculta del mirall, on un es mira i també rebutja. En rebutjar l'altre, el més comú és veure'l amb recel, quan no amb por; així, la reacció més estesa és la de considerar-lo inferior. Vista la complexitat de la marginació medieval és necessari, doncs, intentar una classificació capaç d'ordenar aquest grup tan heterogeni en categories, que, malgrat no ser tancades i absolutes, perquè poden sobreposar-se les unes a les altres, ens ajudaran a entendre amb millor facilitat aquest complicat món.

En primer lloc, com ja s'ha mostrat, hi ha una marginació econòmica, la pobresa exclou, separa els benestants dels qui res tenen; en aquest cas, però, manta vegades l'exclusió no és total, en especial pel que fa als pobres vergonyants, que continuen vivint en barris de ciutat barrejats amb l'altra gent, fet que de cap manera seria extrapolable als captaires i vagabunds. En segon lloc, existeix una marginació ideològica —musulmans, jueus, tancats en moreries i calls («que negun batiat [batejat] qui sia estat juheu no gos entrar en lo cayl juych, ne en casa de juheu de dia ne de nit»)—,[26] que alguns han considerat —erròniament, segons la meva opinió— també ètnica. Dic erròniament, car si no se'm fan bastant incomprensibles les mesures preses per distingir-los, que haurien estat del tot innecessàries si per l'ètnia tothom els veiés diferents. Aquesta marginació no sempre s'efectuà igual, sobretot pel que fa als jueus, força ben admesos abans de la crisi del segle XIV a la Corona d'Aragó. Però ja a l'inici del tres-cents, el 1302, el Consell barceloní imposa signes visuals de diferenciació i/o d'humiliació: «que tot jueu se deia amagar o agenollar tota vegada que encontre alcú prevere qui vaia combregar o.n venga... e negun hom ne neguna fembra no contrast als jueus, que no.s puguen amagar per la rahó damunt dita en son alberch o son obrador... que tot jueu deia portar per vila capa vestida de nit e de dia... exceptat jueu pobre qui deia portar vestit caperó groch sens capa».[27] O sigui que aquí se sumen dues discriminacions: la de ser jueu i la de ser pobre, amb distintius no iguals per a l'un o per a l'altre. Vint anys després, es dictamina que «tot jueu, strany o privat, de qualque condició sia, qui capa juyca no vesta, sia tengut de portar una roda de drap groch cusida sobre la vestadura subirana de la part devant endret dels pits, la qual roda haia un bon pam d'ample de tou de cana de Barchinona, e que.l cercle de la roda haia d'ample I dit de lonch, per tal que tot hom conega que és jueu».[28]

26. AHCB. I-12, f. 20v (1332).
27. AHCB. I-1, f. 93v.
28. AHCB. I-7, 24v.

Mentre «tot sarray de quelque condició sia deie portar los cabells sarcenats o tolts en redó, prop de la oreyla, per tal que tot hom conega que és sarray».[29] Deia Eiximenis: «que negun crestià no edefic mesquita a moros, ne sinagoga a jueus, ne temple a idòlatres, ne permeta en alt lloc pujar llurs alfaquins, o altres, per lloar o exalçar lo nom de llurs déus estranys o de llurs querimònies, e, en especial, d'aquell traïdor celerat, fill del diable e enganador del món, apellat Mafumet de Meca. E fant lo contrari o permetent, si crestià és, sàpia que la sua casa no durarà llongament, ne haurà successió llonga, e la sua ànima serà condemnada per Déu a grans turments per l'assenyalada irreverència que li és feta per aquells crestians qui açò permeten.» Des de la literatura de l'època, doncs, l'actitud de blasme i menyspreu vers les minories religioses és generalitzada, més i més accentuada els darrers segles medievals.

Ja el 1322 copsem prohibicions de tirar pedres als jueus,[30] especialment el dia de Divendres Sant. Sobre els jueus veiem repetits els mateixos vituperis i tòpics, força coneguts, d'usurers o d'haver estat els causants de la mort de Jesucrist. És per aquest motiu que se'ls imposa la roda, que no és altra cosa que un cercle amb una creu dins, que significa una O d'*occisor* —assassí— de Crist a la creu. De color groc sempre, color maleït, que augura la mort, tint de la bilis, de l'odi. Llull arriba a considerar que la causa per la qual els jueus no es converteixen és perquè un cop cristianitzats haurien d'abandonar la pràctica de la usura. Eiximenis, sant Vicenç, el *Tirant* i molts més textos coetanis reflecteixen la visió negativa del jueu amb tanta abundor de referències com manca d'originalitat. També hauríem de preguntar-nos per què existeix aquesta animadversió vers el poble d'Israel i no vers els musulmans que habitaven a la Corona d'Aragó. La resposta és ben simple. Malgrat ser tractats amb els mateixos tipus d'exclusió —la territorial, la visual— els primers mantenien encara un cert poder polític, més encara econòmic i cultural; els segons, en canvi, no eren res més que gent vençuda.

Nogensmenys, a les ciutats petites, com la Tarragona dels segles XIV i XV, situacions semblants a aquestes no vénen referenciades. Poques són les dades que trobem de musulmans; el 1378 es té notícia que Maymó Romeu, mercader i ciutadà, proposa i suplica al Consell que faci justícia en contra d'un esclau moro que havia degollat el seu esclau, de nom Joan,[31] la qual cosa ens suggereix la possibilitat de l'existència d'altres persones del mateix origen en igual condició d'esclavitud, malgrat no tenir-les documentades. De tota manera, la presència islàmica se sentia fortament, sobretot en negatiu. És a dir, a la contrària, no pels esclaus i esclaves a ciutat, sinó pels que havien estat o podien ser capturats per ràtzies musulmanes. En aquest sentit, com a tants altres pobles, viles i ciutats de la costa, no manca mai la bacina dels captius: fou determinat per la major part del Consell, per una súplica feta a propòsit, que s'esbrinessin i s'examinessin els comptes de la bacina dels captius de la ciutat, i que es recuperessin les

29. Ibídem, f. 25.
30. Ibídem, f. 25v.
31. *Actes*, 4, p. 22.

quantitats degudes per tal de rescatar dos habitants, el fill de Gotarda, que era captiu en poder dels pagans, i un pescador.[32] I també, el 1387, l'honrat comanador del monestir de Sant Antoni «hage demanat a la ciutat adjuditori... com en reembre alscuns catius de la dita ciutat preses en poder de moros, és determinat e tremès als cònsols que provesquen a lur coneguda en reembre los dits catius del bací acustumat».[33]

Pel que fa als jueus, el municipi tarragoní no segueix el tarannà general de moltes altres ciutats catalanes o peninsulars. Crec que també aquest fet és degut a la petitesa que aleshores la caracteritzava, petitesa i manca d'irradiació comercial i econòmica, fet que no havia possibilitat l'existència d'un call jueu —com es veurà més endavant—, segurament per manca de suficients famílies per constituir-se en aljama, aspecte que no nega l'existència d'alguns pocs focs hebraics a la ciutat. Les informacions que tenim són minses i disperses, però no mancades d'interès, una vegada analitzades convenientment. D'antuvi, els metges. El 1384 hi ha «mestre Perfeyt Cap, juheu», a qui el Consell concedeix pels seus treballs deu lliures barcelonines,[34] donatiu que s'eleva a set florins d'or un any més tard;[35] en veritat, el municipi hauria d'estar prou satisfet dels seus serveis quan, tres anys després, consta que cobra ja deu florins.[36] Bé, una actuació d'aquesta mena no té res de particular si s'observa des de la nostra perspectiva actual. Al cap i a la fi, si un especialista treballa bé per a la comunitat i a la seva satisfacció, què hi ha d'estrany que se'l remuneri en conseqüència? Sí, és veritat, però no aleshores, quan l'antisemitisme era més que palpable a les principals ciutats. En paraules d'Eiximenis: «que crestians si són malalts no deuen apellar jueus metges ne d'ells reebre medicines...».

A la nostra ciutat hi habitaven jueus, mostra n'és la disposició de 1386: «és declarat per lo dit honrat Consell que per neguna justa raó que neguna juya no sia corredora no gos usar de offici de corredoria en la dita ciutat»,[37] la qual cosa ens indica clarament una protecció, per part del regiment de la ciutat, a favor de jueus i jueves.[38] Si abans he tractat el cas del metge, ara es dictamina perquè cap altra jueva sense ofici de corredoria suplanti les qui l'exerceixen. El mateix any, el Consell dictamina ajudar a Abraham Çavillano, seller i habitant de la ciutat, en quatre florins d'or per poder pagar el lloguer del seu alberg.[39] Aquesta acció em sembla, altra cop més, ben significativa. Potser se'm podrà acusar d'especulativa, però de tant en tant també les qui ens dediquem al conreu de la història hem de prendre riscos d'aquesta mena. Al meu entendre, la ciutat acull

32. *Actes*, 2, 171 (1360).
33. *Actes*, 6, 1987, p. 138.
34. *Actes*, 4, p. 76.
35. *Actes*, 5, p. 78.
36. *Actes*, 6, p. 160.
37. Ibídem, p. 48.
38. Que els jueus i els jueves practicaven l'ofici de corredor ve testificat igualment per M. Bonet, *cf. Aproximació a la societat i economia de Tarragona a la plena edat mitjana*. Tarragona: 1996, p. 69-70, en què consten els juraments dels nou corredors per mercadejar a la fira, el 1348. Entre aquests es troben set jueus.
39. *Actes*, 6, p. 56.

només els personatges que li interessen —metges, corredors, artesans—, que poden incentivar una vida millor. L'Abraham segurament provenia de Sevilla, des d'on amb probabilitat fugí abans de les proclames incendiàries i fanàtiques que fra Heredia llençà sobre aquella ciutat, que la convertirien en un bany de sang de jueus i la taca d'oli que estendria l'odi contra els semites per tota la Península. Tenia solament un salconduit: el seu ofici. I el que és més impactant, però no estrany pel dit anteriorment, el municipi tarragoní el subvencionà.

Se'm podria objectar que encara no havia arribat el fatídic 1391, l'any dels pogroms generalitzats a les principals ciutats de la Corona. És cert que Abraham demanava acollida cinc anys abans, però també és veritat —i això ja comença a trencar els esquemes— que el 1393 el Consell acorda tractar amb famílies jueves que tenen la intenció d'instal·lar-se a ciutat: «A la proposició en lo dit Consell feta per rahó d'alguns casats de juheus qui.s diu que se'n volen venir star en la ciutat de Terragona e fer call aquí, és determenat que.l fet sia comenat als honrats cònsols... donant-los poder de tractar e finar ab los dits juheus per aquella manera que.ls serà vist fahedor.» Aquest fet, que sembla un contrasentit donats els aires del moment, té una explicació lògica i ben coherent amb el copsat abans: el municipi és conscient que la comunitat jueva era ben capaç d'aportar beneficis econòmics, per això la tracta amb aquesta deferència. També és força creïble que famílies fugitives d'altres indrets cerquessin una ciutat marítima per poder continuar amb els seus negocis comercials. I no era només el Consell tarragoní que coneixia el seu valor mercantil, sinó la mateixa monarquia, la qual esmerçà mesures de consideració per tal que no desaparegués l'aljama mallorquina i, amb aquesta, el pròsper comerç amb el nord d'Àfrica.[40] No sabem si la idea del call tarragoní prosperà, però la iniciativa em sembla ben remarcable.

En tercer lloc, hi ha una marginació física, els anomenats contrets —disminuïts, mutilats—, bojos i malalts. Eiximenis proposava integrar els minusvàlids a la societat, fent-hi alguna tasca útil: suggeria que els cecs toquessin les campanes o menessin manxes de ferrers, que els coixos venguessin al mercat o ensenyessin lletra als infants, mentre que els espunyats fessin de correus o calciguessin cuiram... A Barcelona hi ha l'intent d'aïllar aquests dissortats en un indret únic de la ciutat, en les casetes bastides al portal dels Orbs [cecs].[41] A Tarragona, el 1399, es fa fora una dona boja: «saigs de la cort dels veguers qui han quitada una dona orada de la ciutat e terme de Terragona, la qual stava perillosament en la ciutat.»[42] La malaltia més temuda i, per tant, allunyada,

40. LÓPEZ, Ma. Dolores. *La Corona de Aragón y el Magreb en el siglo XIV (1331-1410).* Barcelona: 1995, p. 336-337.

41. VINYOLES, Teresa Maria. «La violència marginal a les ciutats medievals (exemples a la Barcelona dels volts del 1400)». *Revista d'Història Medieval*, 1 (1990), p. 172-173. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), reg. 2158, f. 3: «cum predictis qui claudos et cecos et alias infirmitates fetidas habentes, hospitant iam sit consignatus pro habitacione vicus nuncupatus vulgariter 'Dels Orbs', extra menia nova civitatis iamdicte, in quo vico ex usu antiquo sunt soliti insimul melius habitare».

42. *Actes*, 8, p. 104.

des de l'alta edat mitjana, era la lepra; per a les altres malalties hi havia major convivència i tolerància, perquè eren quelcom habitual i quotidià. El franciscà recomanava que els leprosos estiguessin reclosos en un lloc apartat —els hospitals dels mesells— i que allà on romanguessin treballessin, però sense contacte amb el món exterior «car llur malaltia és contagiosa e pren-se de un en altre». Ja és prou coneguda la connotació enormement negativa que tenia aquest mal; un dels exemples literaris més esfereïdors ens el proporciona el *Tristany* de Beroul, en què Isolda prefereix la mort, cremada, a ser lliurada als leprosos.

En quart lloc, hi ha una marginació que alguns autors han denominat jurídica, referint-se als esclaus i als remences. Jo prefereixo anomenar-la forçosa. Pel que fa als pagesos, s'hi ha de sumar una certa discriminació cultural, sobretot des de les elits intel·lectuals i/o aristocràtiques. Eiximenis diu que la cinquena arrel de malícia és la rusticitat i pagesia, i els camperols els equipara als bojos: «per tal quant són bestials e rústecs e orats e sens raó, e quaix bèsties brutes e fort malicioses. Per tal, de la bestialitat los ve no entendre raó, e de no entendre raó los ve tot llur mal; e d'aquesta bestialitat los ve, per consegüent, que es pensen que tot hom los vulla enganar; e d'aquest cuidar los neix e.l cor terrible malícia, volent-se sots ella cobrir e ab ella defensar.» En relació amb els esclaus i les esclaves, tan nombrosos a les ciutats medievals,[43] ben aviat es prenen mesures coercitives que augmenten la seva humiliant situació. Així, a la Ciutat Comtal, el 1332, es pregona un ban d'aquest tenor: «que neguna persona de qualque condició sia no gos albergar de nits negun catiu ne cativa, ne prestar sobre penyora, ne comprar res que catiu o cativa vena, ne acullir-los negunes coses de dies ne de nits, si donchs no feya ab volentat ho amb consentiment de senyer del catiu o de la cativa... que neguna persona de qualque condició sia no gos jugar ab negun catiu a negun joch de daus, ne altre joch hon diners ayen.»[44]

La presència d'esclaus a Tarragona ens ve documentada per la descripció d'una baralla, el 1383. Resulta que el veguer del rei, mentre feia guaita per la ciutat, al capvespre, passà davant de la casa de Guillem Banastull, i aleshores sentí que ferien l'esclava de Banastull. Trucà a la porta demanant que l'obrissin, perquè estava tancada amb clau. Com que no l'obrien, començà a donar-li espentes, fins a aconseguir fer saltar la balda. Entrà a la casa i trobà un esclau, també de Banastull, i li digué: «fill de ca, perquè no m'obries?», colpejant-li el cap amb una daga que portava a la mà i nafrant-lo lleugerament. Els cònsols consideraren que un acte d'aquesta mena era ben reprovable «e açò sia fort gran perjudici de la ciutat»; en conseqüència, el Consell declarà que s'enviarien missatgers al duc i al rei per tal que el veguer fos retirat del càrrec, «e que puys que.s faça inquisició contra ell e que sia perseguit en totes aquelles maneres, axí en protest com en altres guises que fer-se poran ab justícia».[45]

43. Vegeu el Col·loqui Internacional, *De l'esclavitud...*, amb nombroses aportacions d'interès.

44. AHCB. I-12, f. 10.

45. *Actes*, 4, p. 78.

En cinquè lloc, hi ha una marginació per raó d'edat i de sexe. Els nens que viuen en família són marginats poc temps, perquè la idea de la infància, a l'edat mitjana, és quelcom inexistent i ben aviat contribuiran a les tasques de la llar. Ben diferent, però, és la qüestió, tan estesa, dels nadons abandonats, condemnats a la marginació des del naixement. Van ser les grans ciutats italianes, Florència i Roma, en primer lloc, que van idear una solució destinada a difondre's per tot Europa: els hospicis o cases d'expòsits per a l'acollida de nens desvalguts, com fou l'hospital de la Santa Creu a Barcelona. Nascudes a vegades de fundacions privades, però més aviat per iniciativa de les autoritats locals, i mantingudes per les finances municipals, aquestes institucions acollien els nens que abans s'abandonaven a la pietat dels desconeguts o a les portes de l'església. Quant als vells, qui més en parla és sant Vicenç, però la descripció que en fa no és precisament afalagadora, car gairebé l'única virtut que els atribueix és la 'saviesa'.

La gènesi primera del nostre codi legal català, els *Usatges* de Barcelona, explicita d'una manera particular la inferioritat per raó de sexe. L'usatge intitulat *Unaquaeque mulier* fa constar que tota dona serà esmenada —s'entén, si ha caigut en falta— segons el valor del seu marit i si no en té, segons el valor del seu pare o del seu germà. Dependència masculina, per tant, i absoluta. Però presentar les dones com un grup social discriminat al llarg de la història requereix algunes observacions. No totes les dones, solament pel fet de ser-ho, entraven en la marginació més radical, sinó que també aquí hi ha diferències. Posem per cas Ermessenda, comtessa de Carcassona, la qual regnà el casal de Barcelona en vida del marit, del fill i del nét. Cada vegada que algú li qüestionava el poder, ella tenia una resposta simple, però contundent: «retorneu-me el dot», fet que l'incipient comtat no es podia permetre. Ermessenda només és una dona, ara bé, com comparar-la amb una pagesa humil, de remença? O amb la serventa domèstica, allunyada de la llar paterna perquè no podien mantenir-la? O amb aquella filla de menestrals que igualment ha d'anar-se'n fora de casa, a un lloc estrany, per manca de recursos? O, més encara, amb l'esclava raptada a les parts d'ultramar, venuda als mercats occidentals, rebuda en l'àmbit domèstic com a signe de distinció i, més tard, enfranquida en moments d'escassetat? Un alliberament que potser obeïa a un parell d'objectius maliciosos: d'una banda, per fer fora un personatge que, potser, portava al seu si el fill de l'amo —fet molt comú a l'època— o, de l'altra, per estalviar-se d'alimentar una boca. El destí de les esclaves...? És una obvietat, en molts casos era la prostitució. Dins d'aquest col·lectiu tan divers podem destriar-hi distintius visuals: les fadrines porten el cabell recollit, trenat, embolcallat en una xarxa; la casada el tapa amb el vel, car el cabell femení és un símbol eròtic; a l'esclava li és prohibit el vel, ha de dur una tovallola...

En sisè lloc, hi ha una marginació moral. Quan els pobres són assimilats als jugadors, bevedors i blasfems, se'ls persegueix obertament, mitjançant prohibicions i bans que es repeteixen any rere any, senyal inequívoc que no assolien el propòsit desitjat. Així, a Barcelona, el 1301, es diu que cap home no gosi tenir tafureria de joc

de dies ni de nits a la ciutat[46] i, pocs mesos més tard, es defineix la transgressió: «E es entès en tafureria tot loc en què hom tenga a loguer taulet o taulets, o postes o altres coses cuvinents a jugar en plassa, o en cases, o en orts, o en carrera, e tot loc on hom prest a capsous o menys de capsous, sobre penyora o menys de penyora, e encara tot loc on hom tenga revenderia de vi contínuament, e encara tot loc on hom juc contínuament.»[47] En relació amb les tavernes, digué: «Axí com Jesuchrist donà pastura als seus dexebles en la Església, axí lo dimoni done pastura als seus dexebles en la taverna, en van lla e embriaguen-se... tal persona que va a embriagar-se a la taverna, vet que és despullada de tots béns spirituals, e puix en infern està penjada, mas no pot morir, ab hun graffi al coll davall la barba. E diu que la mort li és pastura, ço és, que perpetualment estarà's en aquella pena, ultra les altres penes. Mas qua[n] tu te guardes de la taverna e vas a la església per combregar o rebre lo cors preciós de Jesuchrist, vet ací que és ovella de la pastura de Jesuchrist.»

S'ordena que no es pugui jugar a gresca o amb diners al cementiri de Santa Caterina o a la plaça de Santa Anna, dins dels portals, ni a gresca o a rifa —més endavant s'hi afegeixen el palet i les bitlles[48] en cap fossar de la ciutat ni en cap altre lloc on hi hagi tafureria—,[49] indrets que augmenten anys més tard, incloent-hi les tavernes, carnisseries, cementiris i hospitals;[50] el 1314 es refà la prohibició, ara introduint-hi una interessant matisació entre jocs bons i dolents: «ne a gresca ne a riffa, ne altre joch de daus, sinó a taules o a escachs».[51] Segons sant Vicenç, jugar a daus «és molt malvat pecat contra Déu... e en aquest joc se cometen molts mals». Les multes i les disposicions sobre els blasfems es barregen allà mateix, com la de 1332, de jurar per Déu, per Santa Maria o els sants «a joch, ne en altra manera».[52] En opinió de sant Vicenç, la blasfèmia i la utilització del nom de Déu en va pel poble llengut i insolent era un fenomen previsible al final dels temps, car abans «no.l juraven ne.l specegaven [a Jesucrist] com ara fan los cristians. Què us diré? Que pigors són ara que infels.»

❖ ◆ ❖

Per tot el que he exposat més amunt resta clar que el grup format per indigents, rodamóns, lladregots, tafurers, alcavots i dones públiques era el que constituïa la marginació per excel·lència. Entre les ocupacions deshonestes[53] i vils que sant Vicenç

46. AHCB. I-1, f. 9.
47. Ibídem, f. 26v.
48. AHCB. I-12, f. 21.
49. AHCB. I-1, f. 92v i 93v.
50. AHCB. I-12, f. 18v.
51. AHCB. I-3, f. 9v.
52. AHCB. I-12, f. 6.
53. Le Goff, Jacques. «Oficios lícitos y oficios ilícitos en el occidente medieval». *Tiempo, trabajo y cultura en el Occidente medieval.* Madrid: 1983, p. 86-102; Batjin, Michel. *La cultura popular en la Edad Media y en el Renacimiento.* Barcelona: 1974.

recrimina, assenyala, en primer lloc, les que ho són per naturalesa —«adevins, fetillers, usurers, dones del bordell, alcavots e rufians»— i que, per tant, com que atempten en contra del mateix Déu han de ser prohibides i perseguides pels regidors de les ciutats. D'altra banda, hi ha altres activitats que en alguns casos trenquen la pau pública i la justícia, perquè de vegades poden resultar perilloses i anar en contra de la moralitat pública —«canvistes, onzeners, taverners, hostalers e jugadors de daus»— a les quals s'ha de vigilar. O sigui que, en referència a les dones, les pitjors són les prostitutes, col·locades al graó més denigrant i menyspreable dels oficis, al costat de la gent de malviure, al llindar entre la desocupació i la delinqüència.[54]

És per aquesta raó que vull dedicar la tercera part d'aquest estudi a les qüestions relatives a la prostitució i tot el que l'envolta, malgrat saber que no és un tema fàcil. I dic que no és un tema fàcil perquè en relació amb altres arguments sòlidament documentats, fins i tot en una edat mitjana avara de memòries que hagin sobreviscut, la prostitució només ha deixat, sovint, escasses i dèbils traces de si mateixa. Aquestes pertanyen sobretot a les sèries de fonts normatives que insisteixen —i no podia ser d'altra manera— en les causes jurídiques, en les institucions de control, en les particularitats de les legislacions especials. Poc o res traspua, però, de la consistència real del fenomen, de les formes a través de les quals s'ha manifestat, de les característiques socials i econòmiques que ha revestit, de les consideracions que ha generat. Al contrari del que succeeix en segles posteriors, els homes medievals no varen voler discutir sobre la prostitució, almenys no als nivells de la literatura oficial i culta, amb l'única excepció dels homes d'església, preocupats pels aspectes morals, però lluny encara de la insistència o de l'obsessió que podem imaginar i que reservaven, en canvi, a altres pecats de la carn.

Durant molt de temps la historiografia ha ignorat o no ha considerat amb profunditat aquestes llacunes en la documentació del passat a causa d'un tebi interès per l'argument i segurament també per fortes resistències. La veritat és que la prostitució esdevé un terreny de recerca bastant incòmode. Potser perquè, per expressar-ho amb franquesa, als ulls dels estudiosos —tal volta també dels lectors— conserva encara quelcom de la seva original inconveniència. Així, els erudits de la fi del segle XIX i els conreadors de la història local en varen donar sovint una interpretació, no immune als comportaments marcats d'una pesant moralitat, que la col·locava entre la narració pintoresca i el gènere folklòric. I, malgrat que des de vint anys ençà la prostitució s'hagi refermat com a objectiu històric i hagi donat lloc a nombroses contribucions, es continua sospitant que pot generar reaccions a vegades exagerades, les quals oscil·len entre el sarcasme i una curiositat quasi malsana.[55] La historiografia actual sobre la prostitució té forts deutes amb la creixent popularitat de tres vies de recerca: la història de la marginació, la història de les dones i la història de la sexualitat. Els lligams i els punts

54. Vegeu FLANDRIN, Jean-Louis. *La moral sexual en Occidente*. Barcelona: 1981.

55. Una introducció crítica a aquesta qüestió es troba a Villa, R. «La prostituzione come problema storiografico». *Studi Storici*, 22 (1981), p. 305-314.

de tangència entre aquestes àrees d'interès són comprensibles a primera vista; per tant, no és estrany considerar la història de les prostitutes paral·lelament a la dels jueus o a la dels leprosos, a la dels exclosos, a la dels 'marcats', a la de tots aquells que suportaven l'obligació del senyal distintiu que els separava idealment i físicament de la resta de la ciutadania.

En línies generals, tres tipus de política són possibles envers el fenomen de la prostitució a l'edat mitjana: repressió, tolerància i institucionalització. A partir de la segona meitat del tres-cents i durant bona part de la centúria següent, es pot afirmar que a moltes realitats europees es posen en solfa actituds i vies que responen als principis d'indulgència i de disciplina organitzada. En el moment en el qual prevalen els sistemes de tolerància i d'institucionalització, les mateixes prostitutes entren a formar part, encara que marginalment, d'un món actiu, productiu, vénen a ser considerades en certa manera com un bé funcional, un servei posat a disposició de la comunitat. Sant Vicenç tolerava la seva existència com a mal menor inevitable de la societat humana i carnal, però Eiximenis, l'ideòleg dels magistrats, justificava la seva presència sota el títol: «Per què la santa Església e los prínceps sostenen les fembres públiques», argüint que encara que la fornicació amb tals dones fos castigada per la llei divina, la naturalesa humana és massa corrupta i inclinada vers la carn; per tant, la llei humana no la pot castigar. Considerar-les, doncs, com un bé social, comporta una emergència i una evidència documental, i això explica en certa mesura l'interès dels medievalistes i la qualitat de les recerques, atentes a avaluar els problemes a l'interior de les ciutats o del seu entorn rural, en una fase de viva reorganització normativa.[56]

56. Vegeu, en aquest sentit, a tall d'exemples i sense cap voluntat d'exhaustivitat, en general: FLANDRIN, Jean-Louis. *La moral sexual en occidente*. Barcelona: 1981. Per a França, OTIS, Leah Lydia. *Prostitution in Medieval Society. The Urban Institution in Languedoc*. Chicago/Londres: 1985; ROSSIAUD, Jacques. *La prostitución en el medievo*. Barcelona: 1986. Per a Àustria, RATH, Brigitte. «Prostitution und Spämittelalterche Gesellschaft im österreichisch-süddeustschen Raum». *Frau und Spätmittelalterlicher Alltag*. Viena: 1986, p. 553-571. Per a Alemanya, STIEFELMEIER, Dora. «Sacro e profano: note sulla prostituzione nella Germania medievale». *Nuova D:W:F.*, 3 (1977), p. 34-50. Per a Itàlia, MAZZI, Maria Serena. *Prostitute e lenoni nella Firenze del Quattrocento*. Milà, 1991; PAVAN, Elisabeth. «Police des moeurs, société et politique à Venise à la fin du Moyen Âge». *Revue Historique*, 264 (1980), p. 241-288; COMBA, Rinaldo. «'Apetitus libidinis coherceatur'. Strutture demografiche, reati sessuali e disciplina dei comportamenti nel Piemonte tardomedievale». *Studi Storici*, 27, 3 (1986), p. 529-576; TREXLER, Richard. «La prostitution florentine au XV siècle: patronages et clientèles». *Annales E.S.C.*, 36 (1981), p. 983-1015. Per als Països Catalans, VINYOLES, Teresa Maria. «Unes notes sobre les marginades a Barcelona als segles XIV i XV». *Acta/Mediaevalia*, 2 (1981), p. 105-132; ibídem, *Les barcelonines a les darreries de l'edat mitjana (1370-1410)*. Barcelona: 1976; PUIG VALLS, Angelina; TUSET ZAMORA, Núria. «La prostitución en Mallorca (siglos XIV, XV y XVI)». *La condición de la mujer en la edad media*. Madrid: 1986, p. 273-288; ibídem, «Pas de l'alta edat mitjana a l'edat moderna. La prostitució i altres violències sexuals. El cas de Mallorca». *Actes del 1er Congrés d'Història Moderna de Catalunya*. Barcelona: 1984, p. 807-816; NARBONA, Rafael. *Pueblo, poder y sexo. Valencia Medieval (1306-1420)*. València: Diputació, 1992; OLASO, Vicent. «La dona com a mercaderia. Sexe i prostitució a Gandia». *La memòria amagada. Dones en la història de Gandia*. Gandia: 2002, p. 13-80. Per a Castella, MOLINA MOLINA, Antonio. «Notas para el estudio de los grupos sociales marginados: la prostitución en Albacete a finales de la Edad Media». *I Congreso de Historia de Castilla-La Mancha*. Albacete: 1984, vol. II, p. 215-222.

La prostitució, a més, ha estat avaluada també com a punt important d'una biografia femenina col·lectiva, i la història de la prostitució, així, ha estat visitada com a mitjà per construir, des d'aquesta perspectiva, un cert tipus d'història de les dones. Al passat sempre han estat millor documentats els grups professionals, les comunitats, i des d'aquest punt de vista també les prostitutes resulten amb grau de poder ser considerades com una mena de sector de professió, gaudint d'una prerrogativa —discutible, en veritat— de ser més fàcilment identificables als ulls i a l'estudi dels observadors contemporanis. Hi ha igualment una raó objectiva que porta a aconduir l'atenció vers aquesta categoria de persones, que juga també en la tria d'anàlisi, i es tracta d'un motiu no tan aparent, més subtil. Dins de l'univers femení, el concepte dona —si així el podem definir— encara està tendencialment atret, en massa casos, a ressaltar l'excepció, el cas límit, les marginades o les princeses com a protagonistes absolutes: santes i pecadores, cortesanes i sobiranes. La 'normalitat', encara avui, es conrea poc, continua pertanyent a la història silenciosa i sempre és difícil retornar-li la veu i reconstruir-la.

La prostitució s'afirmà des del segle XIII i encara més al XIV a moltes ciutats europees, responent a criteris d'atenuació dels principis d'exclusió social i de creixent tolerància per part de les institucions. Això podria ser resumit en un concepte que les fonts dels temps expressen amb claredat: els *loca publica*, és a dir, els prostíbuls, són també *loca inhonesta*, malgrat tot són els únics llocs on les 'vils fembres' poden desenvolupar honestament el seu treball. Deshonest-honest són els dos termes de la qüestió. Conjugats conjuntament no constitueixen altra cosa que una pura paradoxa retòrica: en el vocabulari i a la cultura d'aleshores els hem de pensar referits més a l'esfera de la moralitat, a la de la sociabilitat i a la de la relativa jerarquització. Des del punt de vista etimològic, *honestas* és una paraula estretament vinculada a *honor* i el significat d'aquest darrer terme s'hi enllaça pel mateix desenvolupament conceptual.

Reprenent de l'antiguitat clàssica el valor d'ambdues categories, en el llenguatge medieval *honestus-inhonestus* es fixaren amb una atribució de sentit que té matisos diversos respecte de la idea que en tenim a l'actualitat, i a la qual són encara estranys en certa mesura amb els conceptes paral·lels del que és lícit o que fa esment al pudor. El ciutadà *honestus* és generalment aquell que gaudeix d'honor, de bona reputació, però tant l'un com l'altre pertanyen estretament al naixement, a l'origen, a la família, i representen un atribut a conservar, una virtut sobre la qual no s'ha d'infligir el descrèdit. *Inhonestus* és, al contrari, aquell que ha perdut o no ha tingut mai honor, el qui és ningú. Però com que els *honesti* són també les persones de mèrit, els ciutadans honrats, els *inhonesti* són, dins l'escala jeràrquica, els individus sense preu, d'humil o vil condició.

Els llocs deshonestos són, doncs, els indrets baixos, menyspreables, on s'acompleix una ritualitat quotidiana i material, l'altre dels espais honestos, en els quals es consuma el ritu de la vida pública i de l'elaboració de les idees. Portar a terme un treball honest vol dir seguir-lo amb honestedat, amb decòrum, sempre respectant un codi d'honor

omnipresent, a qualsevol nivell social. Una honesta deshonestedat en l'exercici de la prostitució sembla, per això, possible pels grups dirigents ciutadans, a través d'un acurat 'bon govern' de la matèria. L'anàlisi d'aquest fenomen esdevé, doncs, vinculada a les mesures legislatives i a les formes institucionals mitjançant les quals es conformà i es realitzà el projecte polític. Seguir les característiques de la prostitució en les nostres realitats medievals significa també copsar la presència de dones i d'homes lligats a aquesta activitat, però, alhora, veure les raons i les línies, sovint tortuoses, del programa polític, les seves divisions, les incerteses o els replantejaments del problema.

D'aquesta manera, s'haurien de comunicar entre si dos tipus de recerca, que poden semblar irreconciliables: la de les classes subalternes i la dels grups dominants,[57] perquè, si bé és cert que una història vista únicament 'des de baix', és a dir, des de la part dels dominats, té el risc de reproduir una realitat parcial, també és veritat que la història de les classes hegemòniques pot rebre llums i fins i tot aportacions insòlites quan se la considera des d'un altre angle visual, més enllà de les pràctiques resultants de l'aplicació concreta de l'art de governar; és a dir, des de l'òptica dels qui accepten, se sotmeten les formes de govern o s'hi rebel·len en contra. En el cas de les prostitutes, a més, hi ha una mena d'alternança entre ambdues posicions, la de marginal i la d'oficial, i aquesta alternança es balanceja segons el sistema de valors elaborats per la societat i el grau de tolerància expressat, en dependència d'allà on estigui situat el llindar tolerable. Raó de més per fer difícil una anàlisi de la prostitució que prescindeixi d'una visió dels valors, dels models, de les relacions i de les estructures socials existents en la comunitat ciutadana.

La corrupció dels costums i la seva expiació eren condemnats des dels púlpits, una mostra d'aquells sermons i clams encesos la tenim en les paraules de sant Vicenç: «ja huy no s'i té ley: tot o volen tastar [els cristians], hoc mores e juhyes, bèsties, hòmens ab hòmens; no y ha terme...» En realitat, una de les raons per les quals les institucions públiques havien de protegir la prostitució, entesa quasi com un mitjà de beneficència, era salvaguardar la societat de mals majors, com la transgressió sexual amb dones prohibides ideològicament, i d'altres, com expressa amb claredat Eiximenis:

> Ara, és així que, jatsia que simple fornicació amb fembra pública sia gran pecat, així com damunt és dit, e tal que la llei de Déu puneix, emperò, per tal quant natura humana és tota corrompuda e inclinada a aquest pecat, en tant que si aquest pecat era punit per la senyoria present, seria en gran perill que los hòmens no fassen majors pecats, així com pecat d'adulteri[58] e pecat contra natura,[59] los quals són notables nocuments de la cosa pública; per tal, la senyoria dissimula aquest pecat de fornicació e el permet.

57. És una proposta d'anàlisi que aquí, per raons òbvies d'economia d'espai, no podré dur a terme. Tanmateix, crec que en propers treballs s'hauria d'aprofundir en aquest aspecte.

58. La idea de l'adulteri i la prostitució femenina sorgeixen lligades entre si i les elits ciutadanes contemplen aquesta ambigüitat. Succeeix així amb els jurats de Mallorca, *cf.* PONS, Antoni. *Història de Mallorca.* Palma de Mallorca: 1996, p. 208-209.

59. Com veiem, la zoofília i l'homosexualitat només es consideren des de la possibilitat masculina. Els documents de l'època no aporten mai referències a dones, però sí a càstigs exemplars a homes homosexuals. Veiem-ne un exemple, extret de la selecció realitzada per Melcior Miralles del *Dietari del capellà d'Alfons el Magnànim.*

Així doncs, totes les poblacions d'importància que es preuaven de ser-ho havien de disposar d'un bon *prostibulum publicum*, el qual era bastit, mantingut i regit per una autoritat pública municipal que en fomentava l'ús.[60] Dins de la mateixa línia d'actuació política els magistrats castigaven la prostitució clandestina o privada.[61] D'aquesta manera, el Consell de Cent barceloní dictamina, el 1332, «que neguna vil fembra no gos estar ne fer peccat, de dies ne de nits, en lo pati ho ort qui és après del mur nou de sent Daniel, après de la punta del mur en aytant com és de la carrera travessa qui és après del dit ort tro al dit mur»;[62] un any més tard prohibeix que s'estiguin «al potxo, ne en les barques, ne en la Ribera aytant com és dels frares menors tro sent Daniel»[63], i el 1374 mana que «tots alcavots públichs e amagats ab lurs fembres sie, que les tenguen en bordell».[64] Les noies que hi treballaven havien de ser acceptades, prèviament, per un oficial de justícia, que era l'encarregat de fer-los respectar certes regles, així com de mantenir-les. Tanmateix, com es dedueix dels bans prohibitius, les 'vils fembres' no estaven tancades, car podien passejar-se a plena llum del dia per les tavernes, pels banys i altres llocs públics, sempre que portessin els seus clients a la casa apropiada, on, abans d'anar al llit, havien de menjar i beure; així, la cuina era una altra important font d'ingressos del prostíbul.

A Tarragona tenim notícies de l'existència del bordell els segles que ens ocupen.[65] Però quelcom deuria haver passat, car el 1446 els cònsols reberen de la reina Maria un privilegi a fi que la ciutat «puga tenir casa pública de dones mundanes».[66] Aquest fet, però, no significa, ni de molt, que no s'exercís la prostitució al nostre municipi, abans i després de 1394, ans al contrari, la qual cosa solament demostra que, com que era un nucli urbà de poca entitat, quan encara no hi havia el bordell les meretrius campaven més al seu aire —en hostals, cases...—, observació que no implica pas desatenció per part de l'oligarquia dominant. En aquest sentit, el 1378, es determina «sobre la suplicació que en Jacme Mir, hostaler de les dones públiques, ha dada en lo present

València: 1988, p. 125: «Com penjaren a Margalida; era hom. En l'any de 1460, dilluns, a 28 de joliol, en lo mercat de València, penjaren a Margalida, la que era home. E dien-li Miquel Borràs, fill de un notari de Mallorca, lo qual anava vestit com a dona, e estigué en moltes cases en València en hàbit e vestidures de dona, la qual cosa fonc sabuda e fonc presa e turmentada. E per causa de la dita Margalida o Miquel foren presos alguns e turmentats. Emperò la dita Margalida fonc penjada e vestiren-li camisa de home, e ben curta, e sens panyos, en manera que amostrava bé totes ses vergonyes.»

60. ROSSIAUD, Jacques. «Prostitución, juventud y sociedad en las ciudades del sureste en el siglo XV». *Amor, familia, sexualidad.* Barcelona: 1984, p. 171-206.

61. Vegeu, a tall de mostra, els casos aportats per VINYOLES, Teresa M. «Unes notes sobre les marginades...», *op. cit.*, p. 118-122.

62. AHCB. I-12, f. 19.

63. Ibídem, f. 38.

64. AHCB. I-24, f. 35.

65. El 1394, llegim: «que aquell hom qui nafrà una fembra pública en lo bordell de la dita ciutat, fo pres...». *Actes*, 7, p. 131.

66. AHT, doc. p. ca. 1, núm. 40.

consell...»;[67] vuit anys després, comencen els primers intents per assignar-los un lloc concret: «a la proposició feta que plagués al dit Consell que volgués elegir algun loch hon estiguessen algunes fembres, les quals són begasses secretes, qui no sien maridades, qui són en la ciutat, es estat declarat per lo dit honrat Consell que les dites fembres estiguen aquí hon solia ésser la boqueria, ho en aquell loch que als dits honrats cònsols serà vist ésser fahedor, e que los dits cònsols los limiten los lochs hon les dites fembres deuran estar».[68]

Es dictaren també lleis específiques per a les prostitutes, que variaven segons els costums dels llocs. A Londres s'aprovà una ordinació que s'oposava que portessin vestits de dames i damisel·les bones, mentre s'insistia que només s'adornessin amb una caputxa sense folre, de tela de ratlles. Es prohibiren els mantells de pell, els tocats d'or, els collarets; a més de confiscar-los els objectes, la multa infligida, en cada ocasió, seria de 50 lliures. El seu cos també es reglamenta a Barcelona, on podien lluir-lo amb joies, sempre que no el tapessin, car la mercaderia havia d'estar a ulls de tothom; per contra, a les dones de bé, de família, els eren vedats els ornaments de luxe i se'ls recomanava vestir amb austeritat, la qual cosa contrasta amb les maneres de fer a Saragossa a la mateixa època, ciutat on les casades podien fer ostensió sense límit de les seves joies i les prostitutes havien d'abillar-se pobrament. Amb independència del tarannà i dels usos de cada indret, el que cal ressaltar sobre aquest aspecte és la voluntat, comuna a cada espai, de diferenciar visualment les dones 'bones' de les 'dolentes', una altra forma de discriminació.

D'altres normes envers les prostitutes tenen bastants més trets en comú a les ciutats medievals. Reprenent l'exemple londinenc, el municipi s'ocupava de garantir les precaucions sanitàries i intentaven regular els horaris. Les hores de les festes de guardar havien de ser les mínimes i mai exercir l'ofici quan es deia missa. Tampoc havien d'ocupar les seves habitacions durant la nit o durant les sessions del parlament, sota pena de cinc xílings i vuit penics. Els amos dels prostíbuls no podien mantenir més d'una dona en contra de la seva voluntat, ni acceptar casades o religioses embarassades, com encara menys les qui tinguessin símptomes de la malaltia ardent. No havien de cobrar a les prostitutes més de catorze penics a la setmana per habitació i no se'ls podia vendre aliments de cap tipus. Elles no podien obligar a fer entrar a la cambra cap home arrossegant-lo per la camisa o el caperó, sinó que havien de deixar que triés lliurement si volia entrar o no, i tampoc podien acceptar els seus diners i després no voler jeure-hi.

Totes aquestes mesures ens acosten a una realitat que, sens dubte, estava ben immersa en una conflictivitat quotidiana prou considerable, en especial si tenim en compte el panorama social on es desenvolupaven aquestes activitats. Sant Vicenç, en la seva acció pastoral, explica quins eren els pitjors enemics de Déu, els quals havien de ser perseguits per l'autoritat pública fins a aconseguir la seva completa eradicació: «adevins, fetillers i conjuradors»; els blasfems i els qui no respecten les festes i els

67. *Actes*, 4, p. 33.
68. *Actes*, 6, p. 48.

diumenges, els jugadors i els qui es dediquen a «puteries particulars». En aquest context, no és estrany trobar, arreu del territori, disposicions que tendeixen a fer fora alcavots, alcavotes, i altres gents de malviure, les quals s'enfrontaven amb el control municipal, com succeeix a Tarragona. El 20 de gener de 1389, diu el Consell: «com en la ciutat stiguen molts hòmens alcavots, mundaris e de mala vida, és stat determenat e comenat als cònsols...»;[69] el 1398, es dicten «estatuts e ordinacions los pus forts que puxen sobre lo fet de les alcavotes e matzineres [enverinadores] que són en la ciutat»;[70] poc després, en qüestió de dies, «sia provehit en gitar los alcavots de la ciutat».[71] Malgrat tants intents, no s'assolí cap èxit, car, el 1415, assistim a un ban públic[72] —que porta per títol 'crida dels alcavots'—, proclamat de ben segur a crits i cops de tambor, amb les paraules següents:

> Ara hojats que.us fa saber la Senyoria a instància e requesta dels honrats Cònsols de la Ciutat de Terragona: que com los dits honrats Cònsols haien requesta la dita Senyoria que, per fet d'obra continua, la dita Senyoria exquests ha tots statuts e ordinacions fets e fetes contra tots alcavots, ço és, de no habitar dins la ciutat e terme de Terragona, axí e segons la dita senyoria es tenguda per fer virtut d'un capítol del sagramental,[73] lo qual capítol és de la tenor següent:
>
> Item, com per sosteniment de mals hòmens se seguesquen molts mals, volgueren, consentiren e ordonaren los dits senyors rey e archabisbe que los veguers de la dita ciutat e.ls officials dels altres lochs desús dits, encontinent que seran requests per los cònsols, jurats o regidors de la dita ciutat o dels dits lochs, sien tenguts e degen foragitar de llurs jurisdiccions tots alcavots, e que aquells no puxen reduir, guiar, assegurar o en altra manera sostenir dins lurs jurisdiccions, sots pena de ésser açotats los dits alcavots, e que les penes hagen exequir los veguers o officials cascú en sa jurisdicció, e aquelles no puxen remetre ne perdonar, sots pena de cent morabatins per cascú e per cascuna vegada, dels dits veguers o officials havedors, o de llurs fermances tenir a la senyoria a qui.s pertanga applicadors. Perquè la dita senyoria, volent exequir los dits capítols del sagramental damunt dit e la dita ordinació a instància e requesta dels dits honrats cònsols, notifica a tot hom generalment, per ço que per ignorància no puxen al·legar, tinent fembra en lo bordell, honsevulla que la tingua dins lo Principat de Cathalunya, que d'ací avant no gos habitar, star ni tornar, encara que abans de la present pública crida se sien absentats en la ciutat de Terragona, sots dites penes. E guart-s'i qui a guardar s'i.a, que amor no.n trobarà.

Una altra de les preocupacions del govern local, com a tantes altres ciutats, era assegurar que en els temps litúrgics de major rellevància les prostitutes no exercissin. Per pal·liar les seves despeses, serà el mateix municipi que curarà pel seu manteniment; així, el 1388, entre els comptes de clavaria, apareix: «*Item*, es stat determenat que sien

69. *Actes*, 7, p. 45.
70. *Actes*, 8, p. 47.
71. Ibídem, p. 50.
72. *Ordinacions i crides de la ciutat de Tarragona (segles XIV-XVII)*. Tarragona: 1982, p. 51-52.
73. Per saber sobre aquest terme, vegeu CUADRADA, Coral. *L'aixada i l'espasa. L'espai feudal a Catalunya*. Tarragona: 1999, p. 231-248.

donats XXX sous a les fembres públiques per a lur provisió ara, en la Setmana Santa»;[74] l'any següent: «dats a.n Francesch Çabater e a.n Pere Ferrater, ciutadans de la dita ciutat, per la messió que deuen fer en la Setmana Santa a les fembres públiques, per tal que en la dita Setmana Santa no hagen avinentesa de peccar, triginta solidos».[75] A més, les treuen del prostíbul i les fan estar-se en una casa particular, separant-les d'aquesta forma del lloc de treball, tal com consta el 1396: «dats a la dona na Barthomeva, de la dita ciutat, per tal com ha a fer e administrar la provisió a les dones públiques ara, en la Setmana Santa, qui han star en casa sua per cessar peccat, XXX sous»;[76] més endavant, el 1400, se substitueix el lloc de reclusió per l'hospital: «dats e paguats a na Berthomeva d'en Sala, per provehir les fembres peccadores del bordell de la ciutat los dies de Setmana Santa, les quals stan la dita Setmana a l'spital de la ciutat per lunyar-les d'avinencea de peccar, segons és acustumat, XX sous.»[77]

Aquesta sol·licitud responia, òbviament, a diferents raons. D'una banda, al deure de les autoritats ciutadanes de protegir la prostitució, que era considerada, com s'ha vist més amunt, quelcom semblant a un dels exercicis de beneficència; de l'altra, preservar la moralitat dels ciutadans i, a la fi, intentar que les dones mundanes es penedissin, car a molts indrets s'aprofitaven aquests dies per sermonejar-les i intentar assolir així el seu penediment, perquè era admès per la societat de l'època que la primera i principal causa d'aquest mal era la pobresa, com exclama sant Vicenç: «Quants catius reneguen, quantes fadrines òrphenes van als bordells perquè no han res!» I també Llull, al *Blanquerna,* considera que el fet de vendre el cos és degut a la mateixa raó, per la qual cosa proposa reciclar les prostitutes a través de l'aprenentatge d'una feina, és a dir, treure del mig la prostitució eliminant-ne la causa: la misèria.

74. *Actes*, 7, p. 48. A Barcelona es prenen mesures semblants: «Dimarts, â 5 de Juliol 1446, en Dietari apar que los Concellers ab concell de certs Prohòmens havían provehit, ê ordenat, que com â 4 del mes de Abril 1437, los Consellers qui lavors eren ab cert Concell haguessen provehit, que en los dimecres, dijous, divendres ê disaptes de les Semmanes Santes, per reverencia de la Santa Passió de Jesu Christ, totes les fembres Bordelleres de la Ciutat se excloguessen dins la Casa de les Egipciaques, â les quals, ô â la Majoral de aquelles per la despesa de les dites Bordelleres asignaren la porció la qual lo Correu de la Ciutat rebía cascun any en lo Hospital den Pere Desvilar de la dita Ciutat, ê ara los Consellers, ê cert Concell hagen provehit, ê ordenat que en los dits dias de la Semmana Santa les dites fembres romanguen en lurs Bordells, pero que hi sien guardades per los Capdeguaytes» (*Rúbriques de Bruniquer..., op. cit.*, p. 56-57).

75. *Actes*, 7, p. 86.

76. *Actes*, 10, p. 185.

77. *Actes*, 8, p. 137.

ENRIC MATEU BOADA

Marginació i segregació de la minoria jueva a les comarques tarragonines: de finals del segle XIII fins a l'expulsió

Sarraïns e jueus de la cort de Tortosa deuen seure als peus dels cristians e no en altre loc.

Llibre dels costums de Tortosa (1272)

No voldria que, a la llum de les informacions contingudes en els paràgrafs següents, el lector tingués la impressió que les relacions de la minoria jueva amb la societat cristiana medieval van reduir-se a un constant patiment provocat per enfrontaments i tensions continuades.[1] La nostra òptica històrica seria molt limitada si no ens adonéssim que aquestes relacions eren molt més àmplies i variades del que desprenen les cruels disposicions eclesiàstiques, o les segregadores ordinacions municipals i reials.[2] No obstant això, aquest és un article que forma part d'un volum dedicat a les classes marginals i, per tant, hem d'adequar les nostres reflexions al tema escollit, i deixar per a una futura ocasió l'estudi dels altres vessants de les comunitats jueves medievals. Ara és l'hora de centrar-nos en els aspectes més negres de la convivència entre aquestes dues comunitats, la jueva i la cristiana.

Ningú no pot negar la persecució permanent de què ha estat objecte el poble hebreu durant gran part de la història. Això constitueix un fet indiscutible. Des de la fugida d'Egipte i fins a l'holocaust nazi, s'ha vist obligat a suportar una interminable sèrie de vexacions, humiliacions i, fins i tot, genocidis per part de les comunitats veïnes amb què ha hagut de conviure. Inexplicablement, aquesta lluita constant per la supervivència no sembla haver servit per aprendre els criteris de tolerància indispensable per

1. El present treball és una versió ampliada d'un article més curt, del qual hi ha prevista la pròxima publicació a la revista *Kesse*.
2. HINOJOSA MONTALVO, José. «La inserció de la minoria hebrea en la formació social valenciana». A: *Jueus, conversos i cristians. Mons en contacte-Revista d'Història Medieval (4)*. València: Universitat de València, 1993, p. 46.

evitar que, a l'actualitat, aquest mateix poble estigui tractant els palestins d'idèntica manera com els seus antics botxins havien fet amb ells. De tota manera, no és l'objectiu ni la pretensió d'aquest article fer cap tipus de valoració sobre un dels conflictes contemporanis més complexos, del qual tots esperem una solució ràpida i assenyada.

Deia Ariel TOAFF, un dels grans coneixedors de les comunitats hebrees tardomedievals, que la «societat d'aquell temps era una gran productora de marginats».[3] El meu propòsit es redueix a fer una mica més conegudes les situacions de marginació, segregació i persecució que van patir les comunitats jueves tarragonines durant la baixa edat mitjana, un dels períodes més conflictius per a aquesta minoria. Cal afegir que —tot i referir-nos a diferents calls de l'actual demarcació de Tarragona— ens centrarem en l'anàlisi de la comunitat de Tortosa, ja que es tracta de la que tenia un major pes específic i la que he treballat més a fons.

Al mateix temps, voldria que els paràgrafs següents contribuïssin a eradicar certs tòpics de part de la historiografia hispana tradicional, caracteritzada per una visió idealitzada sobre la convivència fraternal de les tres cultures durant els segles medievals, amb erudits jueus, cristians i musulmans integrats intel·lectualment sota la protecció paternal de monarques com Alfons el Savi. En paraules de BAER, possiblement l'autor que ha treballat més rigorosament la història dels jueus a la península Ibèrica, «el proceder de Alfonso X atrayendo judíos a su servicio y su corte aunaba la tradición con los auténticos intereses del Estado. Las inclinaciones personales eran pasajeras. Cuando pasó y desapareció la alegría de los días juveniles, el Rey Sabio abandonó el cantar de los trovadores y compuso las *Cantigas de Santa María,* poesías a la Virgen cuyo contenido lo forman unos relatos populares llenos de fanatismo e intolerancia hacia el judaísmo. El mismo tenor se pude apreciar en su legislación.»[4] No hem de pecar, doncs, d'ingenus i cal assumir —d'una vegada per totes— que ni la societat medieval és una societat tolerant, ni permet la total llibertat religiosa de l'individu d'una altra confessió. Tal com diu HINOJOSA MONTALVO: «la tolerància tindrà unes bases econòmiques prou ètiques».[5] A hores d'ara, sembla prou clar que en el millor dels casos, se'ls admetia com una mena de mal menor i que, a canvi, aportaven una injecció econòmica considerable.[6] Independentment del factor d'unitat religiosa, mentre els jueus van ser útils a la societat cristiana, perquè oferien un servei de «finançament a la carta» (ja sigui a reis, nobles o pagesos) i satisfeien gran part de la pressió fiscal exigida per la Corona, les autoritats van establir els mecanismes de protecció necessària per evitar la seva desaparició. Quan a partir del segle XIV el negoci del préstec a curt termini (tradicionalment practicat pels jueus) se substituirà de manera progressiva per la fór-

3. TOAFF, Ariel. «Vida material de la comunitat hebrea». A: *Jueus, conversos i cristians. Mons en contacte-Revista d'Història Medieval (4).* València: Universitat de València, 1993, p. 21.

4. BAER, Yitzhak. *Historia de los judíos en la España cristiana.* Barcelona: Ediciones Riopiedras, 1998, p. 143 (traduïda de l'hebreu per José Luis Lacave).

5. HINOJOSA MONTALVO, José. «La inserció de la minoria hebrea...», *op. cit.*, p. 46.

6. SUÁREZ FERNÁNDEZ, Luis. *La expulsión de los judíos de España.* Madrid: Editorial Mapfre, 1991, p. 27.

mula del censal,[7] els capitalistes cristians veuran obertes les portes a un sector de l'economia que fins llavors els estava vedat per les condemnes de l'Església catòlica sobre els delictes d'usura. Si a aquesta creixent competència des del punt de vista laboral, hi afegim la forta davallada demogràfica de les comunitats jueves arran de les constants epidèmies i persecucions sofertes durant la segona meitat del segle XIV, ens adonarem que —a principis del segle XV— el panorama del col·lectiu jueu es força descoratjador; l'exterminació física de comunitats senceres durant els assalts de 1391 i les posteriors conversions forçades entre els supervivents, donaran com a resultat la presència d'una minoria jueva cada cop més indefensa i desorganitzada, i —el que és pitjor— menys atractiva per a la Corona, perquè ja no es troba en condicions de continuar satisfent els impostos i les contribucions que se li exigeixen. Evidentment, la culminació de tot aquest procés només podia acabar amb l'edicte d'expulsió dels jueus —quan ja no són necessaris— que l'any 1492 encara no han volgut convertir-se a la fe catòlica. En definitiva, ja no cal seguir ser tolerants...

El rerefons socioeconòmic de les actituds antijueves és indiscutible. En aquest sentit, José María MONSALVO va traçar una anàlisi força lúcida del paper de les mentalitats en tot aquest procés i va arribar a la conclusió que les motivacions de tipus religiós són secundàries; prova d'això és el diferent tractament que va patir —a la pràctica— la minoria musulmana. De la mateixa manera, «si la religió fos suficient per explicar l'antisemitisme, per què continuarà projectat en els conversos? Per què no desapareix en el moment del baptisme? Senzillament, perquè són unes altres les causes de l'odi... Però un altre cop la religió intervé per a justificar l'hostilitat i amagar un conflicte social...».[8] El que, en el fons, molesta dels conversos no és únicament el fet que vulguin mantenir els ritus i les creences un cop batejats, sinó també la seva fortuna i la seva influència pública, almenys en alguns casos.

Tot seguit farem una breu repassada per les diferents situacions de marginalitat i segregació que els jueus de les comarques tarragonines van patir durant aquells anys, deixant ben clar —això sí— que el reguitzell d'exemples als quals farem referència constitueixen només una part seleccionada (en funció de l'objectiu de l'article) de la documentació relativa als jueus de les nostres contrades i —precisament per això— tampoc hem de caure en l'error de pensar que les relacions socials amb els cristians estaven permanentment marcades pels esclats d'antisemitisme i per les legislacions opressores: una cosa és la legislació i els models creats pel grup dominant per marginar el jueu i una altra, la realitat de la convivència quotidiana que impedia aplicar al peu de la lletra moltes de les disposicions legals. Tanmateix, crec que —en la mesura que estan

7. Recordem que, a diferència del préstec o *mutuum*, la compravenda de censals no inclou explícitament l'existència d'una taxa d'interès, sinó que aquesta presenta la forma del pagament d'una pensió. Aquest subterfugi legal servirà per eludir les condemnes eclesiàstiques, tot i que —en el fons— ens trobem davant d'una altra modalitat de préstec.

8. MONSALVO ANTÓN, José María. *Teoría y evolución de un conflicto social. El antisemitismo en la Corona de Castilla en la Baja Edad Media.* Madrid: Siglo XXI Editores, 1985, p. 102-103.

redactades per juristes que van viure i participar de l'època en directe— moltes de les regulacions jurídiques tenen, sovint, bastant a veure amb el tarannà diari de les persones i —en aquest sentit— constitueixen el reflex, més o menys exacte, de moltes actituds socials pròpies de la vida quotidiana d'aquells temps. Per aquest motiu, i abans d'entrar de ple en l'anàlisi de situacions concretes, crec que pot resultar enriquidor i complementari acostar-nos a una de les compilacions jurídiques més riques de la societat catalana medieval. Em refereixo al *Llibre dels costums de Tortosa*, el primer codi legislatiu que va ser redactat originàriament en català i que —tot i datar de l'any 1272—[9] pot resultar-nos de molta utilitat pel fet que fa referència a les nostres contrades i per les nombroses al·lusions als col·lectius jueu i sarraí. En conseqüència, he cregut convenient resumir, en la taula següent, les referències més punyents i flagrants que el text fa respecte a la discriminació i segregació d'aquestes dues minories, i molt especialment del col·lectiu jueu.

Discriminacions	*Fragments*[10] *del* Llibre dels costums de Tortosa *(1272)*
Privilegis per ciutadania (perduts)[11]	Són encara los ciutadans e los habitadors de la ciutat e del termen de Tortosa, **axí jueus, xrestians, franchs, quitis e deliures** d'ost, de cavalgada, d'encalç, de cenes, de questa, de toltes, de forces, de leudes, de peàgies, d'acaptes, de pes e de mesuràgie, de carnàgie, d'erbàgie, de beuràgie e de tota altra cosa que servitut pusca ésser nomenada...(1.1.5)
Restriccions diverses: • No poden tenir esclaus cristians • No poden treballar en diumenge	**Jueu ne sarraí no aja servu crestià ne crestiana**, n·el poden n·el deuen comprar, ne per nuyl títol ne per nuylla raó aver no·l poden. (1.9.1) Jueu ne sarray no poden **ne deuen aver nodrices crestianes; ne deuen obrar (treballar) públicament en la ciutat ne en lo terme de Tortosa, a dies de festes ne a dicmenges**; ne deuen tenir lurs obradors uberts, ne lurs tenes (botigues) parades. E si faran contra, deuen perdre totes lurs coses que seran trobades en aquels obradors ne tenes. La qual pena o coses

9. L'àmbit temporal d'aquest article incidirà, sobretot, en els segles XIV i XV, precisament per tractar-se dels segles en què la vida del jueu va resultar més complicada arran de la conjuntura socioeconòmica de crisi que dominarà tot l'occident medieval. Malgrat això, la prolongació en el temps de moltes de les disposicions que trobem al text dels Costums de Tortosa i la recuperació de les referències més vexatòries en posteriors moments de màxima fustigació vers els jueus m'han convençut a l'hora de recórrer-hi com a font indispensable per conèixer les arrels de la feble situació legal del jueus durant la baixa edat mitjana.

10. Com que el text original del *Llibre dels costums de Tortosa* està redactat en un català primerenc, però força entenedor, he decidit incloure directament i en cursiva els fragments originaris que fan referència als jueus, posant —entre parèntesis— els aclariments necessaris per fer més comprensible el text medieval. L'edició i les referències emprades en aquesta ocasió han estat les aportades per: MASSIP I FONOLLOSA, Jesús. *Els Costums de Tortosa*. Barcelona: Fundació Noguera (Textos i Documents, 32), 1996.

11. El sentit igualitari d'aquesta primera rúbrica dels Costums de Tortosa no durarà gaire. Així ho testimonia Jesús MASSIP a la seva edició crítica, quan afirma que aquest paràgraf (el costum marginat VI —que en endavant serà cinquè—) serà modificat per la sentència arbitral de 1277 en el sentit d'excloure els jueus.

	deuen ésser partides e·s partexen, segons que·s partexen los altres bans; ço és a saber, que la seynoria n'age lo terç, e·l comú l'altre terç, e l'acusador l'altre terç romanent. (1.9.2)
• Vestits distintius de la condició jueva	Los juheus, **la sobirana vestedura deuen portar** tal que cobra totes les altres vestedures, e deu ésser feyta així com capa de clergues que porten en cor, redona tota e closa ab caperó, e no deu ésser listada, ne vert, ne vermeyla, més d'altre drap, ab que sia pla, car nuyla altra vestedura que sia sobirana sobre totes les altres no deuen portar, sinó aytal com desús és dit. Les juïes deuen portar aldifara sobre totes les altres vestedures, així com fan les sarraïnes, e no deuen ligar sàvena ne vestir vestedures crestianesques. Aylò meteyx s'és de sarraïnes. (1.9.3)
• Evitar mostres d'opulència	Ne·ls jueus ne·ls sarraïns **no deuen portar en lur mà aneyl d'aur (anell d'or) ne neguna pera (pedra) preciosa.** (1.9.4)
• Mostrar actituds submises	Sarraïns e jueus de la cort de Tortosa **deuen seure als peus dels cristians e no en altre loc**; ço és saber, als peus dels prohomèns qui seen e·ls bancs sobirans. (1.9.5)
Limitacions en la propietat d'esclaus	Si algun saray catiu irà a la esgleya qual dia·s volrà de l'an, e dirà que·s vol batejar, deu estar en l'esgleya per tres dies, e si està en aquela volentat de reebre lo baptisme, deu ésser batejat, sens que no li pot negú fer algun contrast ans li deu ésser donat lo babtisme; e tantost con és batejat, deu ésser liurat e redut a son seynor.
• Perden els esclaus sarraïns si aquests es converteixen	E son seynor no·l deu ne pot tenir en major presó, sinó així com d'abans faya con era sarraí, ne no li deu ésser pijorada sa condició com que meylorada per raó del crestianisme, jassia ço que malgrat de son senyor se sia batejat. Si doncs lo dit batejat no ho faïa de tal guisa depuyx, e que fos cert, que la conditió li agués a pejorar. E sí que·s faça crestià ab volentat de son seynor o sens sa volentat, tota hora és entés que roman servu e catiu de son seynor; si doncs lo seynor de grat e de volentat al batejar o abans o depuyx, no li darà franquea ab carta o meyns de carta, car ladoncs és entés que és franc, e ha conseguida franquea. Exceptats **los catius sarraïns e les catives dels jueus que, tantost batejats com són feyts crestians, són francs e deliures de tota servitut, e jamés no deuen tornar en poder dels jueus** ne d'altres, però són tenguts de pagar e de donar a lur senyor, tantost con lo babtisme han reebut, XII sous e mig tan solament, e no pus. (1.10.1)[12]
• Els fills cristians d'una esclava són lliures	Si alcuna cativa de jueu s'enpreynarà de crestià (fos prenyada per un cristià), **la criatura aquela deu ésser bategada, e ésser francha e alforra e quítia aprés del baptisme**, sens tot contrast; e aquela criatura ne hom per ela no és tengut de donar nuyl preu.(13) (6.1.14)

Discriminacions laborals i de càrrecs	(Detalla les condicions que ha tingut tot advocat que vulgui exercir com a tal a Tortosa:)
• Prohibició d'exercir com a advocats	**E deu ésser cathòlic**, no vedat, ne apóstata, ne heretge, ne infamis, car aytals persones no poden avocar, ne femna, ne menor de XXV ans. (2.7.3)
• Tampoc com a veguers o com a batlles[14]	**Veguer e batles deuen ésser cathòlics**, e no heretges ne juheus ne sarraïns... (9.8.1)
• No poden ser carnissers[15]	Negun jueu, carn que en les taules se deja vendre, no deu degollar, **ni la mà dintre les bèsties metre** (ni posar les mans dins de les bèsties). (9.16.4)
Vexacions relatives als juraments	Con xrestian deu fer sagrament (jurament) per demanda que jueu fa contra él, deu-lo fer en la cort denant lo veger (davant del veguer), e els ciutadans. Mas lo jueu deu exir defora la cort (està obligat a romandre fora de la cort) e estar tro (fins) que·l sagrament sia fet, car dementre lo jueu hi és no·l deu fer es (sic), ne el jueu no deu veure fer aquel sagrament. Idem in sarracenis. (S'aplica la mateixa normativa als sarraïns.) (2.18.11)
• No poden escoltar el jurament d'un cristià	Los escrivans, a instància dels jueus ne dels sarrayns, nuyl sagrament no facen fer als crestians, n·el reeben, n·el meten en les cartes dels deutes, jassia ço que·ls crestians aquel sagrament vuylen fer e y venguen de grat e de volentat. (4.1.4)[16]
• No poden obligar a prestar jurament a un cristià	Con testimoni deuen fer jueus contra crestians o per crestians, juren sobre la lig de Moysén (sobre la Llei de Moisès), que·ls posa hom denant (davant), axí com fan los crestians, sobre IIII Evangelis.
• La terrible vexació del Llibre de les malediccions	Mas si jueu ha a fer escondiment[17] (demanda) a crestià o saraí, juren los jueus, de V sous o de V sous a avayl, sobre la lig de de Moysén; **e de V sous a amunt, juren sobre les malediccion.**[18] E lig-los hom les malediccions sobre·l cap; e là on diu que juren, responen que JURA, e aenant là on deuen respondre AMEN, que han de dir AMEN. (4.11.38)

12. Recordem que els jueus no podien tenir esclaus cristians (vegeu la rúbrica 1.9.1); per tant, calia regular la situació resultant del fet que alguns esclaus no cristians (fonamentalment sarraïns) es poguessin convertir al cristianisme. El procediment, doncs, era molt clar: els esclaus sarraïns dels jueus podien accedir a la seva llibertat si aconseguien romandre 3 dies a l'església i rebre el baptisme. A canvi, el propietari jueu només tenia el dret a obtenir una «indemnització» de 12 sous i mig.
13. És a dir, que en aquest cas el propietari jueu no cobrarà ni els 12 sous i mig.
14. Tot i que la prohibició no fa esment exprés als càrrecs municipals, la veritat és que —a la pràctica— també hi tenien vedat l'accés, fet constatable a través de l'absència absoluta de noms jueus entre les llistes de consellers i prohoms de les actes municipals.
15. El fàstic i la repulsió que provoca el jueu durant aquesta època obliga a allunyar-lo dels oficis que exigien la manipulació d'aliments. El cas més habitual és el dels carnissers, que restringeixen a exercir només per a clientela jueva.

Relacions sexuals amb cristianes	Si jueus o sarayns seran trobats jaent ab xrestiana, lo jueu o el saray deuen ésser tiraçats e rocegats, e la xrestiana deu ésser cremada, en guisa e en manera que muyren. E aquesta acusació pot fer tot hom de poble, sens pena de talió ne d'altra. Exceptat que si la fembra era forçada, o él anava vestit axí com a xrestià on ela fos enganada, que ladoncs ela no deu sofrir pena e él deu ésser tiraçat. (9.2.7) Si algú saray o jueu serà trobat jaent ab crestiana, **cascun del poble los pot acusar sens pena, e pot-se provar lo feyt aquel per crestians tan solament.**[19] (4.11.41)
Injúries i vexacions	Si a juheu ne a ssarraïns són dites paraules enjurioses o contomelioses, nulla acció ne demanda non nax al juheu ne al sarraïn ne a la senyoria **per ço com són vils persones.**[20] (9.4.4)

Sense cap mena de dubte, la Setmana Santa era l'època de l'any en què els jueus patien un major nombre d'escarnis i humiliacions. I això provocava que sovint fossin necessàries intervencions per part de les autoritats municipals, a fi i efecte de salvaguardar la integritat física de la comunitat jueva. Símptomes inequívocs del fanatisme de la població cristiana durant aquelles festes, els constitueixen algunes de les ordinacions municipals que es promulgaven per mantenir controlats els ànims. Així, el 21 de març de 1369, el Consell de la Ciutat de Tortosa recull les peticions de Guillem Godà, lloctinent del batlle, en el sentit de fer saber als prohoms de la ciutat que calia extremar la vigilància i la protecció sobre els jueus, ja que s'acostava Setmana Santa i calia evitar

16. Aquesta condició relativa a la llibertat del cristià per decidir si jura o no sobre els Evangelis quan formalitza un reconeixement de deute amb un jueu no devia aplicar-se gaire sovint a la pràctica, ja que a la majoria de debitoris que hem conservat sempre trobem el jurament (*sagrament*) del deutor cristià. Sembla evident que la necessitat d'obtenir els diners del préstec fa oblidar les reticències a prestar jurament davant del jueu.

17. Quan els jueus actuaven com a demandants en algun plet, podien limitar-se a jurar sobre la Llei de Moisès si la quantitat reclamada no excedia els 5 sous, però si superava aquesta quantitat (era el més habitual) se'ls obligava a jurar sobre l'anomenat Llibre de les malediccions. Carreras i Candi ens explica l'humiliant ritual a què se sotmetia el jueu: «...lo juhèu, agenollat ab una candela encesa en la mà als peus del jutge, qui li colocava damunt del cap, obert, lo llibre de les malediccions. Lo jutge llegia en alta veu, la sèrie de terribles, crudels i ignominioses imprecacions, a quiscuna de les quals lo juhéu hi responia degudament y ab vèu alta» (CARRERAS I CANDI, Francesc. *L'aljama de juhéus de Tortosa*. Barcelona: Memorias de la Real Academia de Buenas Letras, volum IX, fascicle III, 1928, p. 37).

18. A la rúbrica 30 del llibre 9 dels Costums (9.30.1) apareix íntegre el text del jurament del jueus sobre el Llibre de les malediccions. A més a més, per raó de la seva extrema crueltat, he cregut oportú reproduir la part més vexatòria a l'apèndix documental.

19. El contacte sexual entre jueus i cristians constituïa un delicte tan paorós als ulls de la moral catòlica que —en aquest cas concret— les lleis no exigeixen la tradicional presència de testimonis jueus, era suficient l'acusació d'un cristià per condemnar el jueu o el sarraí. Definitivament, la sensació d'indefensió devia ser absoluta.

20. Resulta al·lucinant la normalitat amb què es parla dels jueus i dels sarraïns com a *vils persones*, i —en conseqüència— han d'estar disposats a suportar tota mena d'insults o d'injúries, sense dret a exigir cap tipus de reparació.

que fossin apedregats, o atacats amb ballestes i amb arcs.[21] I aquests excessos també els trobem documentats a altres aljames, com ara Tarragona, on el carrer de Santa Anna «restava tapiat amb cabirons durant tota la diada del Corpus. No es permetia que sortís cap jueu del call, tota vegada que hi passava, per aquell indret, la processó. En diferents comptes anyals dels clavaris de Tarragona es reflecteixen, posteriorment, despeses per haver tapiat la porta de comunicació amb l'interior del barri jueu tarragoní».[22]

Continuant amb els detalls que ens ofereix la documentació municipal, a mesura que anem revisant els capítols dels llibres d'establiments, ens adonem de la manca d'originalitat de les polítiques d'*apartheid* en règims contemporanis com el sud-africà. Resulta bastant trist comprovar que les estratègies de segregació es repeteixen cíclicament malgrat que els subjectes passius siguin de races diferents segons les èpoques. En aquest sentit, són força il·lustratives les ordinacions establertes per la Universitat de Tortosa a finals del segle XIV, pel que fa al contacte físic entre jueus i cristians: el dia 17 de gener de 1386, s'estableix que —durant un període mínim de cinc anys— cap «dona ni fadrina cristiana no gos entrar en lo call ni en la moreria sens fill o germà d'aquelles, o altre hom que sia ab aquelles... sots pena, per cascuna vegada que contrafet serà, de vint sous».[23] I afegeixen que, en cas de no poder pagar la pena, la dona en qüestió sigui castigada amb un assot per cada sou. Tot i això, sembla prou clar que la vida quotidiana anava per un camí i les prescripcions oficials per un altre; i la prova que moltes d'aquestes prohibicions sovint s'incomplien, la trobem en el fet que havien de renovar-les periòdicament: al cap d'uns mesos, el 26 de novembre de 1386, l'advertiment ja és molt més explícit i s'acorda torturar les dones cristianes que mantinguin relacions sexuals («crims de cohits carnals»)[24] amb jueus. En aquesta vida, però, quasi tot té un preu, i aquest tipus de conductes no en seran pas una excepció. La prova ens l'aporta Secall i Güell quan fa referència a la forta multa que un jueu tortosí es va veure obligat a pagar per motiu de, diguem-ne, la seva promíscua vida sexual: «el setembre de 1310, Jaume II, fou informat que a Açach Avenecara, jueu resident a Tortosa, se l'inculpava del delicte de fornicació amb jueves, cristianes i sarraïnes, i que tenia tractes amb la seva parenta Flor, dona d'Eçim. La carta de remissió li costà 8.000 sous barcelonesos. Verament una quantitat considerable en aquell temps.»[25] En definitiva, fins i tot l'estricta moral cristiana també era capaç de perdonar. Només calia fixar el preu...

21. Arxiu Històric Comarcal de les Terres de l'Ebre (AHCTE). *Establiments*, 5, caixa 11525, f. 17/2 i 17v/1.
22. Secall i Güell, Gabriel. *Les jueries medievals tarragonines*. Valls: Institut d'Estudis Vallencs, 1983, p. 503.
23. AHCTE. *Establiments*, 6, caixa 11526, f. 90 i 90v.
24. AHCTE. *Provisions*, 16, caixa 11278, f. 96v/1.
25. Secall i Güell, Gabriel. «Generalitats i notícies històriques sobre les noces dels jueus tarragonins en els s. XIII-XV». A: *Quaderns d'Història Tarraconense*, III. Tarragona: Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, Diputació de Tarragona, 1982, p. 43.

Però les ordinacions municipals també reglamentaven altres aspectes de la vida comercial a les ciutats, prohibint —de manera totalment arbitrària— l'accés dels jueus a certes activitats relacionades amb l'alimentació. Un cop més, l'exemple tortosí ens il·lustra sobre les dificultats i les restriccions que patien. Per començar, recuperant i perpetuant l'esperit segregacionista dels Costums, se'ls impedeix vendre als cristians les restes de les anomenades carns «trufanes»,[26] ja que suposa «un gran menyspreu» i, per tant, el carnisser jueu que no obeeixi aquesta prohibició serà castigat amb una multa de 100 sous i amb la inhabilitació perpètua per poder exercir el seu ofici a la ciutat i el terme. Igualment, s'estableix que «cap jueu no gos degollar ni escorxar nenguna carn a la scorxeria e carneceries dels xristians, ni en casa de xristià», ja que —en cas contrari— li serà aplicada una pena de 50 sous per cada bèstia degollada.[27] Les restriccions també afectaven el comerç del vi; de manera que el 29 de maig de 1380 —i davant la petició per part dels *adelantados* de l'aljama— el Consell de la Ciutat decideix autoritzar que «puxen metre vi vermell per obs de beure dels juheus del dit call, fins en quantitat de quatre bótes mareses (vinateres)».[28] Sigui com sigui, el text deixa ben clar que aquest vi serà destinat a l'ús personal dels jueus i que no podran vendre'l ni comerciar-hi.

Aquesta obsessió malaltissa per mantenir les mans del jueu lluny dels aliments que puguin consumir els cristians arribarà també a la ciutat de Tarragona, on, l'any 1408, el Consell revoca l'autorització que inicialment havia concedit al jueu Vidal Saportella perquè pogués vendre farina, argumentant que era «molt perjudici de la ciutat e cosa vergonyosa e perillosa»,[29] i resol que —a partir d'aquell moment— cap jueu podrà vendre farina a Tarragona, però —en canvi— sí que ho podran fer la resta dels habitants de la ciutat, i —fins i tot— els estrangers! No hem d'oblidar, però, que —com ja hem comentat— darrere d'aquestes expressions purament xenòfobes i pròpies d'unes pors atàviques que l'Església catòlica fomentava periòdicament, existeix també un substrat de caire econòmic que cal tenir en compte: en paraules de Dolors Bramon, gran coneixedora del món medieval jueu en l'àmbit valencià, «el judío se había convertido automáticamente en un competidor —no despreciable— en el momento de la incorporación al mundo del trabajo», i posa com a exemple la queixa que els sastres cristians van presentar davant el Consell de la Ciutat de València, que acusava els sastres jueus de vendre els seus teixits a uns preus massa baixos.[30]

Sembla evident que les condicions de vida dels jueus tarragonins s'anaven deteriorant a mesura que ens acostàvem a les acaballes del segle XIV. Alguns dels acords

26. Quan la documentació fa esment a les carns «trufanes», es refereix a la carn *khoser*, és a dir, la que ha estat degollada segons el ritu jueu (seguint les prescripcions alimentàries de la seva religió) i que està lliure de sang i vísceres. Evidentment, l'excedent que no era consumit pels jueus sovint es revenia als cristians.

27. AHCTE. *Establiments*, 7, caixa 11527, f. 9.

28. AHCTE. *Provisions*, 13, caixa 11277, f. 73.

29. Cortiella i Òdena, Francesc. *Una ciutat catalana a darreries de la Baixa Edat Mitjana: Tarragona*. Tarragona: Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, Diputació de Tarragona, 1984, 53, p. 285.

30. Bramon, Dolors. *Contra moros y judíos*. Barcelona: Edicions 62, 1986, p. 68.

municipals de la ciutat de Tarragona ens aporten una mica més de llum sobre la progressiva marginació a què són sotmesos durant els anys anteriors als avalots de 1391. Tot seguit en reproduïm alguns fragments prou significatius. En primer lloc, el 17 de juliol de 1389, el clavari registra el pagament d'un florí d'or a un convers castellà que s'ha dedicat a predicar la fe cristiana entre els jueus tarragonins: «En Bartomeu Çabater, clavari l'any present de la ciutat de Terragona, dats a.n Johan Ferràndiç de regne de Castella, convers, lo qual li donam per amor de Déu e per esguart com ha disputat ab los juheus de la dita ciutat del fet de la fe, unum floreno d'or d'Aragó. E recobrats d'ell albarà de reebuda. Scrit a XVII de juliol de láuny etc., ut supra.»[31] Uns anys abans, exactament el setembre de 1359, el Consell aprova una resolució que —si fóssim malpensats— sembla encaminada a substituir progressivament els metges jueus que treballen a sou per a la Universitat, per altres metges conversos, ja que decideix retallar a la meitat el sou del metge jueu Vidal Abip, a fi i efecte de poder contractar-ne un altre de convers: «Item fuit deliberatum in dicto consilio quod de viginti libris quod civitas dat annis singulis pro pensione magistro Vitali Abip (és evident pel nom que es tracta d'un jueu), phisico, quod si fieri poterit, inspecto instrumento conventionis dicte civitatis a magistri Vitale, quod dentur magistro Guillelmo Dalffi, phisico converso, decem libri, residue decem libri sint d'En magistri Vitale Abip, maxime cum dictus magister Guillelmus sit aptus et idoneus in medicina, et hoc dum civitati placuerit et non alia.»[32] Les reclamacions lògiques del jueu devien sortir efecte, ja que a la documentació posterior consta que li va ser restituïda la paga inicial. Finalment, les aspiracions legítimes de l'aljama per aconseguir administrar les seves imposicions també van ser tallades mitjançant prohibició expressa del Consell tarragoní el 26 de març de 1385: «A la proposició feta de·ls juheus qui deien que volen haver les imposicions per si mateys, e no volen contribuir en aquelles de la ciutat, és estat determenat per lo dit honrat [Consell] que als dits juheus sie deffès (prohibit) en totes aquelles maneres que poran ne als dits cònsols serà vist fahedor, e que no·s pusquen alegrar d'ací avant de nengú privilegi de la ciutat.»[33]

De la mateixa manera que a la resta de la Corona d'Aragó, els avalots de 1391 van empitjorar —encara més— la delicada situació de les comunitats jueves tarragonines. Malgrat que —sortosament— la violència física no va arribar als nivells d'exterminació soferts per les aljames de Barcelona, Mallorca o València, en molts casos —com ara a Tortosa— va ser necessària la intervenció de les autoritats reials per controlar la situació i va caldre confinar la població jueva al castell de la Suda per evitar que fossin assassinats pels exaltats. Aprofitant la confusió regnant, es van cremar i destruir moltes de les

31. A: *Actes Municipals (1388-1389 i 1393-1395)*, 7. Tarragona: Col·lecció de documents de l'Arxiu Històric Municipal de Tarragona, 1988, p. 63.

32. A: *Actes Municipals (1358-1360)*, 2. Tarragona: Col·lecció de documents de l'Arxiu Històric Municipal de Tarragona, 1983, p.124.

33. A: *Actes Municipals (1384-1385 i 1385-1386)*, 5. Tarragona: Col·lecció de documents de l'Arxiu Històric Municipal de Tarragona, 1986, p.135.

propietats dels jueus, entre les quals certa documentació comprometedora per a molts cristians, com, per exemple, reconeixements de deute (un cop més, resulta evident el rerefons econòmic de les persecucions). Simultàniament, les sinagogues també van patir saquejos, i un dels millors documentats és el que va sofrir la de Valls, on es van endur quatre rotlles de pergamins escrits en hebreu que recollien els deu preceptes de la Llei, conjuntament amb una corona i els ornaments respectius que hi eren dipositats.[34] Sembla que a Valls la violència es va desfermar amb més força que a altres indrets. Almenys així ho confirma alguna de la documentació treballada per Secall, el qual confirma aquest fet amb dades prou evidents, com l'arribada al call de Santa Coloma de Queralt d'un dels jueus més ben considerats dins l'aljama vallenca per raó del seu prestigi social: Mosse Cabrit. Doncs, bé, aquest personatge es veurà obligat a fugir de Valls arran dels fets de 1391 i s'haurà de refugiar —com ja hem dit— al call de Santa Coloma, on s'establirà definitivament.[35] Tampoc hem de ser ingenus i pensar que Santa Coloma es va mantenir com un oasi de pau i harmonia durant aquells dies. És cert que no hi ha constància documental de l'assalt al call, però —sospitosament— tampoc hi ha cap referència sobre jueus als manuals notarials durant els dies més «calents»: entre el 7 i el 30 d'agost.[36] Sembla, doncs, que l'ambient enrarit no devia convidar excessivament a mantenir una vida de normalitat i molt possiblement van preferir romandre a casa, esperant dies millors.

En qualsevol cas, les comarques tarragonines no van ser alienes al trasbals que aquell estiu van patir —en major o menor mesura— totes les comunitats jueves catalanes. En aquest sentit, és força significativa l'actitud poc ferma i excessivament interessada de l'única institució que podia fer justícia i costat al col·lectiu jueu: la monarquia. Efectivament, el seu paper va estar dominat per una manca de fermesa impròpia de qui tenia aquella minoria com un bé privatiu i que, per tant, havia de fer tot el possible per conservar-la i protegir-la. Joan I, però, va ser molt tou amb els culpables i, malgrat enviar comissionats a Tarragona per investigar els fets, el rei acabarà pactant amb la ciutat i amb els pobles de la Comuna. En paraules de Fort i Cogul, «aquest pacte comportava la *renunciació per lo dit senyor Rey feta de lo procés de pau e treva començat contra diversos ciutadans de la ciutat de Tarragona, per lo fet dels juheus, e per la remissió general per lo dit senyor Rey feta.* A aquesta remissió fan referència dos documents, tots dos de l'any 1394, i tots dos satisfactoris de procediments de pau i treva, pels quals la vila de la Selva pagà al rei 60 florins la primera, i altres 26 florins la segona vegada.»[37] El mateix autor està convençut que altres viles de la comunitat del Camp de Tarragona també van optar per

34. Secall i Güell, Gabriel. *Les jueries medievals..., op. cit.*, p. 156.

35. Secall i Güell, Gabriel. *La comunitat hebrea de Santa Coloma de Queralt.* Tarragona: Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, 1986, p. 34.

36. Secall i Güell, Gabriel. *La comunitat hebrea..., op. cit.*, p. 103.

37. Fort i Cogul, Eufemià. *Notícia històrica d'una singular institució medieval. La comunitat de pobles del Camp de Tarragona.* Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajuana, 1975, p. 109.

la solució del pagament, ja que encara es produiran tres reunions més dels pobles de la Comuna per la qüestió de la quantitat a pagar al rei a canvi del perdó: 1395, 1396 i 1397. Finalment la quantitat marcada serà de 800 florins, i inclourà les viles de Valls, Alcover, el Pla de Cabra, la Selva, Mont-roig, Constantí, Riudoms, castell i terme d'Escornalbou, Vinyols, Alforja, Reus, Vilabella, Tamarit i Montoliu. Per la seva entitat, Tarragona va establir una negociació a banda, però, finalment, els delictes també van restar arxivats mitjançant el pagament d'una pena de 500 florins. El següent extracte de les actes municipals del 15 d'octubre de 1393 no deixa cap dubte sobre quina va ser l'exigència reial i la resposta del Consell tarragoní:

> És determenat encara que per l'onrat Consell, que·ls honrats cònsols e síndichs paguen e donen a l'honrat en Bernat Manresa, cinch cent florins e los romanents D (500) florins fins a compliment d'aquells mill florins que la dita ciutat ha a pagar al dit Bernat Manresa en nom e veu del senyor rey e la senyora reyna per rahó de la renunciació per lo dit senyor feta del procés de pau e de treva començat contra diversos ciutadans de la dita ciutat per lo fet dels juheus, e per la remissió general per lo dit senyor rey feta li sien pagats com lo dit Bernat Manresa mostrarà poder de rebre e fer àpocha aquells.[38]

En resum, doncs, el tractament que Joan I donà al cas dels pogroms va deixar molt a desitjar des del punt de vista de la justícia social. Es va preocupar —quasi exclusivament— a recuperar, mitjançant multes, l'erosió fiscal que li suposà perdre les rendes que li proporcionaven els jueus que es van veure obligats a convertir-se al cristianisme. En un segon, tercer, o quart pla van quedar les legítimes reclamacions de les aljames i dels jueus a títol particular, amb patrimonis que van resultar molt malmesos després de les persecucions.

Però, a banda de les agressions físiques i les pèrdues materials, els fets de 1391 van provocar l'inici d'uns processos irreversibles que conduirien a la desaparició gradual de les aljames tarragonines organitzades com a tals. M'estic referint al fenomen de les conversions, les quals —tot i que ja es practicaven en casos aïllats— van esdevenir massives a partir de llavors. En aquest sentit, la pressió dels predicadors amb el seu discurs apocalíptic i la col·laboració de les autoritats municipals[39] van contribuir inexorablement a la conversió de molts jueus. En algunes comunitats, l'efecte de les conversions va provocar —a més a més del descens demogràfic implícit— veritables tragèdies familiars entre la població jueva, ja que, de vegades, no tots els membres de la família acceptaven la renúncia a l'antiga religió. Algun d'aquests casos el tenim documentat el desembre de 1391 a Santa Coloma de Queralt, on Graciana —filla de Boniach Gracià— i casada amb Astruch de Nan (que, de convers, va prendre el nom de Bernat Marçal) es va negar a convertir-se al cristianisme a pesar de les súpliques del

38. A: *Actes Municipals (1394-1395)*, 7. Tarragona: Col·lecció de documents de l'Arxiu Històric Municipal de Tarragona, 1988, p.121.

39. Resulta molt aclaridor revisar els capítols dedicats als *dons graciosos* dels llibres de Claveria en les administracions municipals. Durant el període que va de 1391 a 1392, són força abundants les referències de donatius (per robes) que fa el Consell als jueus que decideixen batejar-se.

seu marit, raó per la qual es va haver de consumar la separació conjugal, amb la corresponent devolució del dot a l'esmentada Graciana.[40] Sense marxar de Santa Coloma, trobem el cas contrari: Bonjuhà Davi Camiç, casat amb Bonadona, vol mantenir la seva religió, però ella decideix convertir-se amb el nom d'Elionor de Queralt, i es queda amb la custòdia de la filla. La separació matrimonial serà inevitable i es consumarà el 8 de maig de 1392. En paraules de Secall, «l'un i l'altre eren conscients de la incomoditat que els proporcionava el nou estat confessional, i es comprometen a no posar cap mena d'obstacle si arribava el cas de formar nova parella, i a guardar-ne —diu el document, *scilentium sempiternum*— silenci etern».[41] A d'altres indrets, però, es mantenen «matrimonis mixts», tot i que no és el més habitual per les dificultats evidents que representen. És el cas d'una parella de Tortosa, en què ell és cristià (segurament convers) i ella encara és jueva, tal com especifiquen en l'encapçalament d'un reconeixement de deute: «Pasqual de Tous, xristianus civis Dertuse, et Bonadona, iudea eius uxor.»[42]

De resultes dels processos de conversions, els guetos que ja constituïen molts dels calls tarragonins encara van experimentar una segregació suplementària. No podem oblidar que els jueus tenien la seva existència totalment reglamentada pels privilegis que els concedia el rei de torn (evidentment, a canvi de la seva «fidelitat tributària»!). Un d'aquests «privilegis» era la donació d'un espai urbà degudament delimitat (el call), on vivien i al qual estaven adscrits, fins al punt que els calia el permís reial per a qualsevol tipus de canvi: emigrar a un altre call, ampliar-ne els límits, reformar la sinagoga o —fins i tot— instituir un censal sobre el mateix habitatge (aquest és el cas de Bonjuhà Migeró i la seva esposa Jumayla, jueus de Tortosa que demanen llicència al batlle el 21 de febrer de 1402)[43]. Doncs bé, la fractura interna que van suposar les conversions, també va crear problemes quant a l'organització dels calls, ja que molts dels conversos van decidir seguir vivint als seus antics habitatges. Lògicament, la resposta de les autoritats no es va fer esperar. La carta[44] —datada el 18 d'agost de 1393— que el rei Joan va enviar al batlle i al veguer de Tortosa per regular el funcionament intern del call deixa ben clara la posició de la monarquia: s'ha de tallar el problema al preu que sigui. La crueltat del seu contingut (vegeu l'apèndix documental) ens obliga a recordar-ne alguns fragments: es prohibeix que els conversos tortosins visquin, mengin, o parlin amb jueus (o sigui, hauran de sortir del call), sota pena de ser penjats. Igualment, hauran de demostrar obediència al bisbe de Tortosa i assistir als sermons dels diumenges. Al mateix temps, es tornen a instaurar algunes de les prescripcions més vexatòries per als jueus, amb la intenció de diferenciar-los ben

40. SECALL I GÜELL, Gabriel. *Les jueries...*, *op. cit.*, p. 301.
41. SECALL I GÜELL, Gabriel. *La comunitat hebrea...*, *op. cit.*, p. 111-112.
42. Arxiu Històric de Tarragona (AHT). *Manual de Jaume de Ponte*, ll. 1172, caixa 39, f. 39/2 i 39v/1.
43. AHT. *Manual de Jaume de Ponte*, ll. 1161, caixa 28, f. 42v.
44. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA). *Cancelleria*, reg. 1915, f. 108.

clarament dels nous cristians: els homes hauran de portar una capa obscura i llarga fins als talons, amb una rodella groga o vermella al pit per poder identificar-los, i les dones hauran de portar un mantell que els cobreixi el cap. Si es trobés un jueu «ab fembra xrestiana (amb dona cristiana) en loch sospitós per haver copula carnal ab ella, que sien abdosos cremats». En definitiva, doncs, resultava inequívoc l'enduriment de les polítiques governamentals envers els jueus, i —malgrat que, com ja hem dit, algunes d'aquestes ordinacions no es van dur mai a la pràctica— això va contribuir al deteriorament progressiu de les aljames jueves i —en alguns casos— la desaparició de tota la població jueva.

Són significatives —en aquesta línia— algunes referències documentals del regnat de Martí l'Humà. En una d'aquestes autoritza —l'any 1400— que la vila de Montblanc estigui oberta a rebre jueus i —així— pugui reconstruir el call,[45] que, pel que sembla, devia haver estat desmantellat durant els anys anteriors. Un altre document reial ens mostra les dificultats d'un jueu —Bonjuhà Alleva— per continuar residint al call de Tortosa, i —alhora— ens resulta força útil per veure el procediment que se seguia per autoritzar la marxa d'un jueu d'un call a un altre. En aquest document concret, de 31 de desembre de 1404, la reina Maria (que havia rebut del seu marit la donació del call tortosí) recull els motius que Bonjuhà Alleva li ha argumentat per sol·licitar-li l'autorització: «com ell sia home de dies e haia càrrech d'infants e no haia uffici negu sino (e)studiar en ley ebraicha, e no puxa bè viura en la dita aljama, e per ço desitg e vulla mudar lo seu domicili en altra aljama dins la senyoria del Senyor Rey».[46] Resumint-ho, ja és un home de certa edat, amb fills al seu càrrec i sense altre ofici que estudiar la llei hebraica (molt possiblement sigui un rabí de la comunitat),[47] i —sobretot— té dificultats per viure bé a l'aljama de Tortosa, tot i que no concreta quines són. Tot seguit, la reina exposa el procediment a seguir: en el termini de tres dies, el batlle haurà de buscar un jueu que representi l'aljama i un altre que representi Bonjuhà. Aquests dos representants seran cridats a declarar en el termini d'un mes i, si es demostra que l'esmentat jueu té tots els deutes cancel·lats amb l'aljama, el batlle autoritzarà «la dita transportació (emigració) salvament e segura». El canvi de domicili devia ser efectiu, ja que —en un document posterior (1417)— ens apareix residint a Falset.[48] Un cop més, doncs, es manifesta la manca de llibertat del jueu per poder desplaçar-se pel territori i, al mateix temps, la impossibilitat de marxar sense abans «passar per caixa».

45. ACA. *Cancelleria*, reg. 2194, f. 63.
46. ACA. *Cancelleria*, reg. 2340, f. 71/2.
47. Sense cap dubte, devia tractar-se d'un personatge amb un cert pes específic dins la comunitat jueva tortosina, ja que —en la documentació notarial d'anys immediatament anteriors— apareix exercint com a prestador i com a *adelantado* de l'aljama. El fet que el seu fill, Bonsenyor Alleva, acabés convertint-se i canviant el nom pel de Francesc Palau ens fa pensar que possiblement el pare es va veure obligat a marxar de Tortosa per evitar la seva conversió forçada.
48. ACA. *Batllia General*, 7, f. 96.

El control sobre tot el relacionat amb els jueus, però, arribava a situacions que podien resultar fins i tot còmiques si no fos perquè eren resultat de tot aquell procés global de segregació. En aquest sentit, la mateixa reina Maria va concedir, durant el mes de maig de 1404, un permís a l'aljama de Tortosa perquè duguessin a terme les obres necessàries a la sinagoga del call («facere opera in sinagoga seu domo orationis quam habeatis in aljama predicta»). Però, acte seguit, deixa ben clar que les parets de l'esmentada sinagoga no podran ultrapassar l'alçada de 5 metres aproximadament: «retento tum expresse, per parietes sinagoge predicte non possint ultra mensuram quinque alnarum sive canes civitatis ipsius».[49] En efecte, aquesta obsessió per evitar que els elements propis de la fe jueva poguessin rivalitzar —d'alguna manera— amb els de la fe cristiana va motivar que les reglamentacions oficials no permetessin obrir gaires finestres o obertures a les sinagogues, mentre que el codi hebreu en prescrivia dotze. Tampoc no es va permetre —com ja hem vist— que les sinagogues ultrapassessin l'alçada dels edificis que tenia a la rodalia, mentre que el codi hebreu assenyalava que el temple fos bastit a l'indret més perceptible de la població. Per construir portals, portes i patis, els jueus també tingueren alguns problemes, pel que fa a obtenir la llicència corresponent.[50]

Sigui com sigui, el cop de gràcia a les comunitats tarragonines el va donar —més que no pas els pogroms de 1391— l'anomenada Disputa de Tortosa, la qual va tenir uns efectes devastadors a totes les aljames de la Corona d'Aragó i, especialment, a les comarques més properes a Tortosa. L'any 1412, el papa Benet XIII va convocar a Tortosa[51] la celebració d'una disputa o controvèrsia teològica entre els rabins més preparats del regne, i els teòlegs cristians més reconeguts de l'època, encapçalats pel mateix Papa. Oficialment, el propòsit de la trobada (que va tenir una durada de 22 mesos entre les sessions celebrades a Tortosa i les que més endavant es van traslladar a Sant Mateu) se centrava a demostrar els errors i les fal·làcies de la religió hebrea, però ràpidament es va poder comprovar que les veritables intencions anaven més enllà i pretenien, fonamentalment, les conversions massives de totes les comunitats jueves. Certament, no es van estalviar mitjans per aconseguir l'objectiu: el Papa va promulgar una butlla anomenada *Contra Iudeos* (redactada l'11 de maig de 1415), el títol de la qual ja és força eloqüent sobre el seu contingut, i els seus col·laboradors van dur a terme una intensa «campanya» pronunciant sermons carregats d'amenaces i violència, que anaven dirigits a tota la població hebrea. Durant aquests anys van augmentar, encara més, les prohibicions encaminades a marginar definitivament la minoria jueva. En aquesta línia, citem —a tall d'exemple— una de les disposicions de la butlla de Benet

49. ACA. *Cancelleria*, reg. 2339, f. 119/3 i 119v/1.

50. Secall i Güell, Gabriel. *La comunitat hebrea..., op. cit.*, p. 141.

51. És significativa l'elecció de Tortosa com a seu de la Disputa entre els erudits d'ambdues religions. D'una banda, la va afavorir la proximitat amb la residència del Papa a Peníscola; però, de l'altra, sembla bastant clar que la millor manera d'aconseguir un fort ressò era celebrar-la en una de les aljames més importants de Catalunya, a fi i efecte d'aconseguir el major nombre de conversions possible.

XIII, relativa a la prohibició dels jueus per exercir un dels oficis en què eren més respectats i sol·licitats per la mateixa societat cristiana: la medicina. Tot i que, per sort, no va ser respectada, la reproduïm per adonar-nos fins a quin nivell arribava l'obsessió del Papa contra els jueus: «Mes encara statuym que algun juheu mascle ni fembra no gosse exercir ni executar entrels christians o christianes officis de metge, cirurgià, specier, apothecari...»[52]

Precisament, un dels representants papals que va treballar de manera més activa per aconseguir el major nombre possible de batejos va ser el convers Jeroni de Santa Fe, que va comptar —de passada— amb el recolzament de les autoritats de la Universitat tortosina. Almenys això es desprèn de certes anotacions que trobem als llibres municipals, com ara la que el 2 de març de 1416 acorda pagar 30 florins a l'esmentat Jeroni de Santa Fe pel seu èxit en les conversions,[53] i també del brutal increment de les quantitats destinades als conversos en el capítol dels *dons graciosos.*[54] Tampoc es van estalviar despeses a l'hora de facilitar el zel fonamentalista d'un altre dels confessors del Papa, el dominicà Vicent Ferrer, ja que els llibres de comptes del clavari tortosí reflecteixen el finançament municipal d'alguns dels seus actes durant l'estiu de 1413, com ara les 4 lliures i 5 sous que «costà fer el cadafal (pels sermons) que va fer servir en Vicent Ferrer», o els 3 sous que es pagaren a dos «homens que guardaren lo portalet de Vimpeçol (entrada al call de Tortosa) mentre se feya l'offici de Mestre Vicent».[55] Fra Vicent Ferrer no va limitar la seva tasca proselitista a Tortosa, i també tenim documentada la seva presència a altres indrets, com ara Valls,[56] on va predicar durant el mes de febrer de 1410. Les famílies jueves eren obligades a assistir als seus sermons, a les processons i a les misses. Aquesta actitud de les autoritats municipals, obertament antisemita, només hauria pogut ser aturada pel mateix monarca, però, malauradament, la qüestió jueva va ser una de les grans oblidades del regnat de Ferran d'Antequera. En aquest sentit, la correspondència que el rei Ferran adreça a Jeroni de Santa Fe (vegeu l'apèndix documental) és força il·lustrativa de la comunió de pensament que —en aquelles dates— hi havia entre la monarquia i l'Església: «Segons havem vist per una letra vostra, los juheus de l'aljama de Tortosa, illuminats de la gràcia del Sent Sperit, migençants vostres salutables amonestacions e induccions... han coneguda la carrera de la veritat e de salvació, e —reebut lo sant babtisme— són tornats a la fe cathòlica, de què havem molt gran plaer e consolació.»[57] No hem d'oblidar que el Trastàmara va arribar al tron gràcies —en gran part— al recolzament de Benet XIII durant la celebració

52. Secall i Güell, Gabriel. *La comunitat hebrea..., op. cit.*, p. 78.

53. AHCTE. *Provisions*, 29, caixa 11283, lligall 29, full solt.

54. AHCTE. *Claveria*, 51, caixa 11426, f. 234-245.

55. AHCTE. *Claveria*, 50, caixa 11425, f. 110 i 111.

56. Secall i Güell, Gabriel. «Les famílies converses de Valls (s. xiv-xv)». A: *Quaderns de Vilaniu*, 11. Valls: Institut d'Estudis Vallencs, 1987, p. 22.

57. ACA. *Cancelleria*, reg. 2391, f. 99v/2 i 100/1.

del Compromís de Casp i que —per aquest motiu— tenia un deute permanent amb el pontífex i les seves posicions antijueves.

Per sort, la política del seu successor, Alfons el Magnànim, va ser bastant més assenyada que la del seu pare, i va allunyar-se de les tesis radicals de Benet XIII davant la qüestió jueva. Així, durant els primers anys del seu regnat, va intentar reforçar i protegir les afeblides aljames de la Corona, mitjançant la promulgació d'ordinacions molt favorables a la conservació de les comunitats jueves. Un exemple ben clar d'aquest canvi d'orientació, el constitueix el contingut de les disposicions del 28 de juny de 1419,[58] adreçades a totes les aljames dels regnes de València, Mallorca i de Catalunya: es tornava a autoritzar l'accés a les sinagogues, es recuperava la figura del jutge jueu per als plets entre membres del call, s'autoritzava que poguessin tenir botiga o obrador en barris cristians, es prohibia obligar-los a sortir del call per escoltar sermons eclesiàstics, es flexibilitzava l'ús de la rodella al vestit i, fins i tot, s'ordenava que els fossin retornats els llibres que els van ser confiscats.

Tot i això, el remei arribava massa tard. El mal ja estava fet, i un percentatge molt alt de la població jueva s'havia convertit, de manera que la majoria d'aljames —enteses com a organitzacions comunitàries i articuladores de la vida quotidiana al call— havien desaparegut. A partir de la tercera dècada del segle XV, a les ciutats i pobles tarragonins, només quedaven algunes famílies aïllades de jueus, totalment desestructurades i empobrides. Aquest fet resulta fàcilment constatable a través de la documentació notarial, en la qual el nombre de transaccions en què participen jueus és cada cop menor, però, sobretot, s'observa ben clarament si consultem els comptes del representant reial a Tortosa. Des de 1411, el batlle Bartomeu Domènec justifica sovint la manca d'ingressos procedents de l'aljama pel fet que pràcticament tota ja ha estat batejada, i manifesta que l'any 1415 és el darrer en què va rebre les contribucions de l'esmentada aljama.[59]

En aquest ambient de debilitat extrema dins les comunitats jueves supervivents, l'arribada dels tribunals inquisitorials a les comarques tarragonines durant la dècada de 1480-1490 constituirà un punt sense retorn i abonarà —definitivament— el camí cap a l'expulsió. Segons la història de la Inquisició espanyola, Tortosa tradicionalment va pertànyer a la jurisdicció del tribunal de València i —amb probabilitat— això va motivar que fos un dels primers nuclis catalans a patir el rigor inquisitorial procedent de Castella. Com diu Roc Salvadó, «mentre les autoritats catalanes oferien encara una aferrissada resistència legal a la implantació de la Inquisició a Barcelona, els inquisidors actuaven plenament a les contrades de l'Ebre».[60] Fos com fos, només l'any 1486 ja consten 22 processats a Tortosa i en els anys immediatament posteriors la persecució s'estendrà a les contrades més properes: Móra (4 processats), Ulldecona (1 processat),

58. ACA. *Cancelleria*, reg. 2590, f.170-172.

59. ACA. *Mestre Racional*, 1626ª, f. 96v.

60. SALVADO POY, Roc. «Els conversos tortosins i la Inquisició». A: *Recerca*, 3. Tortosa: Arxiu Històric Comarcal de les Terres de l'Ebre, 1999, p. 72.

Gandesa (1 processat) i Tivissa (6 processats). La documentació inquisitorial està amarada —durant aquests anys— de conversos acusats de judaïtzar, de condemnats i cremats en persona (els anomenats «relaxats en carn o en persona»), i de condemnats fugits, però, no obstant això, cremats simbòlicament («relaxats en efígie o en estàtua»). A Tarragona, el tribunal inquisidor s'implantarà l'any 1489, amb els primers actes de fe dictaminats per fra Alonso de Spinola a l'església de Santa Tecla.[61] D'aquest mateix any data el jurament —humiliant i vexatori— que es veien obligats a pronunciar els conversos que eren cridats pels diferents tribunals de l'arquebisbat de Tarragona:

> Nosaltres (hi figuren tots els noms dels conversos) Conversus tots de Archabisbat de Tarragona de nostra libera, franquea, agradable e spontanea, abjuram, detestam, renuntiam e lunyam de nosaltres tota e qualsevol heretgia e en spacial aquesta de que som infamats e testificats la qual nosaltres havem confessada ço es de judeiçar e de guardar e doservar les ceremonies de la Ley de Moyses e fer los ritus e ceremonies e les solemnitats dels jueus, les quals en special quisque de nosaltres ha confessades en la sentencia que contra nosaltres ses donada e declarada e confessam de la nostra propia boca al pur e verdader cor de la Sancta fe catolica.[62]

Paral·lelament, a Tortosa, el Consell de la ciutat es plega a les pressions inquisitorials i promulga una sèrie d'ordinacions municipals (17 de juliol de 1489) que resumim en el quadre següent. Constitueixen un compendi de velles prohibicions que havien caigut en desús, però que, ara, amb els nous aires d'exaltació religiosa, tornen a actualitzar-se, i posen especial èmfasi en la necessitat d'evitar el contacte físic amb el jueu, que ja és considerat obertament un ésser infecte per a la religió cristiana.

61. SECALL I GÜELL, Gabriel. «Les famílies converses...», *op. cit.*, p. 32.

62. Ibídem, p. 34.

63. El document íntegre apareix transcrit a: CARRERAS I CANDI, Francesc. *L'aljama de juhéus de Tortosa*. Barcelona: Memorias de la Real Academia de Buenas Letras, volum IX, fascicle III, 1928, p. 163-165).

Àmbit	*Ordinacions*[63]
Urbanisme	• Clausurar el call i la moreria per evitar el contacte físic amb els cristians. Pel que fa a les propietats que tinguin a fora del call, només podran accedir a les botigues o obradors on treballin. Si tenen cases fora del call, hauran de tancar la porta que doni al carrer i fer una entrada per la part del riu. La pena en cas de desobediència serà de 50 lliures. • Hauran de tancar totes les entrades del call i de la moreria, excepte la principal. Ho hauran de fer amb caràcter permanent (*a pedra e morter*) i finançant les obres ells mateixos (*a ses pròpies despeses*). Tenen 10 dies per portar-ho a terme, i la pena en cas d'incompliment serà de 10 lliures. Igualment, hauran de tapar les finestres i portes de les cases del call que afrontin amb els carrers «cristians», i també ho faran *a pedra e morter e les finestres ab rajola dobla.* La pena serà de 10 lliures.
Relacions humanes	Cap cristià podrà accedir a les cases dels jueus o dels sarraïns, ni portar-los menjar, ni treballar per a ells, ni alletar ni nodrir les criatures jueves o sarraïnes. La pena també serà de 10 lliures, i si l'inculpat no pot pagar serà assotat per tota la ciutat *sens sperança de misericordia, e venia neguna.*
Festes religioses	• Com que els jueus i els sarraïns són *infestos a la religió xristiana,* hauran d'apartar-se quan vegin celebracions cristianes de l'estil del Corpus, la Processó de Setmana Santa o, fins i tot, el mateix acte de combregar. També estaran obligats a *agenollarse, prostarse en terra, o levarse lo barret.* La pena de 10 lliures serà substituïda —en cas de no poder pagar— per un dia de presó per cada sou. • Pel que fa als diumenges, cap jueu ni sarraí podran sortir del call o de la moreria fins que hagin finalitzat les misses. D'aquesta ordinació exceptuen els metges, que sí que gaudiran de llibertat de moviments per raó de la seva feina.
Restriccions laborals	• No podran vendre carn als cristians, ja que és sospitosa de ser degollada segons el ritu judaic. • Fora del call o de la moreria, no podran treballar en diumenge o altres dies festius.
Vestimenta	Es recuperen velles ordinacions que havien caigut en desús, segons les quals tot jueu havia de portar la rodella vermella, i tot sarraí la rodella blava. Tampoc podran dur anells ni cadenes d'or.

En aquest context de marginació i assetjament brutal, no calia ser cap visionari per adonar-se que els jueus tenien els dies comptats. El 31 de març de 1492 els Reis Catòlics decideixen firmar el Decret d'expulsió, segons el qual concedien un període de tres mesos perquè els jueus peninsulars es convertissin al cristianisme o —en cas contrari— abandonessin els dominis de Castella i de la Corona d'Aragó. De manera immediata, es nomenà un veritable estol de comissaris (reials i inquisitorials) que —amb l'excusa d'inventariar els béns individuals i comunitaris dels jueus— es van encarregar de fer encara més feixucs i tristos els seus darrers dies a territori català. Val la pena aturar-se un instant en aquest punt per constatar la cruesa del procediment emprat pels esmentats comissaris, procediment que —inevitablement— ens recorda els assalts de les tropes nazis als guetos jueus europeus durant la Segona Guerra Mundial. Riera i Sans ens ho explica amb tot luxe de detalls i deixa ben clar —un cop més— el rerefons econòmic de tota l'operació: «[els comissaris] Havien de presentar-se a la jueria o call, i enganxar als portals del call i a les portes de totes les cases dels jueus un paper pintat amb el senyal reial, i començar tot seguit a dreçar inventari notarial dels béns que s'hi guardaven... [els béns] d'aquella casa quedaven sota la salvaguarda reial especial, de manera que qualsevol persona que intentés violar-la queia en delicte de lesa majestat... ningú, absolutament ningú, ni els seus propietaris, no podia tocar-ne ni una agulla de cosir, perquè els béns quedaven segrestats —emparats, segons la terminologia de l'època—... Acabats els inventaris, els comissaris havien de fer un pregó públic citant a tots els qui tenien crèdits sobre l'aljama i sobre els singulars jueus, perquè es presentessin a reclamar-los dins el terme de quinze dies».[64] Però aquí no acabava la cosa; els jueus van quedar marginats de qualsevol decisió que afectés els seus béns, fins i tot no podien reclamar res als seus deutors particulars i, encara més, si volien al·legar res davant dels comissaris, havien de fer-ho a través de procuradors cristians.

Simultàniament, calia instrumentar també un procediment fiscalitzador que s'ocupés dels deutes col·lectius de les aljames. La monarquia no estava disposada a deixar anar, així com així, una font d'ingressos tan regular i fiable com eren els drets reials que abonaven les aljames (quèstia, cena, maridatge, monedatge, coronatge...). A fi d'extreure la major part de suc possible abans que marxessin, es va resoldre que els jueus estarien obligats a pagar aquests drets després d'haver capitalitzat per 25 les quantitats acostumades. Per posar un exemple, l'aljama de Tortosa —que pagava anyalment 50 sous de cena— ara n'hauria de pagar, de cop, 1.250.[65] En el cas de Tortosa, a més a més, les autoritats municipals van reclamar dels jueus la part proporcional d'un gran nombre de despeses fetes per les muralles i altres obres públiques de la ciutat. Curiosament, i malgrat que els comissaris va resoldre en aquesta ocasió que els jueus no havien de pagar res, finalment consta documentat que «graciosament, [els jueus] han volgut pagar mil

64. Riera i Sans, Jaume. «L'expulsió dels jueus de Tortosa». A: *Recerca*, 3. Tortosa: Arxiu Històric Comarcal de les Terres de l'Ebre, 1999, p. 31.

65. Ibídem, p. 34.

sous». Tal com diu Riera i Sans, ja sigui «per justícia o per gràcia, els jueus sempre acabaran pagant».[66] A d'altres jueries de jurisdicció senyorial, com ara la de Santa Coloma de Queralt, les liquidacions i les vendes d'última hora van estar marcades per les presses i les actituds extorsionadores del comte Dalmau de Queralt, que, aprofitant la circumstància de la imminent expulsió —en la seva última fase—, carregà a les famílies hebrees que tenia sota la seva jurisdicció, una sèrie d'emoluments, a més a més dels rèdits i de la quèstia que molt probablement no havien de pagar.[67] En resum, doncs, s'estava aplicant al peu de la lletra l'esperit de l'edicte dels Reis Catòlics, que —en la darrera pàgina del document— deixa ben clars quins són els «drets» dels jueus respecte als seus béns: «...E assí mismo damos liççencia é facultad á los dichos judíos e judías que puedan sacar fuera de todos los dichos nuestros reynos é señoríos sus bienes é façiendas por mar é por tierra, en tanto que non seya oro nin plata, nin moneda amonedada, nin las otras cosas vedadas por las leyes de nuestros reynos, salvo mercaderías que non seyan cosas vedadas ó encobiertas.»[68]

I, com a les millors pel·lícules de terror, el patiment i l'angoixa havia de durar fins a l'últim moment. Qualsevol pretext era bo per aconseguir la màxima rendibilitat del jueu que fugia, i —en aquest context— les autoritats municipals tarragonines, autoritzades pel rei Ferran, es van atrevir a aplicar-los l'impost conegut com a «dret de treta». Es tractava d'una imposició als qui marxaven o es traslladaven de residència per establir-se en un altre indret, que —en aquesta ocasió— es va fixar en sis sous per cada lliura,[69] sense tenir en compte que es tractava d'un desplaçament forçat i no pas voluntari. De la mateixa manera, la Universitat de Tortosa —mostrant també un repugnant sentit depredador i una alarmant manca d'humanitat— va tractar d'exigir els drets de cabeçatge i de lleuda (una mena de peatges de l'època) als jueus expulsats que transitaven per la ciutat cercant un vaixell per poder fugir. L'extorsió era tan descarada que fins i tot el rei va haver de desautoritzar aquestes recaptacions en una carta[70] datada el 28 de setembre de 1492... quasi dos mesos després de la marxa dels jueus.

66. Ibídem, p. 39.
67. Secall i Güell, Gabriel. *La comunitat hebrea...*, *op. cit.*, p. 208.
68. Secall i Güell, Gabriel. *Les jueries...*, *op. cit.*, p. 535.
69. Ibídem, p. 530.
70. Carreras i Candi, Francesc. *L'aljama de juhéus...*, *op. cit.*, p. 167.

Apèndix documental

DOCUMENT 1

1272, Tortosa.

Reprodueix la segona part del Sacramentum Judeorum, és a dir, del jurament que efectuaven els jueus sobre el Llibre de les malediccions. Enumera, en una successió interminable, totes les desgràcies que cauran sobre el mateix jueu si s'ha atrevit a mentir durant la primera part del jurament.

AHCTE. *Consuetudines Dertosae*, rúbrica 30 (9.30.1).

...Conjur-te, jueu, per tots los sants que són e·l cel e en la mar, e en la terra e sots la terra. E conjur-te, per la sinagoga en la qual tu ores, e per tots los predicaments que as jurat ne oït «e per tota la tua memòria» que si ver no jures, e d'açò mentràs, los teus cabeyls sien arrencats del teu cap. AMÉN.
E la lum dels teus uyls perdes. AMÉN.
Ab lo teu nas, alguna cosa no pusques olre. AMÉN.
Unqua més o no torns alén. AMÉN.
Tota la tua memòria perdràs. AMÉN.
Ab la tua boca no pusques parlar. AMÉN.
Les tues mans te sequen. AMÉN.
Totes tes entramenes soferesquen tot mal e tota dolor. AMÉN.
Tot lo teu cors de mantinent de vérmens sia menjat. AMÉN.
E si alcuns fiyls as, infern los sorbesca. AMÉN.
E aquells fiyls teus veges sorts, ranchallosos, e meseyls muyren. AMÉN.
E si mentràs, totes aquestes coses a tu venguen. AMÉN.
Encara sies estrayn e privat de la lum de la sinagoga. AMÉN.
E de la lig de Moysés, e de la observació del dissapte, e de la circumcisió, e de la purificació del segle, e aqueles males ventures venguen sobre tu, axí com venc sobre aquels qui·l vedeyl en Oreb feeren. AMÉN.
Cremat sies de foch, axí com Sodoma e Gomorra foren cremats. AMÉN.
Viu te sobresca la terra, axí com sorbí Datan e Abiron. AMÉN.
Condempnat sies de tota la lig de Moysés. AMÉN.
Venga sobre tu la maledicció, la qual donà nostre Seynor a la serpent qui Eva enganà. AMÉN.
E les malediccions d'Adam e d'Eva e de Chaym venguen sobre tu. AMÉN.
Si as vertut e perjures, no sies parçoner en les benediccions, les quals manà nostre seynor beneït sobre lo mont de Garizmo, ans venguen sobre tu les malediccions que dites foren en lo pug de Eval. AMÉN.
Maleyt sies en la ciutat e en camp e en tot loc on sies; malit sia tot ço que has. AMÉN.
Malaït sies en anan e en tornan. AMÉN.
Malaït sia el dia en que fust nat, e la nuyt en que fust engendrat. AMÉN.
Lo dia aquel en lo qual t'enfantà ta mare, sia tenebrós. AMÉN.
Trametrà nostre Seynor tu fam e set. AMÉN.
Trametrà nostre Seynor tot destruïment en tota obra que faces. AMÉN.
Trametrà nostre Seynor sobre tu tempesta, e febra, e frets, e foc ardent, e àer corrumput, e tota tempestat te seguesca en tot loc on sies, entró que sies destrouit. AMÉN.

Ferra nostre Seynor la tua pensa e tot ço que has, e vajes palpan en mig del dia, axí con palpa orb en escuredats, e la tua carrera no sia endreçada. AMÉN.
Tots temps sostengues calúmpnia, e sies premsut per violència, ne ajes qui te'n pusca deliurar. AMÉN.
La muller que as o aquela que auràs, altres hòmens ajen afer carnalment ab eyla, tu veent tot alò. AMÉN.
Cases bastesques, en aqueles no esties. AMÉN.
Viyna plants, e del vi no pusques beure. AMÉN.
Lo teu bou sia sacrificat davant tu, e no menjaràs d'aquel. AMÉN.
Oveylles tues e àsens e altres bèsties que ajes, sien toltes a tu per tos enemichs. AMÉN.
Tot dia deffaliràs, e no sia fortea en la tua mà. AMÉN.
Lo fruyt de la tua terra e·ls trebayls e tots béns men uc poble que tu menys coneyxs. AMÉN.
Nostre Seynor firà a tu en pestilència, que unca més no pusques ésser guarit de la sola del peu tro al cap. AMÉN.
Sement sembraràs en la terra e poc no cuylliràs, e lagosts se menjaran. AMÉN.
Olives auràs en tes honors, e colir no les veuràs. AMÉN.
Fiyls e genres e fiyles auràs, e aquels e aqueles veuràs en captivitat. AMÉN.
Destruyment esdevendrà als arbres e als fruyts de la tua terra. AMÉN.
E si d'açó mentràs, nostre Seynor te confona tu e tota ta natura. AMÉN.
Los fiyls sien servus e adoraran Déus estrayns, los quals tu meyns coneys. AMÉN.
Nunqua més tu ne aquels no ajats repòs, mas tots temps mal en tots locs. AMÉN.
E ajes temor de dia e de nit, e no ajes esperança en la tua vida. AMÉN.
Al matí diràs: QUI DARÀ A MI A LA NUYT, per la paor del teu cor; e a la nit diràs: QUI DARÀ A MI LO DIA, per lo dolor que auràs. AMÉN.
Peresques ab Nathan e Abiron, los quals sorbí la terra vius. AMÉN.
Peresques axí com Sodoma e Gomorra. AMÉN.
Ages maledicció per tots temps en lo cors e en la tua ànima, e devals en infern viu. AMÉN.
Los teus dies sien feyts pocs e mals, e la tua vida sia turmentada en fam e en set e en tota mesquinea. AMÉN.
Tota dolor e tristea e pestilència e malaltia venga sobre tu. AMÉN.
La tua benedictió e la oratió sia a tu en maledicció. AMÉN.
Malaït sia ton cap e tots los teus membres. AMÉN.
La tua lenga sia feyta muda, e els uyls teus sien feyts orbs, e les oreyles tues sordes. AMÉN.
Les tues mans sequen, los peus teus sien ranchayllosos, e detràs sien encorbats. AMÉN.
Malit sies durmén e vetlant, jaent e estant, seent e menjant. AMÉN.
E sien malaïts tots los teus membres de la vèrtiç del cap tro a la ungla del peu. AMÉN.
Tota hora sies en poder del dyable, qui amén a tu en lo infern pus jusà, on foc més no és apagat, e vèrmens no y moren. AMÉN.
E ab tota pena e ab tot turment crems en infern, in secula seculorum. AMÉN.
E lo dia del juhiï; davant la cara de Déu, axí com aquesta candela és apagada, axí la tua ànima sia confusa, e d'aquí avant de tu no sia feyta alcuna memòria. AMÉN.
Ve-te'n sens pau, e jamés no ajes bé, mas tots temps ajes mal e la ira de Déu. AMÉN.

DOCUMENT 2

1393, agost, 18, Tortosa.

Carta del rei Joan I als veguers, al batlle i als lloctinents de Tortosa, en què ordena que facin tots els esforços possibles per procedir a la separació efectiva entre els jueus i els conversos de la ciutat, ja que li han arribat veus que —malgrat la conversió al cristianisme després dels pogroms de 1391— aquests darrers continuen convivint amb els seus antics veïns i parents jueus. El document és realment cruel pel seu contingut segregacionista i per la duresa de les prescripcions reials, que rescaten antigues pràctiques com la de vestir amb la rodella, per als jueus, i l'obligació d'assistir als sermons catòlics, per als conversos.

ACA. *Cancelleria*, reg. 1964, f. 108 i 109.

En Johan, per la gràcia de Déu:

Als feels nostres los veguer et batle de la ciutat de Tortosa i a lurs lochtinents e a cascun d'ells, salut e gràcia. A nostra oyda és pervengut per persones dignes de fe, que los conversos a la fe catòlica, los quals solien ... Juheus, axí homens com fembres, han participació, cohabitació e perveració ab aquells que són romanses juheus, en tant que menjen, jahen e participen tots ensemps, axí com solien abans que fossen tornats a la fe cathòlica. Molt més, que·ls dits juheus qui són romases van en tal habit e vestedures sens altra senyal, que los altres crestians de natura no han ne poden haver conexença si són juheus o crestians converses. De les quals coses se seguexen indirectament moltes errors, e en l'esdevenidor se porien seguir grans dampnatges e [e]scàndels, així en ànima com en corses irreparables; les quals coses, nos —així com Príncep e Senyor— no deuen soferir, ans hi deuen provehir segons que de nos se pertany e som tenguts en vers Déu de remeys convinents:

Perquè havem ordonat e ordonoram ab la present que, d'aquí avant, alcun convers axí com fembra no habit ne gos habitar, ne conversar en una habitació, o casa, o paret migera d'aquell, ne encara en altre lloch separadament ab juheu o juhia, ne menjar ne beure ab aquells, ne de lur vianda. Ne fer oració ab ells, ne los juheus o juhies ab los dits conversos e ab alcun d'aquells, sots pena de penjar sens tota mercè no [e]sperada, vema, ne perdò del contrari. Encara, volem e ordenam que tots los conversos, així homens com fembres, per reverència de Crist e dels Sants fe cathòlica a la qual per gràcia divinal són venguts, [e]stiguen e haien [e]star a obediència del bisbe de Tortosa: Així que calguen los diumenges e altres festes solempnals per oyr los sermons e officis divinals qu·es facen en les [e]sglésyes parroquials d'on sien parroquias, e que tota vegada que per los dits bisbe ensemps ab los procuradors de Tortosa ne seran ... se haien avistar en alcun loch o lochs per los dits bisbe e procuradors elegidors per oyr sermons e altres coses santes. Per a que sien induyts millor en la santa fe cathòlica e faren les coses que bons crestians i vers cathòlics són acustumats e deuen fer, et que es pertesignen de tota er[r]or e contrarietat de les coses dessus dites. E si en açò contrafaran, que [e]stiguen e haven a tenir e fer la penitència, o sofrir aquells pena per lo dit bisbe a ells imposadora. E encara, volem e ordenam que per tal que·ls dits juheus entre los dits conversos sien tenguts e que la dita cohabitació e preseveració no seguesca d'aquí avant entre ells, e que los crestians que són de natura no hi puxen er[r]ar ne duptar: los dits juheus, ço és los mascles, que cascun d'ells haien a portar capa juhiga o gramalla larga fins als talons, ab roda groga o vermella be[n] ampla, la qual haien a portar en los pits, en cascuna vestedura sobirana que aparega, per a qu·es puxa veher e demostrar com és juheu, e que sia la

vestedura de color [o]scura. E les fembres haien a portar en lo cap la captana e mantell atornat segons que era en temps antich acostumat, per a que a poguer ésser juhits, sots pena d'ésser [e]stobats cascuna vegada que seran atrobats e que facen lo contrari sens alcuna re[d]emçó ... ne altre perdó. Encara, volem e ordenam que si alcun dels dits juheus serà atrobat ab fembra crestiana en loch sospitós per haver copula carnal ab ella, que sien abdosos cremats sens tota mercè, les quals ordinacions manam a vosaltres e a cascun de vos que ... façats publicar en la dita ciutat de Tortosa per los lochs acostumats, per tal que alcuna ignorància no puxa allegar. Empero, volem e nos plau, e encara manam a vosaltres e a cascun de vos, que si los dits bisbe e procuradors de Tortosa en temen ne vehien per conservació de les coses dessus dites, altres penes ésser imposadores o altres ordinacions ésser fahedores en aquests coses o en alcuna d'aquelles, que aquelles cumplats per obra, segons que ells ordonaran com nos sobre açó comanam a vosaltres plenament més veus ab la present. Encara manam a vosaltres e a cascun de vos, sots incorriment de nostra ira e indignació, que les dites penes exequistats e cumplats sens [e]sperança de venia o perdó o remissió de moneda, segons serie e tenor de aquelles.

Dada en Tortosa sots nostre segell secret a ·XVIII· dies d'agost. En l'any de la nativitat de nostre Senyor, mil CCCXCIII. Rex Johannes.

Detall del mural de la capella de Santa Llúcia, a la Catedral de Tarragona (segle XIV). El jueu representat du al pit la rodella prescrita.

DOCUMENT 3

1416, març, 7, Barcelona.

Carta de Ferran I adreçada al convers i predicador Jeroni de Santa Fe, que —durant la Disputa de Tortosa i els anys posteriors— s'encarregà de dur a terme una ferotge tasca proselitista a les comarques de l'Ebre. En aquesta ocasió, el rei el felicita per la feina feta i l'encoratja a seguir en aquesta línia. Fins i tot, li comunica que —a partir d'aquell moment— totes les jueves i jueus tortosins que siguin majors de 12 anys estaran obligats mitjançant una pragmàtica a escoltar els sermons de Jeroni de Santa Fe.

ACA. *Cancelleria*, reg. 2391, f. 99v/2 i 100/1.

En Ferrando:

Al feel nostre mestre Jerònim de Santa Fe, salut e gràcia. Segons havem vist per una letra vostra, los juheus de l'aljama de Tortosa, il·luminats de la gràcia del Sant Sperit migençants vostres salutables amonestacions e induccions, lexades les errors e ... ebrayques, han coneguda la carrera de la veritat e de [la] salvació, e reebut lo sant babtisme, són tornats a la fe cathòlica, de què havem molt gran plaer e consolació, pregant-vos afectuosament e encarregants que —per contemplació nostra e per [e]sguard de nostre Senyor Déus, al qual principalment toqua aquesta tan sancta e bona obra— treballets en continuar segons que havets començat, així per ciutats, viles e lochs reyals, com de barons nobles, cavallers e gentils, homens de nostra senyoria, publicant les constitucions [e]stament sobre açò fetes, per manar que cresca lo nombre del poble sant elet de Déus, en salut e salvació de les ànimes, foragitades les ... e tenebres de la mort. E serà cosa de que us [as]segurets lahor e gran mèrit ultra qu·en farets a nos plaer e servici per lo qual serem induhits per seguir-vos, e les nostres coses en son cas e loch de gràcies e favors us dan. Nos manants per la present a tots e sengles officials nostres e altres qui per vos d'açó seran requests, que forcen e destrenguen tots e sengles juheus e juheves de dotze anys amunt, poblats o domiciliats dins lur jurisdicció, a venir en aquella part o loch on vos los volrets sermonar o publicar la pracmàtica e ordinacions per nos sobre açó fetes, sots les penes en la dita pracmàtica contengudes. Dada en Barchinona sots nostre segell secret, a VII dies de març. En l'any de la nativitat de nostre Senyor MCCCCXVI.

Bibliografia utilitzada

ALSINA, Teresa. «La imatge visual i la concepció dels jueus a la Catalunya Medieval». A: *L'Avenç* [Barcelona], 54 (1985).

BAER, Yitzhak. *Historia de los judíos en la España cristiana.* Barcelona: Ediciones Riopiedras, 1998 (traduïda de l'hebreu per José Luis Lacave).

BRAMON, Dolors. *Contra moros y judíos.* Barcelona: Edicions 62, 1986.

CARRERAS I CANDI, Francesc. *L'aljama de juhéus de Tortosa.* Barcelona: Memorias de la Real Academia de Buenas Letras, volum IX, fascicle III, 1928.

CORTIELLA I ÒDENA, Francesc. *Una ciutat catalana a darreries de la Baixa Edat Mitjana: Tarragona.* Tarragona: Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, Diputació de Tarragona, 53, 1984.

FORT I COGUL, Eufemià. *Notícia històrica d'una singular institució medieval. La comunitat de pobles del Camp de Tarragona.* Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajuana, 1975.

HINOJOSA MONTALVO, José. «La inserció de la minoria hebrea en la formació social valenciana». A: *Jueus, conversos i cristians. Mons en contacte-Revista d'Història Medieval (4).* València: Universitat de València, 1993.

MASSIP I FONOLLOSA, Jesús. *Els Costums de Tortosa.* Barcelona: Fundació Noguera (Textos i Documents, 32), 1996.

MATEU BOADA, Enric. «Fonts documentals per a l'estudi dels jueus de Tortosa (1373-1420)». A: *Nous Col·loquis,* V. Tortosa: Centre d'Estudis Francesc Martorell, 2001.

MONSALVO ANTÓN, José María. *Teoría y evolución de un conflicto social. El antisemitismo en la Corona de Castilla en la Baja Edad Media.* Madrid: Siglo XXI Editores, 1985.

RIERA I SANS, Jaume. «L'expulsió dels jueus de Tortosa». A: *Recerca,* 3. Tortosa: Arxiu Històric Comarcal de les Terres de l'Ebre, 1999.

SALVADO POY, Roc. «Els conversos tortosins i la Inquisició». A: *Recerca,* 3. Tortosa: Arxiu Històric Comarcal de les Terres de l'Ebre, 1999.

SECALL I GÜELL, Gabriel. *La comunitat hebrea de Santa Coloma de Queralt.* Tarragona: Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, 1986.

SECALL I GÜELL, Gabriel. *Les jueries medievals tarragonines.* Valls: Institut d'Estudis Vallencs, 1983.

SECALL I GÜELL, Gabriel. «Generalitats i notícies històriques sobre les noces dels jueus tarragonins en els s. XIII-XV». A: *Quaderns d'Història Tarraconense,* III. Tarragona: Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, Diputació de Tarragona, 1982.

SECALL I GÜELL, Gabriel. «Les famílies converses de Valls (s. XIV-XV)». A: *Quaderns de Vilaniu,* 11. Valls: Institut d'Estudis Vallencs, 1987.

SUÁREZ FERNÁNDEZ, Luis. *La expulsión de los judíos de España.* Madrid: Editorial Mapfre, 1991.

TOAFF, Ariel. «Vida material de la comunitat hebrea». A: *Jueus, conversos i cristians. Mons en contacte-Revista d'Història Medieval (4).* València: Universitat de València, 1993.

Fragment del retaule de Sant Esteve, al Museu d'Art de Catalunya.
Grup de jueus amb la indumentària habitual.

Estereotip del jueu canvista i usurer, a partir d'una
miniatura del còdex de les *Cantigas* d'Alfons el Savi.

PASCUAL ORTEGA

Els moriscos a les Terres de l'Ebre català

La conquesta de diverses porcions del territori andalusí per part dels regnes feudals hispànics durant la baixa edat mitjana no va entorpir ni va impedir en línies generals la permanència dels musulmans en el territori.[1] Les capitulacions que els poders feudals signaven amb els vençuts els asseguraven el manteniment de llur religió, govern, lleis i costums en el context de la societat feudal cristiana.[2] Tanmateix, les condicions en què posteriorment es va desenvolupar la vida d'aquells musulmans van empitjorar de manera progressiva a causa de la intensa pressió cap a llur assimilació que exercien el poder i la societat cristians. I finalment va arribar l'obligació concreta i directa de convertir-se al cap de poc de la caiguda en mans cristianes del regne de Granada (1492).

El morisc o «cristià nou» és el musulmà convertit al cristianisme, en qualsevol moment que ho fes. Ara bé, fora de casos isolats les conversions massives no van produir-se fins al primer terç del segle XVI. I, com ja és sabut, l'expulsió d'aquests nous cristians va tenir lloc a començament del XVII. Per tant, l'estudi dels moriscos es redueix bàsicament a l'estudi de la setzena centúria, el període que va de la conversió massiva a l'expulsió. Això no obstant, en determinats aspectes també cal parlar dels antecedents musulmans i dels esdeveniments posteriors a l'expulsió a fi i efecte de comprendre millor la globalitat del procés.

1. El present escrit és una adaptació del text que vaig lliurar al Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre (CERE) com a complement de la conferència sobre «Els moriscos a la Ribera d'Ebre», pronunciada a l'Ajuntament de Flix el maig de1998 amb motiu de la commemoració del 600 Aniversari de l'adquisició de la Baronia de Flix i la Palma per la Ciutat de Barcelona (1398/1400-1998), però que per diverses raons no ha arribat a publicar-se mai. Alguns paràgrafs també podeu trobar-los a «Els moriscos a Catalunya», un article inclòs al catàleg de l'exposició *L'Islam i Catalunya*, Barcelona, 1998, p. 281-289.
2. Val a dir que cal considerar els principals elements de les capitulacions com a concessions interessades i pragmàtiques més que magnànimes, donat que afavorien la continuïtat de la població musulmana i, així, asseguraven la percepció de rendes per part dels feudals des del començament.

El fogatge de mitjan segle XVI anota persones amb noms cristians i cognoms segurament àrabs a força indrets de Catalunya.[3] L'explicació més probable pot ser la intensa mobilitat de la població sarraïna, tant la que vivia a les vores de l'Ebre com la del conjunt de la Corona d'Aragó.[4] Tanmateix, a banda de la rellevància antropològica —com un innegable antecedent més dels actuals catalans—, aquesta constatació no té altra importància que l'anècdota que aporta a la petita història d'alguns pobles. Perquè el tema morisc, en la mesura en què va transformar-se en problema, no va plantejar-se en el seu moment ni hem d'analitzar-lo en l'actualitat en relació amb uns quants individus aïllats: a causa de l'aïllament, precisament, llur assimilació cal suposar-la en general fàcil i ràpida. L'interès principal del tema rau al nostre entendre en l'existència continuada de comunitats més o menys nombroses, però, en qualsevol cas, amb prou cohesió, força i capacitat com per mantenir estructures, costums i/o trets diferenciadors respecte a les cristianes.

Atès aquest punt de vista, la zona morisca catalana la configuren només setze localitats. La gran majoria dels sarraïns que van restar en el territori de l'actual Catalunya després de la conquesta residien a les ribes dels rius Segre i Ebre, a les comarques del Segrià, la Ribera d'Ebre i el Baix Ebre. Poc abans de la conversió obligatòria, el fogatge de 1496 encara anota focs musulmans a Lleida, Aitona, Seròs i Alcanó, de la província de Lleida, i a Riba-roja, Flix, Ascó, Vinebre, Garcia, Móra, Tivissa, Benissanet, Miravet, Benifallet, Tivenys i Tortosa, de la de Tarragona.[5] Cinc comunitats depenien de la Corona, una de la ciutat de Barcelona, tres del duc de Cardona, dos del marquès d'Aitona i cinc de l'orde de Sant Joan de Jerusalem.

Com ja hem dit altres cops, en bona part les comunitats morisques catalanes són encara grans desconegudes. Les obres generals o no les contemplen o ho fan només d'una manera marginal i l'atenció que han rebut en les obres del país és puntual, dirigida a algunes localitats i a moments concrets, però sense adoptar un plantejament global ni des del punt de vista temporal ni poblacional ni temàtic. I això mateix és aplicable als moriscos de les Terres de l'Ebre, per bé que les deficiències no són tan greus

3. Aquest fet l'assenyalava molt encertadament SALES, Núria. «Els segles de la decadència (segles XVI-XVIII)». A: VILAR, Pierre (dir.). *Història de Catalunya.* Barcelona: 1989, vol. IV, p. 284-285. L'esmentat fogatge el va publicar IGLÉSIES, Josep. *El fogatge de 1553.* Barcelona: 1979-1981, 2 vol.

4. Sobre els primers, vegeu ORTEGA, Pascual. *Musulmanes en Cataluña: las comunidades musulmanas de las encomiendas templarias y hospitalarias de Ascó y Miravet (siglos XII-XIV).* Barcelona: CSIC, 2000, p. 23-25; i per al conjunt de la Corona d'Aragó, FERRER, Maria Teresa. *Els sarraïns de la Corona catalano-aragonesa en el segle XIV. Segregació i discriminació.* Barcelona: CSIC, 1987, p. 119 i ss.

5. Vegeu IGLÉSIES, Josep. «L'empadronament moro a Catalunya als anys 1496 i 1515», A: *Miscel·lània d'homenatge a Enric Moreu-Rey.* Montserrat: 1988, vol. II, p. 269-286. Aquest autor separa «Móra» i la «Vilanova de Móra», futura Móra la Nova, però encara no cal fer-ho; a més, anota Xerta, amb un foc musulmà tan sols, del qual el fogatge no diu el nom, però pensem que no n'hi ha prou per considerar-la població sarraïna, i, finalment, no esmenta Alcanó, que sí que trobem com a morisca a LAPEYRE, Henri. *Geografía de la España morisca.* València, 1986 (1a ed.: París, 1959), p. 120. Per la seva banda, FERRER, Pau. «Les morisques catalans». A: CARDAILLAC, Louis (dir.). *Les morisques et l'Inquisition.* París: 1990, p. 189, hi anota Alcanar (error tipogràfic?) i hi afegeix Aldover, que només tenia un foc morisc i que va restar exempt de l'expulsió, però no hi esmenta Xerta.

respecte als de la Ribera: hom coneix prou bé les comunitats musulmanes, si més no fins a mitjan segle XIV, així com les conseqüències de l'expulsió dels moriscos i el procés de repoblament dels llocs més afectats.[6] Però a banda que no podem donar per acabat l'estudi d'aquests aspectes, cal assenyalar que sabem poca cosa encara del segle XVI, és a dir, precisament del període pròpiament i plenament morisc; de fet, bona part del que s'ha dit són extrapolacions que corresponen a investigacions d'altres llocs, sense tenir en compte possibles diferències, particularitats i condicionaments. Tot això farà, i així ho volem, que aquest escrit sigui tant una breu exposició dels principals coneixements relatius als moriscos de les Terres de l'Ebre com, a la vegada, una relació de llacunes que cal llegir com a incitacions a la recerca o propostes de treball.

L'evolució demogràfica de la població morisca catalana

De ben segur que una de les raons que explica la insuficient dedicació a l'estudi dels moriscos catalans és llur escassa importància numèrica absoluta i relativa. La població morisca només representava el 2% del total català el 1496 i l'1,5% o una mica menys encara el 1610. És fàcil de comprendre, doncs, que la qüestió morisca no pot assolir a Catalunya la mateixa entitat ni produir l'abundosa literatura que en altres zones d'Espanya. Tanmateix, un canvi de perspectiva territorial ens permet copsar-ne millor la importància: a la comarca de la Ribera d'Ebre formava part d'aquella minoria més del 40% de la població.[7]

El nombre de focs musulmans que hi havia a finals del segle XV en les 16 localitats esmentades era d'uns 790; al voltant de les 3.550 persones, tot calculant 4,5 habitants per foc.[8] Una mica més d'un segle després, a començament del XVII, la quantitat de població era de 1.145 focs, uns 5.150 individus.[9] L'increment, força apreciable —de

6. Sobre les comunitats musulmanes vegeu ORTEGA, Pascual. «La sociedad de las tierras del Ebre: El señorío templario y hospitalario de Ribera d'Ebre y Terra Alta (1150-1350)». Tesi doctoral (inèdita), Universitat Rovira i Virgili, Tarragona, 1995, 1.067 + 360 p. De manera més específica, *Musulmanes en Cataluña...*, que incorpora dades de nombrosos treballs anteriors, i *Notas sobre la normativa jurídica islámica aplicada entre los musulmanes de Ribera d'Ebre (Tarragona) (siglos XII-XIV)* (en premsa). Respecte als moriscos, vegeu la bibliografia que citarem al llarg del treball.

7. ORTEGA, Pascual. «La repoblación de la Ribera de Ebro (Cataluña) después de la expulsión de los moriscos». A: *Actes du Ve Symposium International d'Études morisques: le Ve Centenaire de la Chute de Grenade (1492-1992)*. Zaghouan: 1993, vol. II, p. 526.

8. IGLÉSIES, Josep. «L'empadronament...», dóna 788 focs, mentre que a FERRER, Pau. «Les morisques...», *op. cit.*, p. 189, li'n resulten 793. Malgrat la discordància, són més fiables aquestes dades que no les del treball massa antic de MASIÀ, Àngels. «Contribución al conocimiento del censo de la población musulmana». *Tamuda*, III (1955), p. 282-290. Segons IGLÉSIES, les xifres de població musulmana que corresponen als pobles de l'Ebre són les següents (la primera, els focs i entre parèntesis, el percentatge respecte a la població total): Riba-roja, 31 (100); Flix, 31 (29,3); Ascó, 135 (82,3); Vinebre, 21 (55,3); Garcia, 39 (29,8); Móra i la Vilanova de Móra, 68 (34,2); Tivissa, 28 (28,3); Benissanet, 47 (100); Miravet, 86 (96,6), Benifallet, 27 (49,1); Xerta, 1 (1,5); Tivenys, 6 (46,2), i Tortosa, 48 (4,9).

9. FERRER, Pau. «Les morisques...», *op. cit.*, p. 189; segons els càlculs d'aquest autor, la població morisca dels diferents llocs riberencs en aquests moments era la següent: Riba-roja, 25; Flix, 59; Ascó, 173; Vinebre, 16; Garcia, 37; Móra, 69; Tivissa, 64; Benissanet, 113; i Miravet, 104; Benifallet, 17; Tivenys, 35; Aldover, 1, i Tortosa, 85.

l'ordre del 45%—, segurament devia produir-se durant la segona meitat de la setzena centúria: de 1553 a 1610 les poblacions d'Ascó, Miravet i Benissanet van tenir augments compresos entre el 25% i el 35%, mentre que, llevat de Benissanet, s'havien mantingut pràcticament estables de 1496 a 1553.[10]

Tot i ser importants, aquests percentatges resten molt per sota del que va experimentar la població catalana, segons el que indica l'increment que hi va haver a la diòcesi ausonenca.[11] Això ens situa davant l'evidència que els processos demogràfics de la població cristiana vella i la morisca van seguir uns ritmes evolutius desiguals: dins d'una mateixa tònica d'augment, l'increment fou molt elevat entre els primers i més baix entre els segons. I d'aquesta evolució tan diferent va resultar-ne una disminució de l'entitat relativa de la població morisca respecte al total català de què parlàvem més amunt.

Alguns factors permeten explicar almenys una part de la diferència en els ritmes de creixement de la població. Com a més significatius n'esmentarem dos: la comprovada i intensa immigració francesa a Catalunya durant la setzena centúria, que afavorí el creixement de la població cristiana vella, i la més que probable emigració musulmana i/o morisca entre 1496, data del fogatge, i el moment de l'expulsió. Però cal admetre que desconeixem gairebé tot el relatiu als factors que es refereixen a la dinàmica interna de la població: les taxes de natalitat, mortalitat i nupcialitat, i l'edat del matrimoni dels grups moriscos. D'aquests aspectes aquí no en sabem res, malgrat que constitueixen característiques importants de qualsevol grup de població a més de causes probables d'una evolució diferenciada.

D'altra banda, el coneixement d'aquests aspectes permetria defugir certs tòpics o, com a mínim, determinar-ne el grau de veracitat. En general, hom continua admetent, i sembla raonable, la relativa precocitat matrimonial dels moriscos en relació amb els cristians vells. Per contra, no podem seguir afirmant que els grups moriscos tenien una natalitat més elevada, perquè s'ha comprovat que en alguns llocs la taxa de natalitat d'aquesta comunitat era similar i fins i tot menor que la dels cristians vells. A partir d'investigacions sobre persones i cases de l'Albaicín granadí de mitjan segle XVI, B. VINCENT obtenia el quocient 3,69 persones/casa i, en conseqüència, proposava aplicar el coeficient 4 habitants per veí a la comunitat morisca i reservar el conegut 4,5 per als veïns cristians.[12] Les relacions de moriscos que van restar a la zona de l'Ebre amb llicència —i que, per tant, podem pensar que inclouen tots o la majoria dels membres de les respectives famílies— ens han permès calcular uns quocients persones/casa de

10. ORTEGA, Pascual. «La repoblación...», *op. cit.*, p. 526.

11. NADAL, Joaquim. «La població catalana als segles XVI i XVII». A: *Història de Catalunya*. Barcelona, 1978, vol. IV, p. 48-63, diu que els habitants d'aquesta diòcesi van multiplicar-se per tres entre 1553 i 1626, dades que li permeten afirmar que «l'ascens demogràfic es precipita durant la segona meitat del segle XVI i el primer quart del XVII» (p. 58).

12. VINCENT, Bernard. «El Albaicín de Granada en el siglo XVI (1527-1587)». A: *Andalucía en la Edad Moderna: economía y sociedad*. Granada: 1985, p. 123-162, una recopilació de treballs d'aquest autor (les dades que citem podeu trobar-les a les p. 134-137).

3,66 a Benifallet i 4,66 a Miravet, amb una mitjana global de 4,1; sembla, doncs, que el coeficient ha de ser aquí una mica més elevat que a Granada, tal volta proper al 4,5, que considerem una xifra admissible.[13] De qualsevol manera, és ben evident que aquestes dades no poden ser definitives i que cal millorar-les i completar-les, tot i les dificultats que ofereix la manca d'una documentació adient.

Un element important: les condicions de submissió dels musulmans

Els musulmans de l'Ebre, inclosos els de la ciutat de Tortosa, es dedicaven de manera preferent a les activitats agropecuàries. Parlem de dedicació preferent, que no única, perquè també hi havia terrissaires, teixidors i tintorers, entre altres oficis que hi hem pogut documentar. I res no ens fa pensar que durant el segle XVI hi hagués cap modificació econòmica substancial. Fixem-nos en les terres de Lleida, que compten amb més informació. L'agricultura no hi tenia tant de pes —tot i ser així mateix l'activitat principal— donada la important presència que hi havia d'artesans i comerciants, sobretot a la capital: sabem que els sarraïns de Lleida treballaven de terrissaires, ferrers i altres oficis del metall, perpunters, mestres de cases, fusters, saboners, comerciants, manescals, barbers, llevadores i metgesses, torsimanys i d'altres.[14] Doncs bé, una relació de 1610 que anota les dades professionals dels moriscos expulsats de la ciutat de Lleida inclou 10 terrissaires, 3 botiguers, 2 calderers, 1 moliner, 1 sastre, 1 ferrer, 6 d'inespecificats i només 7 camperols. I amb caràcter més general, l'esmentada estructura d'activitats econòmiques és la mateixa que va trobar Pau Ferrer quan va estudiar la destinació dels béns dels moriscos expulsats del reialenc.[15]

La dependència feudalovassallàtica en què vivia la majoria dels musulmans de l'Ebre es caracteritzava per unes condicions de submissió tremendament feixugues. Els musulmans de l'orde de l'Hospital, dels Entença —més endavant, senyoria dels Cardona— o del rei, a Benifallet, havien de lliurar als respectius feudals diverses proporcions de la collita segons la zona del terme i el producte de què es tractava; la proporció anava del terç al vuitè, amb predomini del quart. A més pagaven *alguaquella* sobre la producció de cereals, *nafega* sobre la de figues, vinya i oli, i *çadega* del ramat. Sens dubte, tot això constituïa el component més important de la renda feudal. Però

13. Les relacions de moriscos quedats amb llicència (que són les úniques que hem fet servir, no les dels moriscos que s'havien amagat). A: BAUER-LANDAUER, Ignacio. *Papeles de mi archivo. Relaciones y manuscritos.* Madrid: s/d, p. 32-33 (Benifallet) i 58 (Miravet).

14. MUTGÉ, Josefa. *L'aljama sarraïna de Lleida a l'Edat Mitjana. Aproximació a la seva història.* Barcelona: CSIC, 1992, p. 45-61, i de la mateixa autora, «Els sarraïns de Lleida i la seva activitat». A: *Congrés Internacional 380è Aniversari de l'expulsió dels moriscos: L'expulsió dels moriscos: Conseqüències en el món islàmic i en el món cristià (Sant Carles de la Ràpita, 1990).* Barcelona: 1994, p. 219-224.

15. FERRER, Pau. «Les morisques...», *op. cit.*, p. 190; BERTRAN, Prim. «Notes sobre l'expulsió dels moriscos de la ciutat de Lleida (1610)». A: *Les terres de Lleida al segle XVII.* Lleida: 1984, p. 33-59 (les dades de l'esmentada relació, a la p. 37).

l'apropiació d'excedents no s'esgotava amb les exaccions esmentades: cal afegir-hi pagaments sobre la producció artesanal, per la utilització dels monopolis senyorials —en especial, el trull—, un cabeçatge dit *alfetres, questiae, tarquo* sobre els casaments i les festes nupcials, taxes mercantils i de trànsit —com ara la corredoria i el barcatge— i moltes altres obligacions, entre les quals destacarem les prestacions gratuïtes en treball (sofres, joves, transport de drets senyorials, lliurament de palla i llenya als castells, etc.). A banda dels pagaments, la relació de dependència comportava també l'administració de la justícia i el control dels càrrecs i les funcions de l'aljama per part dels feudals, un comportament que es va anar intensificant al llarg de la baixa edat mitjana.[16]

Si complementem aquests aspectes amb la pressió assimilatòria de la societat i el poder cristians respecte a les lleis que empraven, els costums, les manifestacions de caràcter religiós, etc., apareix l'evidència d'una vida especialment difícil. I d'aquí, com a corol·lari parcialment lògic, se'n deriva l'emigració dels sarraïns de l'Ebre. Les direccions de l'emigració resten encara per estudiar, però segons els indicis amb què comptem no seria estrany que una bona part se n'anés cap al regne nassarita.[17]

La caiguda de Granada en mans cristianes va fer desaparèixer aquest punt d'atracció i/o salvació per als musulmans. I els esdeveniments posteriors van empitjorar la situació amb rapidesa: el trencament dels pactes de permanència per part del cardenal Cisneros va provocar les rebel·lions de l'Albaicín i Las Alpujarras (1499-1500) i l'ofegament d'aquestes revoltes va facilitar el pas definitiu en el procés que havia emprès l'esmentat personatge, de manera que els musulmans de la Corona de Castella aviat van haver d'optar entre la conversió i l'expulsió (1502). L'ordre no incloïa els de la Corona d'Aragó, i a les Corts de Barcelona de 1503 i de Montsó de 1510 la noblesa encara va obtenir garanties que aquests sarraïns no es veurien afectats. Més tard, emperò, en el context del conflicte de les Germanies va produir-se el bateig forçat dels musulmans valencians, i els aragonesos foren comminats a convertir-se abans del 8 de desembre de 1525.[18]

La conversió dels musulmans de les Terres de l'Ebre

Sens dubte, els esdeveniments que acabem de narrar integren una part de l'explicació de les conversions massives de 1526 i de 1536-1546 que registren els *Llibres de baptismes* de la Seu de Lleida.[19] Però els musulmans de l'Ebre no van esperar tant de temps: els sarraïns d'Ascó i Vinebre van convertir-se entre el setembre de 1508 i el maig

16. Per a una anàlisi completa i detallada, vegeu ORTEGA, Pascual. *La sociedad..., op. cit.*, p. 437-456 i 519-543, o també *Musulmanes..., op. cit.*, diversos capítols.

17. En parla BIARNÉS, Carmel. *Els moriscos a Catalunya. Apunts d'història d'Ascó. Documents inèdits.* Ascó: 1981, p. 80, tot citant materials de Pita Mercé i de Miret i Sans.

18. DOMÍNGUEZ ORTIZ, Antonio; VINCENT, Bernard. *Historia de los moriscos. Vida y tragedia de una minoría.* Madrid: 1978, p. 17-26.

19. LLADONOSA, Josep. *Història de Lleida.* Lleida, 1991, vol. III, p. 162.

de l'any següent;[20] probablement també els de Riba-roja, que ja eren cristians el gener de 1510;[21] abans encara, l'any 1506, la majoria d'habitants de Benissanet portava noms cristians,[22] i els de Tortosa ja havien canviat de religió el maig de 1509.[23] És evident, doncs, que tot i ser un grup petit, els musulmans de Catalunya van comportar-se de manera força diferent, i també ho és que la diversitat de comportaments traslueix una diversitat de percepcions sobre llur situació i la solució més adient per sortir-se'n. De fet, al marge de la conversió, considerem que la diversitat del grup, més que no la uniformitat, és una característica que cal tenir en compte a l'hora d'efectuar qualsevulla anàlisi sobre aquesta minoria.

El fet que els musulmans de l'Ebre es convertissin tan prompte al cristianisme cal interpretar-ho en relació amb dos aspectes que esmentàvem més amunt. D'una banda, la caiguda de Granada i els esdeveniments posteriors, inclosa l'ordre de conversió de 1502, que, en fer desaparèixer el punt de referència més proper, devien introduir entre aquests musulmans la necessitat d'un plantejament diferent per al seu futur. I d'una altra banda, les condicions de submissió i les dificultats de llur vida, que voldrien modificar en fer-se cristians.

De fet, ja fa un temps vam proposar la hipòtesi que la conversió de les comunitats de la Ribera d'Ebre estava íntimament relacionada amb tot un seguit de peticions, queixes i exigències que els vassalls dirigien al rei i a l'orde de Sant Joan en el sentit d'anul·lar o reformar llurs obligacions, tot apropant-les a les dels cristians vells. La quantitat i el contingut mateix de les reivindicacions pageses i la defensa que l'orde va fer dels seus privilegis ens portaven a qualificar els fets que s'hi van viure entre 1509-1512 com un vertader moviment antisenyorial. Un moviment que, en part, va reeixir, donat que els musulmans van aconseguir la disminució de les proporcions de la collita que havien de lliurar a l'orde, la desaparició d'alguns pagaments i l'establiment emfitèutic de les terres. L'èxit, emperò, no va ser total, perquè ni van atènyer el domini directe sobre una part de les terres del terme i el pagament únic de delme i primícia que pretenien ni l'anul·lació de totes les prestacions personals i les obligacions que ells consideraven pròpies de musulmans. La millora fou certament apreciable però, així i tot, els moriscos continuaven sent un grup marginat.[24]

20. ORTEGA, Pascual. «De mudéjares a moriscos. Algunas reflexiones en torno a las relaciones sociales de producción y la conflictividad religiosa: El caso de la Ribera d'Ebre (Tarragona)». *Miscel·lània de Textos Medievals* [Barcelona], 4 (1988), p. 324.

21. Així es desprèn d'un document que publica C. BIARNÉS; vegeu *Els moriscos..., op. cit.*, p. 62, com a exemple.

22. COT, Artur. «Dos clergues riberencs coetanis de l'Arquebisbe Agustín: Mn. J. Amigó, rector de Tivissa, i Mn. J. Esteve, prior de Móra». A: *Jornades d'Història: Antoni Agustín (1517-1586) i el seu temps.* Tarragona: 1988, vol. II, p. 190.

23. Arxiu Històric de Tortosa (AHT), calaix comú, IV, doc. núm. 225; agraeixo a Jesús Massip la fotocòpia que em va proporcionar d'aquest document; ell en fa un breu regest a «Els moriscos de Tortosa i la ribera d'Ebre a l'Arxiu de Tortosa». A: *Congrés Internacional 380è Aniversari de l'expulsió dels moriscos: L'expulsió dels moriscos: Conseqüències en el món islàmic i en el món cristià (Sant Carles de la Ràpita, 1990).* Barcelona: 1994, p. 234.

24. ORTEGA, Pascual. «De mudéjares...», *op. cit.*, p. 329-331.

Aspectes de la convivència entre les comunitats cristianes noves i velles

Després de la conversió s'ofereixen a la nostra consideració dos temes encara força desconeguts i discutits: la convivència amb els cristians vells i l'assimilació de les comunitats morisques. La manca d'investigacions fa que només hi hagi notícies disperses, a voltes difícils d'interpretar, que afavoreixen respostes simplificades. Ara bé, cal recordar que hi ha llocs totalment o gairebé totalment moriscos i d'altres en què aquests són minoria; que les mesures de pressió que va adoptar la monarquia al llarg de la setzena centúria podien produir efectes diferents en cada individu (acceptació/oposició), i, en darrer lloc, cal reconèixer l'existència d'interessos econòmics distints en el si del grup morisc. Aquest conjunt de factors faciliten una presa de posició variada, per la qual cosa segurament és millor acceptar una diversitat prudent de respostes morisques que no voler decantar de manera global la balança cap a una resposta positiva o negativa absoluta a qualsevol dels dos temes plantejats. Aquesta és la nostra proposta, per bé que amb preferència per una bona convivència i una relativa assimilació, sempre en un sentit majoritari, però no total.

Parlem de la convivència. Fa temps que els treballs històrics repeteixen que els cristians vells de Benifallet es queixaven dels moriscos d'aquest lloc perquè tenien més avantatges tant en el pagament d'impostos com pel fet de posseir les millors terres, i aquest lloc comú es presenta com una prova de la confrontació que es desenvolupava entre ambdues comunitats. Ara bé, una lectura directa i atenta del document permet apreciar que el motiu de la queixa és l'augment d'una taxa sobre la farina que la ciutat de Tortosa els fa pagar i que si els cristians vells es refereixen a la millor situació relativa dels moriscos és solament com un més dels múltiples arguments que fan servir per tal de demostrar llur inòpia i, en conseqüència, llur impossibilitat de satisfer l'augment de la taxa. Aquesta argumentació conclou amb la reclamació que se'ls redueixi la taxa de manera substancial i, si això no s'acompleix, afegeixen l'amenaça d'anar-se'n a poblar un altre lloc. Res a veure, però, amb una confrontació entre les comunitats.[25]

D'altra banda, Biarnés va posar al descobert un enfrontament ple de crueltat a la darreria del segle XVI entre alguns moriscos d'Ascó i els cristians d'Ascó i de Flix. Caldria investigar-ne el rerefons, certament, però ell ho presenta com un assumpte personal: «Joan Ambrós, alias lo Roget, estava a punt de casar-se o ja s'havia casat secretament segons la llei mahometana amb la neboda del capellà d'Ascó, i aquest que no ho volia per allò de la puresa de sang, va concertar el casament amb el fill del batlle d'Ascó, en Perot Franc». Arran d'aquest fet, el Roget va matar el batlle i altres cristians d'Ascó i, com que els Franc se'n van anar a Flix, va començar a molestar i fins i tot assassinar alguns cristians d'aquest lloc a fi d'aconseguir que fessin fora la família esmentada. Lamentablement, desconeixem com va acabar el problema.[26]

25. Darrerament n'ha publicat una transcripció MASSIP, Jesús. «Els moriscos...», doc. 2, p. 227.

26. BIARNÉS, Carmel. «Tres motius d'expulsió dels moriscos d'Ascó. La conservació de la sunna, els enfrontaments amb els de Flix i els deutes de la vila d'Ascó». A: *Congrés Internacional 380è Aniversari de l'expulsió dels moriscos:*

Si això és tot, cal admetre que ara per ara no hi ha cap notícia d'enfrontaments generalitzats entre cristians vells i moriscos i ni tan sols indicis que la convivència fos marcadament difícil. De fet, les dades que tenim apunten més aviat en sentit contrari.

Les tres cartes de poblament postexpulsió que coneixem (Ascó, Benissanet i Miravet) contenen una clàusula que prohibia la cooperació de les *universitats* respectives amb la resta d'*universitats* —totes cristianes— de les comandes santjoanistes «conforme hasta aquí de poco tiempo a esta parte [...] han usado las villas de la bailía presente de Miravete».[27] Així mateix, els testimonis que declaren en la informació d'Hortolá (1612) coincideixen a afirmar que coneixen i han tractat els moriscos des de fa molt de temps i cap d'aquests informa de problemes de convivència: un sabater de Tortosa era «hamigo» d'uns moriscos perquè «les calsava»; uns cristians vells intentaven convèncer altres moriscos perquè no s'embarquessin; era normal passar moments plegats comentant els aspectes de la jornada; un cristià vell repoblador de Miravet invitava una morisca «a comer un poco de toçino fresco que havía muerto» i ella li agraïa «la buena voluntad», etc.[28] Tant el prior de Miravet com el procurador del castellà d'Amposta van amagar moriscos en el moment de l'expulsió.[29] I, en fi, els matrimonis mixtos, una de les proves més evidents, no eren pas inusuals abans de 1610, fins i tot en comunitats majoritàriament morisques: deu de les divuit famílies que restaven a Benifallet després de l'expulsió tenien membres d'ambdues comunitats i en dos casos havien repetit després d'enviduar, set més a Ascó —entre els quals alguns d'expulsats i d'altres de tornats— i també una morisca de Miravet.[30] Amb caràcter més general, de la relació de Cristóbal Sedeño sobre els moriscos autoritzats a romandre a la zona de l'Ebre se'n desprèn que el 59,3% al·legava un matrimoni mixt, amb percentatges que varien del 19,4% de Benissanet al 100% de Tivenys.[31]

Una assimilació parcial

Hem considerat que era important ressenyar, fins i tot amb un cert detall, aquestes mostres de bona convivència i de bon veïnatge perquè hom sap que l'assimilació total no va aconseguir-se, cosa que demostra que ambdues situacions poden donar-se sense conflicte.

Sembla que l'opinió global sobre els moriscos catalans era bona, segons el que demostren l'informe que va cursar el Consell d'Aragó a Felip II l'any 1575 i la

L'expulsió dels moriscos: Conseqüències en el món islàmic i en el món cristià (Sant Carles de la Ràpita, 1990). Barcelona: 1994, p. 236-238. Va novel·lar aquests esdeveniments a *La creu de la mitja lluna*. Móra d'Ebre: 1992.

27. ORTEGA, Pascual. *Els Hospitalers a la Ribera d'Ebre: Benissanet, segles XVI-XVII*. Tarragona: 1990, p. 71, cap. 18 de la carta de poblament de Benissanet, com a exemple.
28. BAUER-LANDAUER, Ignacio. *Papeles..., op. cit.*, p. 128, 126, 122 i 52, respectivament, com a exemples.
29. Ibídem, p. 57 i 61, respectivament.
30. Ibídem, p. 26, 93-94 i 89, respectivament.
31. FERRER, Pau. «Les morisques...», *op. cit.*, p. 190.

informació del geògraf Pere Gil de començament del segle XVII.[32] I també està d'acord amb aquesta opinió genèrica l'actuació dels vigilants religiosos: el tribunal de la Inquisició de València, del qual depenia el bisbat de Tortosa, només va jutjar dotze casos de moriscos catalans entre 1580-1700 i pocs, també, el de Barcelona.[33] Sens dubte, això s'explica per l'estricta localització i l'escassa població que hi havia a la zona de l'Ebre, elements que li deurien restar importància als ulls d'aquell organisme repressor; però també cal tenir en compte el grau d'assimilació, segurament més gran aquí que no el dels moriscos aragonesos i valencians.

Tanmateix, aquesta opinió global positiva coexisteix amb una intrahistòria que desconeixem en bona mesura. Perquè la realitat devia ser més complexa. En efecte, al costat de les unions mixtes n'hi havia moltes d'integrades únicament per membres de la minoria, i uns moriscos d'Ascó que van deixar la moreria i se'n van anar a viure al barri dels cristians vells eren malvistos per la resta de cristians nous. Alguns anaven a missa, per bé que en general la pràctica religiosa deixava molt a desitjar: calia obligar-los i multar-los (a Miravet i Benissanet hi havia oficials senyorials específics dedicats a aquesta funció), arribaven tard, parlaven, se n'anaven abans d'acabar... I de vi i cansalada, uns en prenien i d'altres no, segons el que afirmen els testimonis.[34]

La vàlua d'aquestes dades és desigual i, com a mostra d'aculturació, força discutible en molts casos, segons el meu parer. Sens dubte, més importància revesteixen les informacions sobre llibres i pergamins trobats a tres cases de moriscos expulsats de Benissanet, per bé que, com que alguns eren escrits en «letra arábiga», podem dubtar que realment fossin «el Alcorán y otros preceptos moriscos» que diuen els testimonis. No obstant això, resta en peu l'Alcorà d'aquesta època trobat modernament a Ascó i l'alfaquí que hi tenien amagat «para que los leyesse el Alcorán» i que hom va detenir «con libros que le hallaron arábicos». De la mateixa manera, paga la pena retenir les

32. El primer diu que a Catalunya «no hay moriscos que importen ni puedan dar cuidado a Vuestra Majestad»; ACA, CA, 221, IV, 34, segons REGLÀ, Joan. «La expulsión de los moriscos y sus consecuencias. Contribución a su estudio». *Hispania*, LI-LII (1953), p. 215-267 i 447-461 (reeditat a *Estudios sobre los moriscos*, Barcelona, 1964, p. 41-192; la citació, a la p. 98). Per la seva banda, Pere Gil afirmava que «foragitats tots los moros resta Cathaluna habitada sols de cathalans y francesos, sens rastre en ella de moros, exceptats uns pocs moriscos convertits per la doctrina de Sant Vicens Ferrer, los quals són pochs y bons christians y habitan en la ribera de Hebro»; vegeu IGLÉSIES, Josep. «Pere Gil, S.I. (1551-1622) i la seva Geografia de Catalunya». *Quaderns de Geografia*, 1 (1949), p. 277-278. Tanmateix, el bisbe que hi havia a Tortosa poc després de l'expulsió no tenia la mateixa opinió sobre els moriscos d'Ascó, Benissanet i Miravet, dels quals afirmava que «en común an tenido mala opinión en lo tocante a la religión y otras cosas y casi todos fueron expelidos...»; segons el document d'ACA, CA, lligall 270, que publica BIARNÉS, Carmel. *Els moriscos...*, *op. cit.*, p. 124-128 (la citació correspon a la p. 127).

33. FERRER, Pau. «Les morisques...», *op. cit.*, p. 191-196, i BENNASSAR, Bartolomé. «La gente de la diócesis de Tarragona y el Tribunal del Santo Oficio de Barcelona en el tiempo de Antonio Agustín». A: *Jornades d'Història: Antoni Agustín (1517-1586) i el seu temps*. Tarragona: 1986, vol. I, p. 197-204.

34. BAUER-LANDAUER, Ignacio. *Papeles...*, pàssim. De qualsevol manera, la pràctica religiosa esmentada no difereix gaire de la que hom pot o podia veure en molts pobles. I cal capficar-se en un tema, el consum de vi i cansalada, que té components de caràcter cultural en sentit ampli —i no tan sols de religiosos— quan sabem que els europeus també van trigar molt de temps a consumir amb normalitat productes agrícoles com el tomàquet i la patata que havien vingut d'Amèrica?

manifestacions d'alguns moriscos retornats després de l'expulsió, que afirmaven la participació de «los principales» de Miravet en la «trayción contra el rey» de què se'ls acusava, encara que «los pobres y gente común dellos no sabían nada en ello».[35]

L'assimilació és una qüestió de temps i de voluntat d'ambdues bandes. És evident que una bona part dels moriscos no en tenien gaire, de voluntat, ja fos per resistència religiosa o per altres motius. En aquest sentit, caldrà estudiar el tema dels col·legis per a moriscos —així el de Tortosa com el de Tarragona—[36] i esbrinar-ne les raons de la poca acceptació. I l'anàlisi onomàstica també permetria millorar el coneixement de la possible resistència a l'assimilació, igual que hom ha fet a altres llocs,[37] perquè, si és certa la informació, què cal pensar dels moriscos de Flix que l'any 1600 donaven diners a la ciutat de Barcelona perquè «los mudassen los noms de moros»?[38]

Malgrat tot, l'assimilació d'un sector morisc era una realitat absoluta i indiscutible. Una assimilació fins i tot profunda en molts casos, com ho demostra la presència de clergues que provenien de famílies morisques de la zona: Mani, Guingues, Canyissar, Calanda o Esquer, aquest ja a començament del segle XVI.[39] I és innegable que l'existència dels moriscos que van restar després de l'expulsió aviat es difuminà entre la de llurs veïns cristians vells. Per tot això, cal pensar que les autoritats polítiques i religioses cristianes ni van tenir la paciència suficient, ni van saber adoptar les mesures que convenien (proporcionar-los els mitjans d'integració dins la societat cristiana), ni van fer l'esforç de formació necessari. Tal com deia el capellà de la parròquia morisca de Tortosa: «las obras que exteriormente havía visto en los dichos moriscos le parecían que eran de buenos christianos, pero que si en algunos faltavan, jusgava este testigo que era por culpa de los obispos, por no tener cuenta ni instruillos como era razón».[40] De la mateixa manera, els jesuïtes que treballaven entre els moriscos granadins també justificaven els primers fracassos per la manca de formació del clergat i el seu poc interès, així com per una aproximació errònia al tema.[41]

35. BAUER-LANDAUER, Ignacio. *Papeles..., op. cit.*, p. 72 (llibres i pergamins trobats a cases de moriscos), 44 (sobre l'alfaquí) i 46 (manifestacions de moriscos retornats sobre la participació dels *principales* de Miravet en la traïció).

36. Sobre el primer BIARNÉS, Carmel. *Els moriscos..., op. cit.*, p. 101-104 i 113-115, en publica alguns documents; el segon l'esmenta MARTÍNEZ, François. «Les enfants morisques de l'expulsion (1610-1621)». A: *Mélanges Louis Cardaillac*. Zaghouan: 1995, vol. II, p. 520.

37. Com a exemple, vegeu LALIENA, Carlos. «La antroponimia de los mudéjares: Resistencia y aculturación de una minoría étnico-religiosa». A: *L'Anthroponymie. Document de l'histoire sociale des mondes méditerranéens médiévaux (Actes du Colloque international: 'Genèse médiévale de l'anthroponymie moderne', Rome, 1994)*. Roma: 1996, p. 143-166.

38. BRUNIQUER, E. G. *Rúbriques (1603-1614) y Ceremonial dels Magnífics Consellers y Regiments de la Ciutat de Barcelona*. Barcelona: 1912-1916 (5 vol.), vol. III, p. 241.Tanmateix, penso que caldria revisar aquesta coneguda manifestació de Bruniquer, força repetida en les obres sobre els moriscos, perquè a la part del fogatge de 1553 que correspon a Flix no hi ha cap nom musulmà i només cinc o sis cognoms que en tenen l'aspecte; recordem, però, que el 1496 hi havia 31 focs musulmans i el 1610 n'hi havia 59 de moriscos.

39. COT, Artur. «Dos clergues...», *op. cit.*, p. 195-196.

40. BAUER-LANDAUER, Ignacio. *Papeles..., op. cit.*, p. 105.

41. VINCENT, Bernard. «Les jésuites et les morisques (1545-1570)». A: *Jornades d'Història: Antoni Agustín (1517-1586) i el seu temps*. Tarragona: 1988, vol. I, p. 61.

La fi oficial dels moriscos: l'expulsió de 1610

El final d'aquest procés és força conegut. Després dels diversos intents que hi va haver des de les acaballes del segle XV, l'expulsió dels moriscos va cristal·litzar de manera definitiva a començament del XVII: Felip III en va signar l'ordre el 17 d'abril de 1610 i el 29 de maig va publicar-se a la ciutat de Barcelona. Els moriscos de l'Ebre van baixar el riu en barques fins a la costa i al port dels Alfacs van embarcar-los cap als llocs de destinació entre el 15 de juny i el 16 de setembre del mateix any.[42]

No és cap exageració titllar de tragèdia aquest esdeveniment, ja que s'estava fent fora del país un conjunt de persones que el consideraven seu: a Miravet els van haver de fer «embarcar a palos», perquè no volien anar-se'n, i algú dels qui va tornar a Benissanet manifestava «que si el rey quería bolver a sacar a los moriscos antes se ajuntarían y alçarían campo que no se irían de la tierra».[43] En conseqüència, no ens ha d'escandalitzar que compressin informacions de testimonis, que els qui havien quedat cridessin els qui havien marxat i que se n'alegressin dels retorns o els pocs casos de bandolerisme que s'hi van produir, malgrat la situació que travessaven.[44] I tampoc ens han de sorprendre els episodis de violència —només un de greu, a Benissanet, en què va morir un morisc, però n'hi devia haver més— quan retornaven i trobaven llurs terres i cases ocupades.[45]

Amb tot, penso que els habitants de les Terres de l'Ebre no desitjaven l'expulsió. A Tortosa els moriscos van rebre el suport i l'ajuda del bisbe i el capítol de la Seu i dels procuradors de la ciutat.[46] I més important encara, al meu entendre, és que cap dels testimonis que va interrogar Hortolá es mostrava partidari d'aquesta mesura: si bé reconeixien que no hi havia diferències apreciables entre els expulsats i els qui es van quedar, gairebé sempre es limitaven a afirmar que tots mereixien romandre o marxar, sense decantar-se per cap de les opcions.[47] A fi d'avaluar més correctament aquests testimonis cal tenir en compte dos elements. En primer lloc, l'objectiu de l'enquesta: Hortolá cercava posar en qüestió les informacions que havien facilitat la permanència dels moriscos, raó per la qual no podem al·legar favoritismes; fins i tot sembla que un dels testimonis era comprador de béns de moriscos expulsats.[48] I en segon lloc, el context en què es produïa l'interrogatori: els moriscos ja havien estat «condemnats» a marxar pel govern i la Inquisició, cosa que feia més fàcil admetre obertament una posició favorable a l'expulsió, però ningú no va adoptar-la.

42. El text de l'ordre d'expulsió, a BLEDA, J. *Defensio fidei in causa neophytorum sive morischorum regni Valentiae totiusque Hispaniae*... València: 1610, p. 612-618. Per a una ampliació dels comentaris que fem en el text sobre aquest tema, vegeu REGLÀ, Joan. «La expulsión...», *op. cit.*, p. 97-102, i LAPEYRE, Henri. *Geografia...*, *op. cit.*, p. 121-122 i 127-128.
43. BAUER-LANDAUER, Ignacio. *Papeles...*, *op. cit.*, p. 46 i 82, respectivament.
44. BAUER-LANDAUER, Ignacio. *Papeles...*, pàssim.
45. BIARNÉS, Carmel. *Els moriscos...*, *op. cit.*, p. 120-123, en publica els documents.
46. Vegeu el text que publica MASSIP, Jesús. «Els moriscos...», *op. cit.*, doc. 4, p. 230-233.
47. BAUER-LANDAUER, Ignacio. *Papeles...*, pàssim.
48. FERRER, Pau. «Los moriscos de la Ribera del Ebro. Las encuestas informativas (1610-1615)». A: *Congrés Internacional 380è Aniversari de l'expulsió dels moriscos: L'Expulsió dels moriscos: Conseqüències en el món islàmic i en el món cristià (Sant Carles de la Ràpita, 1990)*. Barcelona: 1994, p. 42-53 (aquesta informació, a la p. 49).

Moriscos expulsats, moriscos restats, moriscos retornats

La quantitat de moriscos expulsats de Catalunya ha estat objecte de diverses avaluacions, cada cop més baixes, fins que l'estudi de LAPEYRE va fixar-la al voltant dels 5.000 individus.[49] Aquesta xifra global es reparteix de manera desigual entre localitats: d'algunes no en va sortir cap, mentre que d'altres (Lleida, Aitona, Seròs, Ascó, Benissanet, Miravet, Tivenys i Tortosa) se'n van haver d'anar la majoria de cristians nous.[50] Però fins i tot en aquests casos no cal pensar en una despoblació total: les exempcions —ja fossin comprades o amb fonament—, els moriscos amagats per no haver de marxar i els retorns des de França —que era sovint una de les etapes del viatge— feien que a Miravet, per exemple, «apenas se conoce oy [1612] que haia salido ninguno».[51]

L'ordre d'expulsió excloïa els moriscos casats amb cristians vells i llurs descendents, els descendents de cristians vells per línia masculina així com llurs cònjuges i fills, i els esclaus musulmans i llurs cònjuges sempre que fossin descendents de cristians vells. Aquests aspectes van donar origen a una documentació específica per a Catalunya que tractava d'esbrinar quins moriscos complien els requisits esmentats, quants es beneficiaven de la mesura d'exempció i si llur comportament posterior s'adaptava als principis de la religió cristiana. La documentació a què ens referim són quatre informes i enquestes elaborades entre 1610 i 1615: dues les van dirigir sengles bisbes de Tortosa (Pedro Manrique i Alfonso Márquez), una altra va elaborar-la Cristóbal Sedeño, cavaller de l'orde de Montesa, i la que resta la va confeccionar Pedro Hortolá, assessor i advocat fiscal de la Capitania General del Principat. La informació que proporcionen és força interessant, així de la integració dels moriscos com d'aspectes de llur vida, de la convivència amb els cristians vells com del nombre de moriscos que van restar.[52]

Malgrat tot, esbrinar el nombre de moriscos quedats resulta molt difícil, per no dir impossible. El procés de retorns no va acabar el 1615 i, per tant, l'anàlisi dels informes i les enquestes no ens pot proporcionar xifres fiables, tot i l'esforç de recollida de dades que en el seu moment van comportar. Els arxius municipals i eclesiàstics podrien constituir una bona possibilitat alternativa, però, d'una banda, la majoria ha desaparegut i, d'una altra banda, cal tenir en compte que molts dels moriscos —quedats o retornats— no hi constaran perquè aviat se'n van anar a viure a altres llocs. Això vam comprovar-ho en el cas de dues localitats: abans de 1625, de moriscos que procedien de Miravet i Benissanet n'hi havia a Horta, Corbera, el Pinell, Móra, Tivissa, diversos masos sense especificar al costat de l'Ebre, Tivenys, Capçanes, Fraga, Riudoms, Reus, Barcelona, etc.[53]

49. LAPEYRE, Henri. *Geografia..., op. cit.*, p. 120.
50. LAPEYRE, Henri. *Geografia..., op. cit.*, p. 138.
51. BAUER-LANDAUER, Ignacio. *Papeles..., op. cit.*, p. 39.
52. FERRER, Pau. «Los moriscos...», *op. cit.*, p. 42-53.
53. BAUER-LANDAUER, Ignacio. *Papeles...*, pàssim; ORTEGA, Pascual. «Alguns aspectes de la repoblació de Miravet (la Ribera d'Ebre) després de l'expulsió dels moriscos (1610-1623)», *Pedralbes* [Barcelona], 6 (1986), p. 56-57.

Així, doncs, les dificultats són múltiples i, en conseqüència, no podem aspirar més que a fer una aproximació el més acurada possible a la quantitat de moriscos restats. En aquest sentit, una reconstrucció de famílies referida a Miravet apuntava que a començament de la dècada de 1620 hi eren presents com a mínim la tercera part dels moriscos que hi havia abans. Si tenim en compte que els habitants que havien estat exempts de l'expulsió de manera oficial no superaven la cinquena part, cal admetre que la diferència és apreciable.[54]

El procés de repoblació

L'expulsió va trencar l'evolució demogràfica positiva de les Terres de l'Ebre i a la vegada va fer desaparèixer una important font de rendes. Un dels feudals més perjudicats va ser l'orde de Sant Joan de Jerusalem o de l'Hospital, de qui depenien les tres localitats probablement més afectades per la pèrdua de població: Ascó, Benissanet i Miravet.

L'esmentat orde va emprendre'n tot seguit el repoblament, per bé que no va poder fer-lo efectiu fins que no va resoldre dues dificultats. Primer va haver d'enfrontar-se al rei amb motiu de la possessió dels béns dels moriscos expulsats: el fisc reial en pretenia com a mínim el domini útil mentre que els hospitalers s'hi negaven, tot al·legant que es tractava de béns eclesiàstics; en el reialenc, al voltant de Tortosa i Lleida, el rei se'ls va apropiar, però aquí l'orde va fer triomfar la seva proposta. La segona dificultat foren els deutes: en el moment de l'expulsió afectaven tant les *universitats* com els béns de molts dels particulars, cosa que obstaculitzava que noves persones es fessin càrrec de les terres abandonades; la solució va ser la negociació de convenis amb els creditors, dels quals en coneixem un (Ascó) i en tenim notícies d'un altre (Benissanet). L'anàlisi de la concòrdia d'Ascó aporta dades d'interès sobre les característiques socials dels creditors i llur repartiment territorial.[55]

Un cop superades ambdues dificultats, ja podia institucionalitzar-se el procés de repoblament, cosa que va fer-se amb la signatura de les cartes de poblament respectives: tot adoptant un ordre temporal, això va tenir lloc a Benissanet l'octubre de 1611, a Ascó el juny de 1615 i a Miravet el gener de 1623.[56]

54. El resultat de la reconstrucció de famílies, a ORTEGA, Pascual. «Alguns aspectes...», *op. cit.*

55. ORTEGA, Pascual. «La repoblación...», *op. cit.*, p. 529-535. A la vila d'Ascó els deutes eren força importants a la darreria del XVI i començament del XVII (vegeu BIARNÉS, Carmel. «Tres motius...», *op. cit.*, p. 238-239). De qualsevol manera, quan s'estudiï a fons el tema dels deutes, segurament es comprovarà que la majoria de llocs, i no només els de moriscos, els van patir gairebé des de mitjan segle XIV.

56. Vegeu ORTEGA, Pascual. *Els Hospitalers...*, *op. cit.*, doc. I, p. 67-85 (carta de Benissanet); BIARNÉS, Carmel. *Els moriscos...*, *op. cit.*, p. 139-175 (carta d'Ascó), i ORTEGA, Pascual. *La Orden de San Juan de Jerusalén y Miravet. Dominio señorial y cambios institucionales (primera mitad del siglo XVII).* Tarragona, 1988, doc. I, p. 177-207 (carta de Miravet). Tenim donada a la impremta una nova edició dels tres documents, més correcta i completa, acompanyats d'una vintena més de textos al·lusius al procés de repoblament, molts d'aquests inèdits, amb l'objectiu que la col·lecció documental permeti estudiar aquest procés d'una manera global (ORTEGA, Pascual. *La repoblació de la Ribera d'Ebre (Catalunya) després de l'expulsió dels moriscos. Edició de les cartes de poblament de Benissanet (1611), Ascó (1615), Miravet (1623) i altres documents al·lusius.* Tarragona, en premsa).

L'elaboració dels documents comportava diversos passos i contactes, l'anàlisi dels quals denota la complexitat formal que exigia l'orde —prova, en darrer terme, de la seva voluntat de direcció i de control del repoblament— i la indiscutible participació dels repobladors, perquè a banda de la institucionalització mateixa s'anava produint la repoblació dels llocs: a Benissanet hi havia 77 caps de família a les acaballes de 1612, a Ascó uns 133 el 1615 i a Miravet un mínim de 106 el 1623. Això demostra que s'hi havien recuperat, o gairebé, els nivells poblacionals anteriors amb força rapidesa, cosa molt diferent del que va succeir a l'Aragó i el País Valencià i que és un indici de la tendència encara ascendent de la població catalana. Una bona quantitat dels habitants, certament, eren els antics pobladors cristians dels llocs respectius o els moriscos que hi havien restat, però molts d'altres, també, venien de fora, per bé que de no gaire lluny: les quatre cinquenes parts dels nous pobladors de Miravet i Benissanet procedien d'un cercle que tenia uns 35 quilòmetres de ràdio.[57]

La interrelació orde-nous pobladors a fi d'elaborar les cartes de poblament respon a la idea clàssica de transacció o negociació, com a mínim en l'aspecte formal. El resultat, segons tenim publicat, va beneficiar l'orde. Aquesta conclusió l'obteníem a partir de l'anàlisi comparativa entre les noves clàusules imposades en les cartes de Miravet i Benissanet i les condicions que hi havia abans en relació amb dos blocs d'elements: els mecanismes d'apropiació d'excedents i la presència senyorial en les institucions.

Respecte als primers, vam comprovar tres característiques rellevants: el manteniment d'alguns pagaments especialment importants i de les proporcions exigides sobre la majoria dels conreus, una clara tendència cap a l'increment de les rendes manifestada en l'augment de diversos drets i l'ambient de marcada servitud personal que presidia els documents poblacionals a causa de la continuïtat de diverses prestacions de treball gratuït. D'altra banda, la presència senyorial oferia dues característiques: el reforçament de la posició de l'orde en relació amb les institucions locals mitjançant la introducció de nous mecanismes de control i l'augment de la participació senyorial en l'administració de justícia. Com a síntesi final, doncs, podem dir que les noves cartes de poblament van suposar per a l'orde una ampliació de les rendes que percebia i un augment dels mecanismes de control sobre els seus vassalls.

Tanmateix, ni el final oficial de l'expulsió ni la institucionalització dels repoblaments no signifiquen que la normalitat s'hi hagués imposat. Els descendents dels moriscos que hi havia a Ascó en el moment de la signatura de la nova carta de poblament encara van haver de sofrir la prohibició de maridar-se entre ells si volien heretar la hisenda de llurs pares. I tampoc no podien «ahora ni en ningún tiempo [...], ellos ni sus hijos ni descendientes por vía masculina entrar en Consejo ni tener ningún oficio público ni privado de la villa ni ser oficial del señor».[58] Caldria saber fins a quin punt van ser efectives aquestes mesures, però és evident la intenció que trasllueixen de trencar les cohesions familiars i de marginar els moriscos de les institucions.

57. Ortega, Pascual. «La repoblación...», *op. cit.*, p. 537-539.

58. Biarnés, Carmel. *Els moriscos...*, *op. cit.*, p. 159, cap. 74 de la carta de poblament.

Les restes culturals morisques a les Terres de l'Ebre

El llarg període de presència musulmana, la important quantitat de moriscos que van restar en aquestes contrades després de l'expulsió i de les repoblacions i, fins i tot, la impregnació dels mateixos cristians, inevitable en molts casos a causa de l'antiga convivència, expliquen la pervivència d'elements culturals que hom pot considerar moriscos o que en tenen algunes característiques.

Ara com ara, la toponímia i el llenguatge són els aspectes més coneguts d'aquesta pervivència, malgrat que encara hi ha força coses a dir i a descobrir. Fora d'aquests, ja fa un temps que Biarnés va fer una llista —si no exhaustiva, força extensa— de manifestacions culturals asconenques que interpretava com a supervivències de l'època musulmana.[59]

Hi incloïa expressions com ara «anar cap a les tres pedretes», que al·ludeix al cementiri, i moltes altres; jocs infantils, com els del «moro-toro, llaó», la «xarranca», la «xorxa», el «xesco», el «sarmo», etc., i elements musicals: cançons agrícoles que es canten amb «cadencia moruna» o la manera de ballar la jota d'Ascó («la mujer no salta briosa, sino que mueve oscilante su cuerpo, con los brazos en alto»).

A la seva relació no hi manquen maneres tradicionals de vestir: els calçotets blaus de mil ratlles («saragüelles») o la utilització de grans mocadors amb els quals les dones velles es tapen el cap i part de la cara. En aquest apartat, evidentment, no es pot deixar de tractar sobre la vestimenta relacionada amb el camp: els homes es posen mocadors lligats al cap en forma de turbant per protegir-se del sol, el vent o la pols; els pagesos s'emboliquen en grans mantes si fa fred quan van al camp, ensenyant només els ulls, i hom porta les cames nues al camp, sobretot si treballa a l'hort.

Hi ha elements constructius de força interès, com ara l'acabament de les portes amb un arc de totxanes o el color blau amb què decoren el llindar de portes i finestres. I, en fi, també hi fa constar altres costums de caràcter divers: besar el pa si cau a terra o si es dóna en almoina i besar la mà dels pares i els vells quan els joves se'n van a dormir.

És dubtosa i discutible la procedència àrab o musulmana d'alguns d'aquests elements, però és cert així mateix que d'altres hi fan pensar. De qualsevol manera, llur importància és incontrovertible i per això no resta sinó lamentar que ningú més no hagi seguit aquest camí, que ningú no hagi continuat la investigació d'un tema en què paga la pena aprofundir.

59. Ibídem, p. 29-35.

SALVADOR-J. ROVIRA I GÓMEZ

Captius i esclaus al Tarragonès durant l'edat moderna

L'esclavitud al Tarragonès té dues variants: *a*) la dels captius, és a dir, els habitants de la comarca que esdevenen esclaus ja que han estat capturats pels pirates o corsaris musulmans, i *b*) la de les persones de fora el territori comarcal reduïdes a la condició d'esclaus, que són propietat de residents a la comarca.

Aquestes dues parts del fenomen esclavista presenten una forta desigualtat entre elles, ja que la primera engloba moltes persones i la segona poques, la qual cosa comporta una desigualtat considerable pel que fa al tracte que donem a l'una i a l'altra.

L'esclavitud: consideracions generals

Com diu BRAUDEL, la pirateria a la Mediterrània era una indústria tan vella com la història, que es veié afavorida pel fet que l'àmbit mediterrani era una zona de conflicte continuat entre mons diversos i oposats, i no cal dir que el seu enfrontament afavorí, excusà i justificà la pirateria.[1]

Al costat de la pirateria musulmana hi hagué la cristiana, que, tot i mantenir-se activa, minvà a partir del segle XVI i es veié superada per la nord-africana.

Davant el perill de la pirateria establerta a Alger, Tunis, Trípoli i altres nuclis menors només hi havia una manera d'actuar: l'ocupació del nord d'Àfrica per part dels monarques espanyols, però la política de Ferran II i els seus successors fou poc ambiciosa en aquest sentit —tot i algunes intervencions destacades— i el fenomen piràtic, com que no va ser eradicat, no parà de créixer.

Els pirates i corsaris realitzaven llurs incursions durant el bon temps ja que els temporals i els forts vents de la tardor i l'hivern desaconsellaven la navegació, perquè les seves embarcacions eren molt lleugeres, allargades i d'escàs calat, cosa que les feia molt vulnerables a l'assot de la mar.

1. BRAUDEL, Fernand. *El Mediterráneo y el mundo mediterráneo en la época de Felipe II*. Madrid: Fondo de Cultura Económica, 1976, vol. II, p. 285 i 286.

Els atacs eren per sorpresa i particularment ràpids, per impedir que la milícia pogués fer-los front ja que la pràctica general dels pirates consistia a arribar, saquejar i captivar per tal com el seu objectiu era prendre botí i agafar persones a fi de demanar-ne un rescat o vendre-les com a esclaves.

Un cop realitzada la malifeta es retiraven amb la major rapidesa possible cap a les seves bases i, normalment, si no se'ls feia front, no mataven, per tal com eren els vius i no pas els morts els qui interessaven, ja que els captius constituïen la part més lucrativa del botí, puix que per al pirata, cristià o musulmà, l'ésser humà, mercaderia de venda en tota la Mediterrània, era la peça de caça més preuada.

Captius del Tarragonès

Les costes del Tarragonès patiren l'estrall pirata des de l'època de Carles I fins a les darreries del segle XVIII.

Segle XVI

Es pot situar el començament de les incursions dels berbers el 1516, data de la conquesta turca d'Alger, i presenta un punt àlgid en els anys 1542-1543 a causa de l'aliança turcofrancesa, que proporcionà als pirates bases d'actuació a la Provença.

La virulència dels pirates, que es reduí quelcom a partir de la recuperació espanyola dels anys seixanta, té la seva representació més evident en l'actuació de García de Toledo a Malta el 1565, però el perill no desaparegué i cada any, en arribar la primavera, durant l'estiu i una part de la tardor —la campanya es donava per finalitzada pel mes de novembre—, la gent del nostre litoral vivia amb la temença de patir una escomesa dels pirates que acabés amb la seva llibertat i els fes perdre una part dels seus béns.

Durant el segle XVI es visqué una autèntica psicosi davant els atacs dels nord-africans i la possibilitat de caure a les seves mans.

Com a indicatiu d'aquest estat de coses tenim els avisos de possibles atacs fets pels lloctinents de Catalunya, alguns dels quals han arribat als nostres dies conservats en el fons de cartes reials i dels lloctinents generals de l'Arxiu Històric de Tarragona (AHT).

La primera referència a pirates és del 29 de març de 1536, en què el lloctinent Fadrique de Portugal demana a les autoritats que prenguin precaucions per defensar les costes dels atacs dels turcs;[2] en la segona, del 6 de maig de 1544, el marquès d'Aguilar comunica la sortida de les esquadres dels ports de Marsella i Toló i dóna disposicions per a la seguretat de la costa,[3] i val a dir que aquest escrit restà reforçat set dies més tard amb un altre en el qual s'afirmava que l'atac turc podria ser comandant per Barbarossa.[4] El marquès d'Aguilar de Campoo féu saber, el 18 de novembre de 1546, que un

2. AHT. Cartes reials i dels lloctinents generals, sign. top. 4/32.
3. Ibídem, sign. top. 4/39.
4. Ibídem, sign. top. 4/40.

cert Alí Ahmet tenia la intenció d'atacar el Perelló i Andratx i resseguir la costa fins al cap de Creus, per la qual cosa demanà que s'estigués alerta.[5] La següent advertència conservada a l'AHT és del 7 de setembre de 1553 i serveix per informar de la concentració de 61 galeres al port de Toló i per demanar que es prenguin precaucions.[6] L'any següent, el 26 de maig, el virrei Pedro Afán de Ribera ordenarà que s'estigui preparat contra un possible atac algerià[7] i el 14 de juny disposarà que es prenguin mesures defensives davant el fet que les armades d'Alger i França es troben a Menorca.[8] El perill francoalgerià es mantenia el 1555 i per això el lloctinent, el 8 d'abril i el 2 i 30 de juliol, adverteix les autoritats tarragonines del perill que hi ha i ordena que prenguin precaucions.[9] Amb data 5 de maig de 1562 el virrei escriví una carta als cònsols per dir-los que estiguin preparats davant el perill que hi ha de patir atacs per part de turcs i algerians.[10] D'aquesta data fins al juny de 1582 no posseïm cap carta dels virreis referida a pirates i cal pensar que s'han perdut, ja que el perill otomà i nord-africà persistí en aquells anys —almenys fins a l'agost de 1580, en què s'arribà a un acord entre l'imperi otomà i el dels Àustria—, amb fets singulars com la batalla de Lepant, el 1571, o la presa de la fortalesa espanyola de La Goleta, el 1574. El 10 de juny de 1582 el lloctinent, Juan de Zúñiga, ordenà que es fessin guàrdies, es reclutés gent i s'apleguessin armes a causa del perill que hi havia d'un atac dels moros.[11] El mes següent el lloctinent envià diverses disposicions per defensar Tarragona de possibles atacs dels pirates[12] i l'agost advertí d'un possible atac de la flota d'Alger.[13] La següent notícia relacionada amb la pirateria és de l'11 d'agost de 1593, en què el duc de Maqueda demanà informació sobre la construcció de torres de defensa i captius.[14] L'última carta cinccentista és del 23 de setembre de 1594, en què el lloctinent recomana el proveïment d'armes, el reclutament de gent apta per portar-les i estar alerta davant el perill d'un atac de l'armada turca.[15]

5. Ibídem, sign. top. 4/46.
6. Ibídem, sign. top. 4/62.
7. Ibídem, sign. top. 4/63.
8. Ibídem, sign. top. 4/66.
9. Ibídem, sign. top. 19/1953, 4/73 i 4/74.
10. Ibídem, sign. top. 4/82.
11. Ibídem, sign. top. 4/117.
12. Ibídem, sign. top. 4/119.
13. Ibídem, sign. top. 4/102.
14. Ibídem, sign. top. 4/155.
15. Ibídem, sign. top. 4/162.

ATACS DELS PIRATES

Els atacs dels pirates a la costa del Tarragonès foren constants al llarg del segle XVI i van suposar una amenaça continuada per a tots aquells que per la seva dedicació personal es movien prop de la mar o dins d'aquesta.

La documentació de l'època, i molt especialment els llibres d'actes i els manuals notarials de Tamarit, Tarragona i Vila-seca, és plena de ressenyes de desembarcaments i atacs dels pirates.

El memorial de danys causats pels pirates redactat per Joan Baldric de l'Hostal, Enric Forgues, Climent Solanes, Joan Virgili, Esteve Magrinyà i Gabriel Santmartí, secretaris de la corporació municipal vila-secana, recollit per Mn. Salvador BABOT en el seu *Repertorio*[16] i per Agustí M. GIBERT a *Port de Salou, platja de Barenys i Vilafortuny*,[17] ens informa d'un bon nombre d'atacs dels pirates als municipis costaners del Tarragonès. Així, del novembre de 1547 a l'abril de 1588, registra nogensmenys d'una vintena de desembarcaments de pirates que provocaren un llarg rosari de robatoris, destruccions, profanacions, saqueigs, assassinats i captures de persones als termes de Barenys, Salou, la Canonja, Masricard, Vilafortuny i Vila-seca. De la informació dels secretaris vila-secans es pot concloure la captura de 129 persones a les quals s'han d'afegir les amagades darrere de les expressions «la molta gent» (atac del juliol de 1550), «altre gent» (del setembre de 1560), els «molts pescadors» (de la primera setmana de la Quaresma de 1561), els «molts bergants del art del patró Gozalbo» (del dia de Corpus de 1562) i la «molta gent de Cambrils» capturada el maig de 1585. Pel que fa a víctimes mortals tenim, com a mínim, les 20 de l'atac de l'agost de 1552 i el masover d'un mas del terme de la Pineda (1562). El memorial també permet advertir la llibertat amb què es movien els pirates quan romanien a Salou —«tanta llibertat com si fosen en lo moll del Gé [Alger]»—, i que les cales salouenques s'havien convertit en autèntics campaments bases en els quals els pirates esperaven tranquil·lament la visita dels intermediaris que anaven a trobar-los per negociar-hi l'alliberament dels captius.

Pel que fa a Tarragona sabem que l'1 de febrer de 1530 «tres fustes de moros» prengueren una barca en el port i s'endugueren els quatre homes que la tripulaven.[18] El 23 de juny de 1597 unes fragates de moros feren acte de presència al port tarragoní i capturaren una barca de sardinals propietat de Joan Fochenses i s'emportaren Pau Fochenses, fill del patró, i uns altres dos pescadors.[19] Podem completar les notícies sobre els captius tarragonins dient que Josep M. RECASENS ha localitzat tres homes de mar de Tarragona captius el 1591: Francesc Avellà, Pere Fort i Llorenç Monsó.[20]

16. BABOT, Mn. Salvador. *El «Repertorio...» de Mn. Salvador Babot (1796-1874)*. Vila-seca: Agrupació Cultural de Vila-seca, 1992 (a cura d'Antoni Jordà).
17. GIBERT, Agustí M. *Callípolis. Salauris. Aplec documentat de notícies històriques: Solcina (Vilaseca), La Pineda, Port de Salou, platja de Barenys i Vilafortuny*. Vila-seca i Salou: Agrupació Cultural de Vila-seca i Salou, 1988.
18. MORERA, Emili. *Tarragona Cristiana*. Tarragona: Diputació de Tarragona, 2001, tom IV, p. 95.
19. Ibídem, p. 179.
20. RECASENS, Josep M. «Notícies sobre la pesca i els pescadors de Tarragona. Segles XVI i XVII». *Quaderns d'Història Tarraconense* [Tarragona], XV (1997), p. 112-113.

Tamarit tampoc aconseguí deslliurar-se de les falconades dels pirates i gràcies a la voluntat dels rectors d'anotar-les, per tal de deixar-ne memòria per a les generacions venidores, en sabem quelcom. La primera informació que posseïm és del 16 de juny de 1519, en què cinc galeres, «post ocassum solis», es plantaren davant la vila i no arribaren a desembarcar a causa de la decidida aposició que els feren els tamaritans.[21] Cinc anys més tard, el 12 de març, les remors de moros a la costa posaren de nou la vila en estat d'alerta; aquest cop els vilatans no hagueren de prendre les armes, però sí que els calgué fer-ho el 2 de juliol de 1527, per impedir un desembarcament. A finals de juliol de 1549, féu acte de presència davant Tamarit un estol de pirates, integrat per 22 vaixells, i hi hagué combat. El 20 de juliol de 1559 fou Dragut, amb una armada de 22 vaixells, el qui es presentà davant les cales tamaritanes, però no desembarcà a causa de l'alerta en què es trobava la població. Noves presències de pirates s'esdevingueren el 17 de maig, el 25 de juny i el 9 d'octubre de 1561 —en les dues darreres desembarcaren a la cala de la Móra— i en la del mes de juny estigueren a punt de prendre la vila per sorpresa.[22] Es pot dir, seguint la relació de l'escrivà vila-secà Joan Pagaroles, que cinc galiotes de moros donaren caça a barques de pesca de Tarragona i Tamarit amb el resultat de cinc embarcacions apressades i 29 pescadors capturats.[23] A més dels pescadors tamaritans capturats en aquesta acció podem parlar de Joan Buera, que «morí a terra de moros» el 1577, i de Joan Simó, per al rescat del qual el seu germà Francesc lliurà, el 15 de novembre de 1592, un centenar de lliures a fra Bernat Papiol, prior de la Mercè, de Barcelona.

Segle XVII

Durant el sis-cents els lloctinents continuaren en comunicació epistolar amb les autoritats tarragonines per tal de preveure i afrontar els atacs dels pirates.

El primer avís siscentista d'un virrei de Catalunya, concretament del duc de Monteleone, porta data 6 de juliol de 1609 i s'envià a fi d'advertir del perill de les naus de corsaris turcs.[24] El següent és del 7 de juliol de 1607 i serveix per advertir de la proximitat de vuit galeres de moros i per ordenar que es prenguin precaucions.[25] Dos anys més tard, el 15 d'octubre s'avisarà de la sortida de Negrepont, a l'illa d'Eubea, de 50 galeres turques i demana que s'estigui vigilant i armat.[26] L'any 1611 trobem dues cartes del virrei Pedro Manrique, datades el 31 de gener i el 7 de juliol, dedicades a alertar respecte del perill que hi ha de patir atacs de corsaris anglesos, turcs, moros i

21. Rovira, Salvador-J. *Tamarit*. Altafulla: Centre d'Estudis d'Altafulla, 1991, p. 49.
22. Ibídem, p. 50-53.
23. Babot, Mn. Salvador. *El «Repertorio..., op. cit.*, p. 111.
24. AHT. Cartes reials i dels lloctinents generals, sign. top. 5/198.
25. Ibídem, sign. top. 5/222.
26. Ibídem, sign. top. 5/245.

renegats, i per notificar que aquests vaixells han causat danys a Mallorca.[27] El nou lloctinent, marquès d'Almazán, el 7 de juliol de 1614, s'adreçà als cònsols tarragonins per avisar-los de la sortida d'Alger de quinze vaixells de corsaris i demana que prenguin precaucions contra possibles atacs.[28] De manera semblant, el 4 d'agost de 1614, advertirà del perill d'atac de galeres turques i demanarà que s'estigui preparat.[29] De la lloctinència del duc d'Alburquerque tenim cinc cartes datades l'1 i el 10 d'octubre de 1617, i el 8 de febrer, l'11 de març i el 8 d'agost de 1618, totes destinades a advertir de possibles atacs; crida l'atenció, però, la de l'1 d'octubre, ja que es diu que els possibles atacants estan empestats, amb la qual cosa el perill esdevingué doble.[30] La següent carta conservada és del 29 d'abril de 1623, en què el bisbe virrei Joan Sentís adverteix de possibles atacs de vaixells sortits de Bizerta i Alger.[31] El 12 d'agost de 1624 es recomana que no es descuri la vigilància a la costa, ja que el perill d'atacs dels pirates és molt seriós.[32] Luis Díez de Aux no es veié lliure del perill de la pirateria durant el seu virregnat i, per això, el 3 d'agost de 1626 i el 18 de juliol de 1727, escriurà als cònsols per demanar-los que prenguin precaucions contra possibles atacs.[33] De 1627 ençà, tot i que l'AHT conserva un bon nombre de cartes dels lloctinents, no n'hi ha de dedicades a avisar d'atacs piràtics (la qual cosa no vol dir pas que el perill hagués desaparegut), la causa d'això pot estar, pel que fa al període 1627-1640, en el fet que s'hagin perdut, de 1640 endavant la no-existència pot molt bé obeir al daltabaix de la guerra dels Segadors i de les guerres amb la monarquia francesa, que de ben segur degueren acaparar l'atenció i els esforços virregnals. La demostració del suara dit la tenim en la carta datada a Barcelona el 6 de març de 1674 i adreçada a la regent Marianna d'Àustria, en la qual el virrei duc de San Germán exposa «las imbasiones continuas que los moros an echo a toda la costa de este Principado, y en particular des de el Coll de Valaguer asta Tarragona y Siches».[34]

ATACS DELS PIRATES

No tenim informació d'atacs concrets durant el sis-cents, però ben segur que n'hi hagueren, ja que sabem de l'existència de captius.

Recasens i Comes ha localitzat en la documentació siscentista tarragonina notícies d'un total de 97 homes de mar de Tarragona capturats pels pirates.[35] La localització d'aquests captius presenta aquesta distribució:

27. Ibídem, sign. top. 6/428 i 5/255.
28. Ibídem, sign. top. 5/263.
29. Ibídem, sign. top. 5/279.
30. Ibídem, sign. top. 5/303, 5/304, 5/308, 5/310 i 5/314.
31. Ibídem, sign. top. 6/349.
32. Ibídem, sign. top. 6/360.
33. Ibídem, sign. top. 6/378 i 6/392.
34. ACA. Consell d'Aragó, lg. 432.
35. Recasens, Josep M. «Notícies...», *op. cit.*, p. 113-118.

1600-1624	1625-1649	1650-1674	1675-1699
15	32	22	3

El fet que 54 captius, el 55,67%, es localitzin en els cinquanta anys centrals del segle és una demostració clara que els atacs i la presa de persones continuà sent una realitat d'ençà el 1627 i que la no-existència de cartes virregnals referides a pirates a l'AHT no vol dir pas el contrari.

D'Altafulla, malgrat la manca de documentació que pateix aquesta localitat, podem aportar tres notícies. La primera és de 1617 i correspon al pagès Sebastià Pallarès, que romania captiu a Alger el 6 de febrer, en què la seva esposa aconseguí de Joan Rodes, pagès de Sitges, 80 lliures per poder-lo rescatar.[36] La segona es produí el 29 de desembre de 1627, quan dues naus pirates capturaren davant la Porrassa la barca del patró Jaume Bover, de Tamarit, en la qual anava de tripulant l'altafullenc Joan Vidal, a qui els seus captivadors s'endugueren a Tunis.[37] La tercera i darrera és del 22 de juny de 1681, en què a instància de Pere Teixidor, pagès del mas de Grimau, es féu l'inventari dels béns del pescador altafullenc Joan Teixidor, «que està vull en poder de moros».[38]

D'atacs de pirates a Tamarit només coneixem el que es produí al migdia del 29 de desembre de 1627, ja esmentat. Tingué lloc davant la Porrassa, per part de dues naus que es llençaren damunt vuit barques que hi pescaven. En veure els pirates, les barques procuraren fugir i ho aconseguiren totes menys la del patró Jaume Bover, que fou capturada. El patró i els quatre pescadors de la tripulació —Joan Vidal, d'Altafulla, i Pere Llunes (a) Pinyol, Jaume Anglada i Josep Parisi, de Tamarit—; tots estaven casats menys Josep Parisi, que era fadrí i tenia 18 anys. D'aquests pescadors hom sabé, el 8 de juny de 1628, que Jaume Bover havia anat a parar a Tunis i que Pere Llunes i Jaume Anglada patien captivitat a Alger; respecte de Jaume Bover, podem afirmar que, el 1632, encara romania captiu, ja que, l'1 de novembre, morí la seva esposa i deixà dos fills, i els jurats tamaritans suplicaren als batlles que en tinguessin cura per tal com «Jaume Bover està captiu de moros en Tunis». El perill pirata, no cal dir-ho, continuava existint, ens ho demostra el fet que, en el consell celebrat l'11 de gener de 1638, es digués que «los moros volen intentar de venir a estos ports y la present vila aver nomenada (entre els pirates)».[39] Un altre tamarità captiu és Joan Teixidor; els seus germans, Pere i Francesc, el 1681, per tal d'alliberar-lo, contragueren un deute de cent rals amb Antoni de Camporrells.[40]

36. AHAT. Altafulla, reg. 2, p. 124.
37. Rovira, Salvador-J. *Tamarit, op. cit.*, p. 54-55.
38. Rovira, Salvador-J. *Altafulla siscentista. La vida en una vila del Baix Gaià al segle XVII.* Altafulla: Centre d'Estudis d'Altafulla, 1997, p. 116.
39. Rovira, Salvador-J. *Tamarit, op. cit.*, p. 54-55.
40. Ibídem, p. 55.

Segle XVIII

Els pirates, durant el segle XVIII, canviaren la pràctica del desembarcament sobtat i la retirada ràpida per l'atac a les barques de pesca i de tràfic de cabotatge, sense menystenir, però, les embarcacions que s'endinsaven per la Mediterrània.

Una mostra de la virulència dels atacs corsaris la primera meitat del segle la tenim en el fet que la «Real Compañía de Comercio de Barcelona», a finals dels anys cinquanta, sol·licités a l'armada la protecció d'un vaixell de guerra per a les seves embarcacions, i això a causa dels corsaris barbarescs que «dominan desde el estrecho (de Gibraltar) hasta Cathaluña».[41]

El set-cents, respecte de la pirateria, hom pot apreciar una clara diferència entre la primera i la segona meitat del segle, ja que de la impunitat amb què actuaren durant els dos primers quarts de la centúria es passà, de la dècada dels cinquanta ençà, a una repressió sistemàtica de la pirateria per part dels vaixells reials, especialment els de l'estol que comandava el mallorquí Antoni Barceló i Pont de la Terra, el qual, si bé no aconseguí eradicar la pirateria, almenys aconseguí fer-la minvar.[42]

Pel que fa a l'actuació en contra de la pirateria, per part de les autoritats espanyoles durant la segona meitat del segle, es poden apreciar una sèrie de períodes. El primer, que va de 1762 a 1778, l'oposició als algerians rau en els xabecs que comandava Antoni Barceló. El segon transcorre entre els anys 1778 i 1781, i presenta la fase final de 1779 fins a 1781, en la qual, a causa de la guerra amb la Gran Bretanya, l'estol de Barceló és ocupat en el bloqueig de Gibraltar i, com a conseqüència, les costes catalanes resten desprotegides; per aquesta raó, als catalans, com tantes vegades en la seva història, no els quedà més remei que pagar-se l'autoprotecció sobre la base de l'armament de vaixells corsaris. Durant el tercer, que s'estén de 1782 fins a 1786, hom veié, inicialment, la disminució de la pirateria i, finalment, la seva desaparició; això fou possible gràcies a la presència de l'esquadra hispanofrancesa en les aigües mediterrànies i, molt especialment, a les expedicions de càstig contra Alger, dels anys 1783 i 1784, que forçaren el bei a entrar en negociacions i a signar, finalment, l'any 1785, la pau amb Carles III, amb la qual cosa s'acabà definitivament amb el malson de la pirateria algeriana a la Mediterrània.[43]

Pel que fa a les incidències que s'esdevingueren al Tarragonès començarem, per allò de l'ordre alfabètic, amb Altafulla, seguirem amb Tamarit i Tarragona i acabarem amb Torredembarra.

41. OLIVA, J. M. *Cataluña y el comercio privilegiado con América en el siglo XVIII. La Real Compañía y el comercio de Barcelona a Indias.* Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona, 1987, p. 219.

42. MORENO, José Ma. «Barceló: un gran marino mallorquín». *Historia y Vida* [Barcelona], 20 (1969), p. 34-47.

43. ASENSIO, José Ángel; FÁBREGAS, José. «Incidencias corsarias en las costas catalanas durante el reinado de Carlos III (1759-1788)». A: *Primer Congrés d'Història Moderna de Catalunya.* Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona, 1984, vol. I, p. 721-729.

La primera notícia setcentista referida a altafullencs captius al nord d'Àfrica que posseïm és del 31 de maig de 1700 i correspon a la confessió que Maria Fogueda, vídua de Joan Foguet, pagès d'Altafulla, i el seu fill Jaume feren a Mn. Joan Llorenç, clavari de la sagristia de Tamarit, d'haver rebut 22 lliures, procedents de les rendes de la causa pia fundada per Cristòfol de Guimerà, per al rescat de Baltasar Foguet, possiblement fill i germà, respectivament, que es trobava captiu a Alger.[44] La segona notícia ens la faciliten els comptes de les rendes del capital deixat pel cardenal Gaspar de Cervantes per alliberar captius a Alger, ja que els interessos dels diners del prelat serviren per rescatar tres altafullencs, Joan Alomà, Martí Llorenç i Martí Rius, els anys 1702, 1705 i 1735, respectivament.[45] També sabem que, l'any 1721, els pirates capturaren una barca a les mateixes aigües de la platja d'Altafulla, i s'endugueren captiva tota la tripulació i, segons rumors que circularen posteriorment, uns i altres es negaren durant el viatge a Alger.[46] El 1739, davant el cap Gros, un corsari barbaresc atacà dues saeties que feien viatge vers Cadis, sense aconseguir apoderar-se'n.[47] El 7 de setembre de 1765 i mentre es trobaven servint a bord de la galiota *La Vigilante*, foren capturats els mariners altafullencs Antoni Parellada i Francesc Ducet, els quals encara no havien estat rescatats el 14 de maig de 1768, en què les seves esposes donaren poders a Pere Serra, notari de Barcelona, per demanar i cobrar les seves soldades.[48] Una altra font d'informació és el cadastre altafullenc de 1777, en què consten els mariners Josep Marquès i Joan Pasqual com a esclaus a Alger.[49] També podem dir, finalment, que, el 1778, es trobava captiu en terres africanes el mariner Josep Boronat i Espina, fill del pescador Jaume Boronat i de Margarida Espina.[50]

A Tamarit es continuava vivint sota l'amenaça dels pirates i aquest estat de coses incidia fortament sobre l'economia de la vila en general i dels rectors en particular, per això, el 26 de juliol de 1735, el rector, Mn. Fèlix Pérez, demanà a diversos testimonis que responguessin dues preguntes:

> [1a] Si és veritat que las platjas marítimas de Cathalunya, especialment las ques troban per lo camí que va de Tarragona a Barcelona y entre estas príncipalment la ques troba junt a Tamarit, són freqüentment infestadas y invadidas de moros corsaris que moltas vegadas han desembarcat y fet presos en aquellas y obligat a molts pescadors a fugir precipitadament a la població més vehina o segura per evitar lo perill al qual han subcumbit altres que no han pogut.
>
> [2a] Si és tant cert lo que pròximament se ha explicat que en molts anys y en moltas ocasions se han experimentat molts successos desgraciats de haver quedat cautius de moros molts mariners y pescadors presos ja en petitas barcas molt armadas a las preditas platjas y presos en la matexa arenal de aquellas.

44. AHAT. Torredembarra, reg. 65, f. 3.
45. Rovira, Salvador-J. *Antoni Martí i Franquès i l'Altafulla del seu temps (1750-1832)*. Altafulla: Centre d'Estudis d'Altafulla, 1982, p. 70.
46. APA. *Libro de memorias de la Parroquia de San Martín de Altafulla.*
47. Martín, Eloy. «El corsarismo norteafricano y la flota catalana en la Carrera de Indias». *Manuscrits* [Bellaterra], 10 (1969), p. 380.
48. AHT. Fons de Torredembarra, reg. 4406, f. 127v.
49. AMA. Cadastre de 1777.
50. AHT. Fons de Torredembarra, reg. 4412, f. 155.

Ambdues preguntes foren respostes de manera afirmativa per tots els interrogats, la qual cosa vol dir com el continuat estat de viure en perill incidia en la vida de la col·lectivitat tamaritana, fins a l'extrem de fer entrar la vila en un estat de decadència.[51]

Si passem de les generalitats als casos concrets, direm que, el 13 d'octubre de 1732, una barca grossa de pirates féu acte de presència a les 9 del matí davant la platja de Semna i llançà a mar una llanxa per prendre una tartana de Sant Feliu de Quixols, carregada de suro i vi, que havia fondejat en dita platja; davant el perill es mobilitzaren els sometents d'Altafulla, el Catllar, la Riera i Torredembarra, els quals, tot i sumar més de 200 homes, no aconseguiren impedir la captura.[52] Tres anys més tard, el 23 de febrer, una llanxa de moros corsaris es féu amb un caro de pescar propi de Martí Rius, patró d'arts d'Altafulla, que pescava a la platja de Tamarit; dins del caro es trobava el patró i una dotzena de pescadors i tots foren capturats i reduïts a la condició d'esclaus a Alger.[53]

Totes les notícies que tenim dels captius tarragonins són dels anys trenta. Gràcies a la causa pia de Guimerà podem dir que, el gener de 1731, havien arribat d'Alger, ja que hom havia pagat el seu rescat, onze pescadors de Tarragona: Joan-Antoni Teixidor, Antoni Trilla, Pau Grau, Josep Gener, Isidre Cardó, Josep Virgili, Jaume Simó, Francesc Ros, Josep Valldosera, Pau Carbonell i Josep Rion.[54] El 28 de desembre de 1735 comparegueren davant el notari Martí i Miret els pescadors Andreu Bertran, Hipòlit Gilabert i Joan-Antoni Malet, tots veïns de Tarragona, per dir que en el dia es trobaven «esclavos en poder de moros» un total de 39 pescadors palangrers tarragonins: Pau Boxeda, Josep Rafat, Pau Canalda, Gaspar Olivé, Pau Grau, Josep Dané —major—, Josep Dané —menor—, Pere Carreter, Bonaventura Gilabert, Pere Bertran, Joan-Antoni Teixidor, Josep Marc, Pau Brau, Josep Gilabert —menor—, Josep Rossell, Josep Serra, Rafael Teixidor —menor—, Josep Simó, Antoni Roig (a) Frare, Joan Sanç, Bru Sales, Josep Virgili, Francesc Jardí —menor—, Agustí Mallol, Josep Plaça, Pau Ricomà, Josep Serra —menor—, Francesc Ros, Francesc Vidal, Rafael Cassola, Francesc Samarra, Isidre Salvador, Miquel Bardina, Pere Francesc, Tomàs Grau, Pere Roig, Agustí Trilla, Manuel Sardà i Francesc Rion. Alguns d'aquests homes de mar feia vuit o nou anys que havien estat capturats, però la majoria havien perdut llur llibertat en els darrers dos anys, és a dir, el 1734 i el 1735.[55]

Referint-nos ara als torrencs direm que la primera notícia que tenim fa referència a Joan Garcia, que fou mort pels algerians, el març de 1732, a causa de la resistència que oposà a ser esclavitzat. L'any 1733, romanien a Alger com a esclaus, entre d'altres, els pescadors Jaume Queralt, Pere Gatell i Joan Noi; Queralt morí a l'hospital d'Alger el 3 d'agost d'aquell any, mentre que Gatell ho féu el 1739. Cinc anys més tard hi havia a

51. AHT. Fons de Tarragona, reg. 393, f. 63.
52. AHT. Fons de Tarragona, reg. 393, f. 69.
53. AHT. Fons de Tarragona, reg. 393, f. 69v.
54. AHAT. Tamarit, reg. 64, escriptura 74.
55. AHT. Fons de Tarragona, reg. 374, f. 9v.

Alger, com a mínim, tres torrencs: Joan Roig, dit de Magí, Jaume Garcia i Carles Ramon i Güell, que hi morí. Un altre pescador esclavitzat és Josep Mercader i Mascaró, fill de Josep Mercader i de Maria Mascaró i marit de Teresa Foguet, el qual morí a Alger a finals de 1742 o començaments de 1743. L'octubre de 1752, els moros capturaren, davant Cunit i Cubelles, la tartana del patró Totosaus, de Vilanova, i s'endugueren captiva tota la tripulació, en la qual figurava el torrenc Francesc Roig i Borrut; tant els captius com els captivadors, amb l'excepció d'un, no arribaren a Alger per tal com l'embarcació pirata naufragà davant la costa africana i es negaren tots menys el moro que donà la notícia. Un altre pescador esclavitzat és Josep Nin, el qual aconseguí ser alliberat a les darreries de 1768, però, dissortadament, no tornà a veure Torredembarra, ja que morí pel camí a l'hospital de Benicarló. L'últim torrenc que sabem que morí a Alger és Francesc Canyelles i Rabassa, marit de Rosa Pedrol; la seva defunció s'esdevingué a l'hospital d'aquella ciutat el 14 de juny de 1779.[56]

ESCLAUS EN PODER DE GENT DE TARRAGONA

Per entendre l'existència d'esclaus entre nosaltres cal recordar que a l'edat moderna qualsevol enemic de la fe catòlica era considerat automàticament enemic del rei i que tot enemic captiu queia automàticament en esclavitud. La captura de l'enemic podia fer-se a alta mar o a la costa. A la mar si es feien presoners eren reduïts a la condició de captius i venuts com a esclaus. Els captius fets a la costa no eren altres que els moros que havien desembarcat per espiar o fer alguna malifeta i que havien tingut la dissort de ser capturats pels qui pretenien reduir a idèntica situació; tots, no cal dir-ho, acabaven venuts com a esclaus.

L'esclavitud a Catalunya experimentà durant el cinc-cents una davallada considerable respecte del segle precedent i el fenomen es féu encara més evident en el sis-cents i el set-cents. Les causes són diverses: es poden apuntar l'evolució demogràfica i econòmica del país, que rebé una autèntica allau de gent procedent del regne de França, la qual amb la seva presència solucionà el problema de mà d'obra de la societat catalana i si no hagués existit de ben segur que s'hagués intentat solucionar la manca de treballadors sobre la base de mà d'obra esclava; una altra causa pot estar en la davallada de la flota catalana que de sempre havia estat el gran mitjà d'obtenció d'esclaus gràcies a la captura de vaixells, l'atac a les costes enemigues per fer captius o l'anada a ports francs per comprar esclaus; també degué influir la substitució de la galera (on els remers, bàsicament esclaus, eren primordials) pels velers.

Tenim, doncs, que els sectors productius no estaven necessitats de mà d'obra esclava com abans, que la flota catalana no podia procurar-se-la adequadament i que la situació financera de la societat no era prou bona com per permetre subministrar-se d'esclaus en el mercat lliure.

56. ROVIRA, Salvador-J. *La gent de mar de Torredembarra (s. XVIII)*. Tarragona: Publicacions Paratge Tarragoní, 1992, p. 90.

Durant l'edat moderna els esclaus foren utilitzats com a mà d'obra en el sector agrícola i en el manufacturer, però molt especialment en el servei domèstic, que, segons anava minvant el nombre d'esclaus, arribà a ser l'únic que en disposava, ja que els esclaus en escassejar s'anaren convertint en un article de luxe destinat al servei domèstic de les cases més benestants; posseir-los esdevingué un signe de riquesa i de distinció social i donar-los la llibertat per decisió testamentària dels seus amos, un acte de benignitat i de generositat, per això no ens ha d'estranyar que algunes de les famílies nobles i de l'alta burgesia en tinguessin.

La pràctica totalitat dels esclaus dels segles XVI, XVII i XVIII eren d'origen nord-africà o turc i procedien de les naus capturades en alta mar pels cristians o dels grups de pirates que havent desembarcat en terres cristianes amb la intenció d'aconseguir botí i fer captius havien acabat com a presoners de la gent de mar o de la milícia i venuts en subhasta pública;[57] però en el XVIII, tot i que també hi ha esclaus d'aquest tipus de procedència, són nombrosos els d'origen subsaharià (que seran els únics que patiran l'esclavitud fins a la seva abolició).[58]

En el decurs del XVIII la població esclava s'anà reduint progressivament fins a deixar de tenir valor econòmic productiu i passar a ser un article de luxe. Entre les causes que la feren minvar s'han de destacar l'establiment de relacions diplomàtiques amb els països musulmans durant el darrer terç del set-cents: Marroc (1767), imperi otomà (1782), Trípoli (1784), Algèria (1786) i Tunísia (1791), que comportaren la desaparició gradual dels esclaus musulmans.[59]

Gràcies a la informació facilitada pels manuals notarials i els llibres sagramentals de la parròquia de la Catedral, coneixem l'existència de deu esclaus musulmans a Tarragona durant el segle XVII i la primera dècada del XVIII.

Les tres primeres referències són d'esclaus propietat de Gaspar Giminells, major. Aquest comerciant, tenia, l'any 1604, per al servei domèstic de casa seva, una esclava de nom Francesca i un esclau de nom Gonçal, comprat l'any 1599.[60] També sabem de l'existència d'una segona esclava que li havia proporcionat Gariel Savoia, patró de Marsella, la qual fou venuda el 1606, per 120 lliures, a Francesc Munyós, mercader de Lleida.[61]

El quart esclau, per ordre cronològic, és el pertanyent al Dr. Rafael Rocamora, el qual, després d'haver estat instruït en la fe catòlica, fou batejat, el 25 de gener de 1608, amb el nom de Rafael.[62]

57. ROVIRA, Salvador-J. *Els nobles de Tortosa (segle XVI)*. Tortosa: Consell Comarcal del Baix Ebre, 1996, p. 285. *Els nobles de Tortosa (segle XVII)*. Tortosa: Consell Comarcal del Baix Ebre, 1997, p. 340.

58. ROVIRA, Salvador-J. *Els nobles de Tortosa (segle XVIII)*. Tortosa: Centre d'Estudis Francesc Martorell, 1999, p. 225.

59. MARTÍN, Eloy. «La esclavitud en la Cataluña de fines del siglo XVIII y primera mitad del XIX». A: Carlos MARTÍNEZ SHAW (ed.). *Historia moderna. Historia en construcción. Economía, mentalidades y cultura*. Lleida: Editorial Milenio, 1999, p. 134.

60. AHT. FN, PT, reg. 84, f. 5.

61. AHT. FN, PT, reg. 102, f. 272.

62. ACT. Baptismes, 1604-1612, f. 70.

El següent és un «moro de natió de la ciutat de Constantinoble», esclau del mercader Amador Abril. Fou apadrinat per l'amo i la seva filla Àngela i li posaren, el 10 de gener de 1622, el nom de Jaume.[63]

El sisè cas és el d'un moro de 55 anys, natural de Tunis i esclau del duc de Tarent, a qui els seus padrins, Antonio Ortiz de Velasco i Francesca de Montargull, imposaren el nom de Francesc en ser batejat el 16 de juliol de 1644.[64]

El setè, propietat de Juan de Rojas, governador de Tarragona, fou batejat el 30 de novembre de 1655. L'apadrinaren l'amo i la seva esposa, Rafaela.[65]

El vuitè és un xiquet de deu anys «de la terra de tuchs», esclau de Francesc de Montserrat i Vives, que fou batejat el 19 de març de 1670 amb Francesc de Montserrat i la seva esposa, Teresa Vives, de padrins.[66]

El novè és una esclava adulta, però donzella, propietat de Jeroni de Foraster, batejada el 24 d'abril de 1672 amb el nom de Jerònima.[67]

Finalment, tenim el cas de l'esclava Àngela Vilafranca, propietat de Maria Àngela Alemany, que fou enterrada el 22 d'abril de 1705.[68]

A tall de cloenda

Les dades aportades en les pàgines precedents, tot i ser prou contundents —351 captius al nord d'Àfrica i set esclaus a Tarragona— només són la punta de l'iceberg, ja que la documentació sobre aquest tema és escassa i esporàdica —tot i això estem segurs que encara n'hi ha molta per descobrir i investigar. Pensem, però, que la petita mostra aportada posa en evidència la magnitud d'una de les nafres més fortes que patiren les poblacions cristianes i musulmanes del litoral mediterrani durant l'edat moderna i com fou motivada pels interessos econòmics i polítics d'aquelles societats.

Acabem recordant dues qüestions vinculades al problema suara considerat i que no hem tractat, ja que considerem que mereixien un article a banda: les fortificacions costaneres i les institucions creades per redimir captius.

63. ACT. Baptismes, 1612-1625.
64. ACT. Baptismes, 1623-1652, f. 278v.
65. ROVIRA, Salvador-J. «Esclaus a Tarragona (segle XVII)». *Niu d'Art* [Tarragona], 36 (1991), p. 11.
66. ACT. Baptismes, 1653-1686, f. 130.
67. ROVIRA, Salvador-J. «Esclaus...», *op. cit.*, p. 11.
68. ACT. Tauler, novembre de 1704-abril de 1705, f. 147v.

ROSER PUIG I TÀRRECH

La minoria gitana del Camp de Tarragona a l'Antic Règim

El passat i el present de l'ètnia gitana a Europa ha merescut monografies ja des del segle XIX. Són nombrosos els estudis existents a França, Itàlia, Alemanya, Portugal, Romania, Polònia, Espanya, etc., des de moltes perspectives. L'antropologia i la filologia han estat les disciplines que hi han dedicat més atenció i que han aportat dades més fiables sobre el seu origen, el nord-est de l'Índia. Sembla que marxaren de l'Índia al segle X, però és en el segle XIV quan apareixen en els documents de Grècia i els Balcans, on són coneguts com a zíngars, nom d'una secta de músics i endevinaires de l'Àsia Menor.[1] En el XV continuen la seva marxa cap a Occident com a pelegrins. El 1418 reben cartes de protecció de l'emperador alemany, el 1422 són a Roma, el 1427 arriben a París. Alguns grups recorren tot França i passen a Catalunya i l'Aragó manifestant que són pelegrins de Sant Jaume de Galícia. Travessen tota la península Ibèrica fins a arribar al sud, on són molt ben rebuts pel comte Miguel Lucas de Iranzo al seu castell de Jaén i pels musulmans de Granada.

A Catalunya, al segle XV, els documents parlen de «bohemians», és a dir, procedents de Bohèmia, pel seu veïnatge més recent. Ells mateixos, els qui restaren a la península Ibèrica, s'autoanomenen *calé* (negre en llenguatge caló), fent referència al color fosc de la seva pell, i als altres els coneixen com a *paios o busné*.[2] Però el nom que en les seves

Agraeixo les atencions i les informacions rebudes dels bons amics M. Dolors Montagut (de Cervera), Antoni Mayans (d'Olot), Sabí Peris, Carme Puyol i M. Montserrat Flores (de Reus), Erika Serna (de Figueres), Narcís Figueres (de Sils), Montserrat Soronellas (de la Selva del Camp), Eugeni Perea i Manel Güell (de Tarragona), Gener Gonzalvo (de Tàrrega), Antoni de Veciana (a. c. s., de Mèxic), Valentí Gual (de Rocafort de Queralt) i del coordinador d'aquesta miscel·lània, Daniel Piñol.

1. *Atsinganos* en grec i *Tchinghiané* en turc. L'estada en aquest lloc de l'Àsia Menor coneguda com Egipte Menor portarà a la confusió de creure que el seu origen era Egipte i per això són coneguts com el poble gitano (castellà i català), *gitan* (francès) o *gipsy* (anglès). LEBLON, Bernard. *Los gitanos de España. El precio y el valor de la* diferencia. Barcelona: 1993, p. 11. Una interessant síntesi històrica del seu èxode i de diversos aspectes de la cultura gitana la trobem en la revista monogràfica *El Correu de la Unesco*, 78 (1984), que porta el títol «Els gitanos».

variants idiomàtiques està més estès és el de *gitano*, és a dir, procedent d'Egipte (vegeu la nota 1). Aquest nom ha estat rebutjat per aquest poble pel fet que els ha estat imposat. Ells han escollit el de *rom*, i és amb aquesta designació que des de 1979 estan reconeguts davant la UNESCO i l'ONU.

Fonts documentals

Un dels principals problemes amb què ens trobem quan aprofundim en el passat dels gitanos al nostre país és la manca de fonts documentals. Les referències escrites sobre ells no són tan abundants com voldríem, i gairebé són inexistents les fonts directes produïdes per ells mateixos, com ja ha remarcat Teresa SAN ROMÁN.[3]

L'Arxiu de la Corona d'Aragó presenta un recull d'informació, en especial en els registres reials de la Cancelleria i l'Audiència.[4] Les fonts de caràcter local, tot i demanar un treball més lent i minuciós, també ens poden aportar dades. El fons municipal, a través dels llibres d'actes i de la comptabilitat, ens permet detectar el pas de grups de gitanos nòmades, l'actitud de les autoritats locals, possibles enfrontaments amb els residents del lloc, el pagament d'almoines per accelerar la seva partença, i ja al segle XVIII, censos oficials. En el XIX i el XX els padrons d'habitants recalquen l'origen ètnic diferent. En la centúria noucentista ens ofereixen moltes possibilitats d'investigació els llibres de passis de radi o passaports, que ens permeten reconstruir els recorreguts realitzats.

Dins els fons parroquials, els llibres sagramentals anoten els baptismes, els casaments i els enterraments de la població gitana, sobretot la sedentària, però també dels itinerants. La construcció de genealogies sobre la base dels registres parroquials ens permet seguir les estratègies matrimonials, l'endogàmia, els graus de consanguinitat, la mobilitat, la mortalitat... i, en definitiva, totes les variables demogràfiques. La reconstrucció de famílies, però, se'ns fa sovint difícil, donada l'existència d'un reduït nombre de cognoms que es repeteixen constantment, i per la gran mobilitat.

En els fons privats és rar trobar-hi notícies, però a vegades hi ha sorpreses. Així passa en el fons patrimonial i comercial de la família Moragues de Valls (AHT), que conserva tres passaports de 1828 i 1847 atorgats a gitanos.[5]

2. Altres grups diferenciats avui són els *rom* (que significa homes), oposats als estrangers, *gaché*. Els roms es divideixen en subgrups que tenen noms d'ofici. Un altre gran grup són els *sinté*, que també significa homes.
3. SAN ROMÁN, Teresa. *La diferència inquietant. Velles i noves estratègies culturals dels gitanos*. Barcelona: Ed. Altafulla, 1994.
4. Bernard LEBLON els descriu a *Inventario de los documentos sobre gitanos de los Archivos de Simancas, Madrid, Barcelona y Cuenca*. Perpinyà: 1980.
5. Vegeu les reproduccions i comentaris de GRAU, Josep M. «Els gitanos en els documents». *Acobà Caló* [Barcelona], 30 (1996), p. 5-6. Els segells dels ajuntaments demostren el trasllat, el 1847, del negociant Ramon Batista, de Valls, a les fires ramaderes d'Agramunt, Aitona, Prades i Santa Coloma de Queralt. Francesc Ximenes, xollador de Valls, en el mateix any va a Prades, Verdú i diverses poblacions de les Garrigues.

Dins la secció judicial dels fons senyorials localitzem judicis per diversos delictes on apareixen com a imputats. Quan els gitanos esdevenen sedentaris i, en conseqüència, propietaris, podem recórrer als llibres de naturalesa fiscal, notarial i registral. Finalment, no cal descurar els repertoris legislatius ni tampoc les cròniques literàries, que ens poden facilitar dades d'interès.

El conjunt d'aquestes fonts locals ens han servit de base per elaborar el present estudi emmarcat en el Camp de Tarragona, en especial Reus, i també Valls i Tarragona, poblacions on els romanís han viscut durant segles i han deixat, i deixen, la seva petjada.

Les primeres notícies

A Catalunya documentem les primeres notícies de presència gitana en el segle XV. El document més antic data de 1447 i és un salconduit concedit per Alfons V a un anomenat comte d'Egipte Menor, que es dirigia a Saragossa amb la seva família. Els anys següents es donen noves llicències a diverses famílies gitanes.[6] Agustí DURAN I SANPERE[7] i Josep PORTELLA FREIXES[8] han recollit el seu pas per la Segarra. La política dels paers cerverins a mitjan segle XV és inicialment la d'allunyar-los de la vila mitjançant contraprestacions econòmiques, de la mateixa manera que ho havien fet els seus homòlegs de Lleida i de Tàrrega. En el darrer quart de la centúria la consideració que reben per part de les autoritats locals és molt negativa: «són destruïdors i devastadors, i encara lladres» (Cervera, 1473). El 1497 són foragitats del terme acusats de robatori. Els testimonis indiquen que són nòmades i que van en grups d'un centenar de membres.

A la ciutat de Lleida, Josep LLADONOSA I PUJOL informa que els gitanos hi apareixen entre 1474 i 1480. En el segle XVI, en els registres de baptismes i casaments de la parròquia de Sant Andreu hi troba inscripcions de bohemians amb el cognom Grècia.[9] Sembla provat que en aquest segle estaríem a Catalunya davant d'una població itinerant que es declara cristiana, que segueix rutes concretes amb aturades en llocs coneguts, on saben que estan ben acollits i hi ha aigua i possibilitats de desenvolupar les seves activitats econòmiques, basades en el comerç de bestiar i en petits treballs artesanals, com el ferro i el vímet.

En el segle XVII disposem de més dades sobre la població gitana. A l'Arxiu de l'Abadia de Santa Maria de Poblet, en la secció de processos criminals amb sentència, s'hi localitzen dues causes contra gitanos per robatori. El 26 d'abril de 1601, Francesc Ricart, pagès i hostaler de Verdú (Urgell), declara davant del batlle general de Poblet, Joan Marsal Rius, que Diumenge de Rams, mentre se celebrava la missa major, fou

6. VARGAS, Alejandro; LÓPEZ, Carmen. «Los gitanos en el corregimiento de Barcelona a fines del siglo XVIII: un intento de asimilación social». A: *II Congrés d'Història del Pla de Barcelona.* Barcelona: 1985, vol. I, p. 173.

7. DURAN I SANPERE, Agustí. *Llibre de Cervera.* Barcelona: 1977, p. 447-450.

8. «Els gitanos durant l'Edat Moderna (referència als gitanos de Cervera)». *Palestra Universitària* [Cervera], 1 (1986), p. 89-100.

9. *Història de la ciutat de Lleida.* Barcelona: 1980, p. 198.

testimoni d'un robatori de roba a la casa d'Antoni Ricart, de la mateixa vila, per part d'una gitana, Maria Isabel, de 40 anys, muller de Francisco. Fou agafada *in fraganti* dins l'immoble amb un farcellet de camises de lli a les mans. A més havia amagat al corral un braçat de camises. La dona, davant l'evidència, reconeix els fets, és condemnada a ser assotada en el lloc públic acostumat a Verdú i desterrada per un període de 5 anys dels dominis de Poblet.[10]

Anys més tard, el juny de 1689, la companyia de gitanos dels Romero sacrifiquen tres porcs de la granja cistercenca de Milmanda (Vimbodí). Quan les autoritats arriben al campament, prop del mas Jover, només troben dones, nens i les restes dels menuts dels animals. Entre les detingudes hi figura Magdalena «Escudera» (muller d'Escudero). La justícia de Poblet li exigeix pels danys causats més de 53 lliures, quantitat que l'empresonada confessa no posseir. Els béns de què disposa són 3 mules i 25 someres.[11]

Aquests dos judicis ens reafirmen el caràcter itinerant i la involucració en alguns delictes contra la propietat que els farà créixer la mala fama. També mostren que traficaven amb bestiar i segurament també amb roba, activitats que seran la base de l'economia dels gitanos catalans al llarg dels segles. És precisament en aquesta època quan trobem els primers assentaments sedentaris a Catalunya. Alguns romanís viuen a Lleida, a l'antiga Cuirassa (abandonada pels jueus el 1492); a Reus, al raval de Santa Anna, i a d'altres poblacions de la geografia catalana.

La legislació

Els Reis Catòlics, un cop expulsats els jueus i els musulmans, el 1499 legislen contra els gitanos amb decrets que els obliguen al sedentarisme. En el segle següent, al regne de Castella, els legisladors continuaran dictant noves normatives (1539, 1594) centrades en el control dels costums i el seguiment de les pràctiques religioses. Posen en evidència que no es confessen, no dejunen, mengen carn durant la Quaresma, no combreguen per Pasqua, no demanen dispenses en els matrimonis entre parents, etc. En els processos inquisitorials oberts en contra seva es detecta una escassa formació religiosa, tot i que augmenta amb el pas dels anys.

Les vies de la justícia davant l'arribada dels nouvinguts són dues: assimilació o expulsió. Les lleis promulgades es mouran entre aquestes dues solucions, que pretenen el mateix, eliminar la diferència. Els nouvinguts tenen dues opcions, o integrar-se totalment o marxar, si no seran portats a presidi o morts, com ja recull la pragmàtica de 1499.[12]

Helena SÁNCHEZ ORTEGA creu que els juristes es preocupaven solament dels gitanos rodamóns, no dels qui tenien una residència fixa.[13] Les diferències en el color de la pell, la llengua, els vestits i la cultura en general, els convertien en una classe marginal. El fet de

10. Arxiu de l'Abadia de Poblet (AAP), armari II, calaix 7, document 12.
11. AAP, armari II, calaix 14, document 29.
12. SAN ROMÁN, Teresa. *La diferència inquietant...*, *op. cit.*, p. 19.
13. *La Inquisición y los* gitanos. Madrid: Ed. Taurus, 1988, p. 32-33.

ser nòmades els fa ser el blanc de totes les sospites. En el segle XVI les lleis s'endureixen i si són acusats per algun delicte ràpidament són condemnats a galeres, sense poder defensar-se. A Castella el 1600 se'ls acusa de lladres i assassins, de robar bestiar i a les cases. Les autoritats castellanes posen èmfasi en l'obligació de seguir els preceptes cristians, i fixar residència i tenir ofici. Com ha escrit el francès Bernard Leblon, després de l'expulsió dels moriscos, els gitanos es carregaran amb tots els pecats del regne d'Espanya, seran el símbol del desordre en els aspectes que cal controlar: moral, laboral i cultural, i d'aquí sorgiran les polítiques d'assimilació del segle XVIII.[14]

A Catalunya són les autoritats locals les primeres que es troben amb la nova situació i la reacció és diversa. Mentre algunes poblacions, com ja hem vist, opten per mantenir-los allunyats del terme municipal (Lleida, Tàrrega, Cervera, Igualada), d'altres els toleren (Reus, Valls, Tarragona, Montblanc). Aviat les autoritats del país es defineixen. A les Corts de Montsó de 1512 s'ordena l'expulsió de Catalunya de les «persones que dirien vulgarment boemians y sots noms de boemians, grechs e egipcians van coadunants e vagabunts, cometent molts factors, per ésser molts en nombre e coadjurar, e cobrir los uns als altres llur malifetes».[15] La pena per contravenir l'ordre és la d'assotament públic.

Els anys següents de 1542, 1553 i 1585 continuen dictant-se lleis que impedeixen la seva presència al territori català. Encara en el mateix sentit s'expressen les corts de 1701-1702, que es lamenten de la ineficàcia de les ordres anteriors, «...contínuament van divagant Gitanos per aquell, cometent tots los dies gravíssims excessos de infàmias y de cosas mal fetas; y sia molt just y rehanoble se done tot remey [...] a fi que dits Bomians y Gitanos pugan esser expellits del present Principat, no podent-los afavorir pretext de qualsevol especte». La consideració que es té respecte de 200 anys abans és la mateixa, i també l'ordre d'expulsió i la pena imposada, però observem que la denominació ha canviat: es parla de gitanos, mot castellà que ha passat al vocabulari català en el segle XVII. Sota aquesta constitució de 1701 tenim l'exemple de dos assotaments públics de gitanos a Reus els anys 1713 i 1714. El 30 d'octubre de 1713 és condemnat a l'assot públic i a tres anys de galeres Pau Carbonell, «de offici gitano, delat e inculpat de lladre de camí real, vagabundo y de mala fama per exercir offici de gitano —prohibit per las lleys—».[16] És a dir, gitano és considerat una professió, una manera de viure. També són d'*ofici* gitanes dues dones trobades culpables de robar tres llençols del mas Robuster i una peça de cotó blau de la botiga del reusenc Francesc Mestres.[17]

14. Ibídem, p. 31-40.
15. VARGAS, Alejandro; LÓPEZ, Carmen. «Los gitanos en el corregimiento..., *op. cit.*, p.173-174.
16. Arxiu Històric Comarcal de Reus (AHCR). Fons Municipal, Actes 1710-1741, p. 82-83. A Castella els càstigs per a les dones eren l'assotament públic i l'exili, i per als homes era el dur treball a les galeres.
17. Ibídem, p. 102-103. Una de les dones, la més gran, és, a més d'assotada i desterrada, «marcada» «per a què a las ditas servesca de càstich a sos delictes y als demés de excarment». En l'acta municipal llegim que són «donas de mala fama y costums, y vagabundas per son offici de gitanas».

L'arribada dels Borbó fa que el pes de la llei augmenti. Felip V promulga el 1717 una pragmàtica contundent, perquè «de muchos años a esta parte se ha procurado [...] expeler de ellos a los que se dizen gitanos, [...] no se consigue el fin que se ha deseado o porque en su execución y observancia no ha havido toda vigilancia [...] o la mayor astucia con que esta gente delinque es mayor que toda diligencia de os ministros, o porque la multiplicidad de las mismas leyes embaraza la comprehensión». El motiu últim és «la persecución y castigo de los que se dizen gitanos, que con la frecuencia y gravedad de sus delitos perturban la quietud de los pueblos, la seguridad de los caminos y la fee de los tratos en los mercados». Consta de 29 apartats que pretenen solucionar el tema d'una forma dràstica. En el termini d'un mes obliga tots els gitanos a registrar-se en el poble on viuen i a declarar nom, edat, estat, fills, ofici, armes i animals de bestiar major que posseeixin. La pena per no presentar-se al cens és de sis anys de galeres per als homes, i 100 assots i l'exili per a les dones. Les armes i animals de què disposen els han de vendre en un termini d'un mes, si no ho fan així els seran requisats en el moment de les continuades inspeccions que la justícia local durà a terme. Tenen quatre mesos per fixar el seu lloc de residència en una de les 41 poblacions que ressenya l'apartat 3 (cap d'aquestes catalana), perquè el seu control sigui més fàcil. Altres punts pretenen canviar la seva manera de viure: se'ls prohibeix vestir diferent, parlar en la seva llengua, viure en barris separats, qualsevol tipus de comerç i viatjar d'un lloc a un altre, perquè no vagin a fires i mercats. Se'ls prohibeix exercir totes les activitats econòmiques que havien realitzat tradicionalment i se'ls obliga a fer de pagesos per intentar acabar amb el seu nomadisme. Per poder viatjar necessitaran llicència, i només els serà lliurada per causes urgents.

Les penes són importants. A més de presidi, galeres, assots i exili, s'arriba a la pena de mort en cas que es detingui un grup de tres o més individus armats, encara que no hagin comès cap delicte. Però no només les penes són per als gitanos, sinó també per als qui els donin protecció: 6000 ducats per als nobles i 10 anys de galeres per a la resta. La llei fa referència al suport que han rebut les companyies de gitanos per part d'alguns membres de la noblesa, que els han ajudat a burlar la llei. Finalment, estableix una multa de 500 ducats per als funcionaris de la justícia que no vetllin perquè la llei s'acompleixi, davant el fet demostrat que fins al moment no ho han portat a terme. Les autoritats de la Cort de Madrid són conscients que els seus edictes no tenen el ressò que haurien de tenir entre les autoritats locals i que és una de les causes de l'incompliment. A les nostres contrades podem afirmar que fou així, tal com hem documentat (vegeu l'apartat següent).

La llei manifesta que vol atacar l'arrel de la delinqüència gitana. És cert que la situació de marginalitat, la cohesió social entre ells, la mobilitat, l'organització en petits grups i la llengua pròpia (desconeguda per la resta) feien que el robatori els fos més fàcil, tal com ha apuntat Teresa San Román.[18] Però, en realitat, el legislador ataca l'essència de la cultura romaní, la seva intenció és la d'extermini.

18. San Román, Teresa. *La diferència inquietant…*, *op. cit.*, p. 25.

La pragmàtica de 1717 no l'hem trobada en els arxius municipals catalans consultats, ni tampoc el cens que mana realitzar. Sembla que no es publicà en aquell any, perquè hi havia una ordre d'expulsió de 1715 a Catalunya. El que sí que sabem del cert és que ho fou el 1726. Aquell any el marquès de Risbourq la publicava amb una introducció en què parla de les dificultats amb què s'ha trobat fins al moment la seva aplicació. Destaca que els homes no es presenten a judici, sinó les dones, i que aquestes amb enganys se'n surten. Es prohibeix que aquesta pràctica continuï. També s'impedeix que puguin apel·lar al Tribunal Superior, pels abusos realitzats. Es reitera la prohibició de circular lliurament pel territori i l'empresonament dels homes i l'expulsió de les dones no registrats. El governador de Catalunya afegeix a la provisió les dues poblacions de Catalunya on poden estar afocats: Vic i Vilafranca del Penedès.

Disposem dels resultats del cens de 1726 a Catalunya. L'ajuntament de Reus realitza el registre dels gitanos residents (vegeu l'apèndix), així com altres vuit municipis catalans: Barcelona, Vilanova, Tarragona, Valls, Tortosa, Lleida, Camprodon i Olot. En total, 434 famílies. A la vista del cens hi havia al Principat una població gitana establerta que havia aconseguit un lloc a la societat, eren comerciants de bestiar i petits artesans, i s'havien instal·lat en barris separats, als ravals de les poblacions. El seu nivell de vida el suposem precari amb algunes excepcions. La majoria —per no dir la totalitat— de famílies estaven contravenint la pragmàtica de 1717 en múltiples aspectes, com ho era la forma de guanyar-se la vida, el comerç, o el lloc on residien, tots junts. L'absurditat de la llei i la falta de connexió amb la realitat són grans. Les autoritats locals saben que no es pot complir, perquè va en contra dels principis fonamentals del respecte entre les persones. Quan el rei legisla el poble romaní ja havia trobat el seu espai al territori hispànic, sense trair el seu origen. La resta de població havia acceptat la seva diferència i treia utilitat del seu treball i comerç. Les lleis —com sempre, allunyades de la realitat— provocaran l'efecte contrari que pretenien: el seu aïllament encara serà més gran i continuaran, com a poble, mantenint la seva cultura i tradició.

L'any 1745 un nou edicte reial, pregonat a Reus el 10 de desembre, torna a fer incís en la residència dels gitanos. En quinze dies tots han d'estar al seu domicili i presentar-se davant la justícia amb els papers que acreditin el seu veïnatge. Tot aquell que no ho faci serà declarat fora de la llei i podrà ser condemnat a mort. Encara més, dictamina que es facin patrulles per trobar els gitanos i les gitanes sense domicili i se'ls empresoni i condemni a la pena capital, «declarando que todos los gitanos que saliesen de sus continuados domicilios se tengan por rebeldes, incorregibles y enemigos de la paz pública: siendo (como es) mi voluntad, que todas las milicias que se emplearen en reconocer, perseguir y castigar los gitanos en sus provincias» rebin un bon sou. Recalca un i altre cop que, des dels funcionaris més petits als corregidors i governadors, tots col·laborin perquè s'acompleixi la normativa vigent.

Aquesta autèntica cacera que propugna la llei es reafirmarà el 1747 i el 1749 amb l'empresonament massiu de gitanos. S'han calculat en 10.000 els individus reclosos als arsenals transformats en presidis per acollir-los. Els darrers foren alliberats el 1763 per

REAL CEDULA
DE S. M.
Y SEÑORES DEL CONSEJO,
POR LA QUAL SE MANDA
á las Justicias del Reyno procedan con la mayor actividad á la execucion de lo dispuesto en la Pragmática de 19 de Setiembre de 1783, en que se prescribieron reglas para contener y castigar la vagancia de los llamados Gitanos ó Castellanos nuevos; en la conformidad que se expresa.

AÑO 1787.

EN MADRID

Y Reimpresa en Geron[illegible]r JOSEPH BRó Impresor del Rey.

Portada de la Cèdula Reial del 1787 reimpresa a Girona sobre l'acompliment de la Pragmàtica contra els gitanos del 1783 (Arxiu Històric de la ciutat de Girona).

Camp de futbol de la Pineda, de Sant Feliu de Llobregat (1932-1935). Fotografia: Agustí Salvador (Arxiu Històric Comarcal de Sant Feliu de Llobregat).

ordre del rei a canvi que fixessin residència. Molts s'havien escapat, altres havien acceptat ser deportats a les colònies americanes. A Catalunya foren empresonats a la ciutadella de Barcelona. El 1756 el marquès de la Mina escriu una carta als governadors dels corregiments, perquè «persigan sin el menor descuydo a todo gitano vagante y que condusgan al que hallaren sin legítimo permiso» a la capital de corregiment des d'on es traslladaran a Barcelona. Faran el mateix amb tot altre rodamón o desertor que trobin. La causa de la missiva és que «se experimentan muy frequentes deserciones» dels gitanos de la ciutadella, motivades per «la tolerancia y omisión de las justicias, que no les persiguen como diferentes vezes se ha mandado y que les dexen divagar en perjuhicio de la común seguridad».

Aquest nou governador de Catalunya sembla que vol fer mèrits davant del rei en aquest tema. El 1762 ordena un nou recompte de totes les famílies gitanes, les quals han d'aportar la llicència de veïnatge concedida el 1749. El fet de cridar-los no és tant el control numèric com recordar-los-hi la llei: «que vivan [...] sin que puedan usar de distinto trage ni de otro lenguage [...] sin permitir que les llamen gitanos porque este nombre quiso el rey quedase abolido en sus dominios [...] tomen officio [...] de labrador [...] y otros mecánicos y serviles sin disimularles por ningún motivo el tráfico o comercio que acostumbravan hazer los gitanos en las ferias y mercados de comprar, trocar y ventas de jumentos y cavallerías». És un fet que a Catalunya «andan vagando de feria en feria» i vol acabar amb aquesta situació. A Reus també es conserva aquest cens, que té menys de vint anys de diferència amb l'anterior (1746).

Ja a finals de segle, el 1783, i després de no poques consultes i enfrontaments ideològics (estudiats en detall per LEBLON), Carles III pretén fer una pragmàtica definitiva sobre el *problema*. Serà l'última pragmàtica dedicada específicament als gitanos, en endavant el nom queda exclòs del règim jurídic. L'esperit de la llei de 1783 és la desaparició dels gitanos com a col·lectiu diferenciat: tots els súbdits dels reis són iguals mentre es comportin de la mateixa manera. Es recupera com a solució l'assimilació de la cultura romaní per decret. La diferència es punirà amb penes molt dures.

Els anys que segueixen són d'un gran enrenou: en molts documents apareixen referències a l'aplicació de la llei. Les autoritats centrals no estan prou satisfetes de com s'aplica i el 1787 tornen a emetre una cèdula, perquè «se advierte mucha inobservancia en varios pueblos y distritos [...] ha llegado a mi noticia de la floxedad y aún indolencia que se nota en las justicias acerca de la execución de las reglas». Remarca el que pretén la pragmàtica: «contener y castigar a esta clase de gentes y reducirlos a la vida civil y christiana como los demás vasallos». Recorda de nou la necessitat d'aplicar la llei de forma estricta.

Pocs mesos més tard el rei mor i amb ell el reformisme il·lustrat que havia inspirat la llei. A partir del segle XIX les autoritats deixaran de tenir els gitanos en el punt de mira i aquests podran recuperar en part la seva activitat itinerant, ampliaran les poblacions de residència, i continuaran vivint del comerç i l'intercanvi.

La legislació del segle XVIII, fortament repressiva, no va ser eficaç perquè estava allunyada de la realitat. Els funcionaris locals de justícia, coneixedors de la realitat, no la van aplicar.

L'actuació de les autoritats

A finals del segle XVIII la llei identifica els gitanos nòmades amb els *vagos* i *vagabundos*. Són nombroses les ordres contra aquest col·lectiu: 1766, 1775, 1781, 1784, 1788 i 1794, que té en la pragmàtica de 1783 la llei definitiva, com acabem de veure, la qual està allunyada de la realitat.

Els gitanos de Reus demanen protecció als mossos d'esquadra de Valls i al seu comandant, Felip de Veciana, davant l'atropellament que significa l'aplicació de la pragmàtica. Els mossos haurien impedit que es deportessin setze famílies gitanes de Reus, segons el batlle zelador, un cert Carbonell, i haurien facilitat la fuga d'altres famílies empresonades a Calanda.[19] És a dir, que la «policia local» actua a favor dels gitanos i contra la llei. De fet, a Catalunya, com a molts llocs de la Península, existien «bayles celadores de gitanos». El 1730 ja estan documentats a Reus, Vilafranca del Penedès, Vilanova i la Geltrú i Lleida. Eren responsables de la justícia en els barris gitanos i feien d'enllaç entre aquests i les autoritats locals. L'escollit per aquest càrrec acostumava a ser un membre de la comunitat amb reputació.

Hem consultat diferents documents que fan referència als batlles de gitanos de Reus i Valls de finals del XVIII. El setembre de 1790 Felip Veciana signa una carta dirigida a la justícia de Sant Sadurní i a tots els mossos, a favor de Pere Carbonell, comerciant i veí de Reus, «qual es nombrado bayle de los gitanos», perquè l'ajudin en tot el que necessiti, ja que està fent una «diligencia inportante al Real Servicio, y entra ella la de procurar la captura de un reo llamado Matheo Cunillera», natural de Marçà i que hom té coneixement que s'amaga a Sant Sadurní. És a dir, que un gitano actua de defensor de la llei i obté un document que l'autoritza a viatjar per Catalunya amb plena llibertat, a pocs anys de la llei de 1783.

El març següent, Felip de Veciana confirma en el càrrec de batlle dels gitanos de Valls Mateu Escuder, «comerciant» veí de Valls, el qual «es hombre de bien y de onrado prosseder, por tenerlo assí bien experimentado, y que cumpla exactamente la Pracmática Real, y que haviéndole echo algunos encargos del real servicio ha desempeñado con el mayor zelo, por lo que [...] encargo nuevamente la vigilancia en que por su parte procura por todos medios que los que llaman castellanos nuevos y antes gitanos, vivan christianamente y cumplan lo que su magestad (que Dios guarde) manda en su Pracmática Real». I ell és el primer que no ho compleix, sent com és comerciant! És a dir, que al Camp de Tarragona, els encarregats de vetllar pel seguiment de la dura llei de 1783 són els mateixos «castellans nous»! Val a dir que la família Veciana coneixia de feia anys les famílies de gitanos que vivien a Reus i a Valls i que, com la seva, es dedicaven al comerç de bestiar, i coincidien a les fires. La bona relació és un exemple de la integració de la comunitat romaní a les nostres contrades des de molt abans i de com la pragmàtica de 1783 és exagerada donada la situació existent: una comunitat gitana

19. SALES, Núria. «Els mossos d'esquadra a l'Antic Règim (1721-1835)». *L'Avenç estudis. Els mossos d'esquadra.* Barcelona: 1981, p. 31.

que viu concentrada en barris d'algunes poblacions, però que té tractes econòmics i socials en la societat on viu i és respectada, que no assimilada; que conviu amb una comunitat nòmada i més marginal que de forma itinerant va a la ciutat, on és acollida pels seus congèneres.

La figura del batlle també la recull amb algunes inexactituds Antoni de Bofarull en la seva crònica reusenca. Diu que els gitanos vivien tots junts, rics i pobres, en un barri conegut amb el nom d'Ascó, sota l'autoritat del seu batlle.[20] Els records d'Agustí DURAN I SANPERE a Cervera a les primeries del segle XX ens il·lustren la permanència d'una realitat anterior:

> [...] vivia en ple carrer Major i amb bona consideració social, l'Isidre, un home alt i fornit, de veu profunda, cara arrugada i tracte autoritari, a qui els gitanos de pas reconeixien un veritable prestigi. Per això era conegut amb el dictat de rei dels gitanos. Les fires de Verdú, de Salàs i fins de Barbastre, eren el seu camp d'acció, on trafiquejava amb cavalleries per no perdre'n l'hàbit, i on exercia el càrrec d'àrbitre en totes les discussions sobre el dentat, el pèl, les coixeres i el preu de les mules, dels cavalls i dels ases. L'Isidre donava allotjament a molts gitanos de trànsit i sovint eixien de la seva casa música de guitarra, veus fortes de discussions o algun barró de cadira disparat en una baralla. Altres vegades l'autoritat del rei dels gitanos era manifestada portes enfora.[21]

L'aïllament urbanístic, prohibit per la llei, és una constant en el territori. A Figueres, per exemple, els cònsols estableixen la seva residència prop de la ribera, en el carrer que es coneixerà fins a mitjan segle XIX com a carrer dels Gitanos.[22] A Reus Ramon AMIGÓ recull en el seu nomenclàtor l'existència el 1818 del carrer dels Gitanos.[23] A finals del segle XVII s'instal·len al raval de Santa Anna. En el cadastre de 1739, hi viuen diferents famílies, algunes en cases de propietat, les altres en cases de lloguer. Llegim: «...casa Francesc Grau, habitada per gitanos [...] casa Isidre Figuerola, habitada per gitanos.» A finals de la centúria s'amplia l'habitatge al carrer de la Selva i al carrer de Sant Vicenç. El 1810 trobem famílies vivint al carrer de l'Aleixar. En la llibreta de les ànimes de

20. «Ja de temps molt antich ocupaven un barri especial [...] formant una verdadera colònia apart, los gitanos del poble, los quals fins tenian una certa autoritat seva, designada semi oficialment per la verdadera autoritat, ab lo títol de batlle y en temps molt antich fins ab lo de rey.» També comenta que es dedicaven al comerç de bestiar. La cita l'hem pres d'ANDREU, Jordi. *Població i vida quotidiana a Reus durant la crisi de l'Antic Règim (1700-1850).* Reus: 1986, p. 91-93. Jordi ANDREU diu que en el plànol de 1750 els carrers de Sant Miquel i Sant Tomàs, on ell situa els gitanos, formaven un barri a banda de la vila i que fins al segle XIX no es començà a integrar a causa del creixement de la ciutat.

21. DURAN I SANPERE, Agustí. *Llibre de Cervera, op. cit.*, p. 447.

22. «Siendo después sustituido su nombre por el de calle de Tortellà. Por la prevención que los figuerenses debían sentir contra ellos, seguramente por medio a los robos y fechorías, se dispuso de manera que quedasen separados del resto de la población.» RODEJA GALTER, Eduardo. *Figueras. Notas históricas (1387-1753).* Girona: 1957, p. 26-27. Dedica un breu capítol als gitanos, en el qual fa referència a l'origen i a la situació el 1957, quan parlen un català arcaic «a fin de no ser entendidos en sus ardites y trampas» i viuen de forma pacífica, conservant els trets racials «por ser muy raros los entroncamientos fuera de su raza».

23. AMIGO, Ramon. *Materials per a l'estudi dels noms de lloc i de persona, i renoms del terme de Reus.* Reus: Ed. Associació d'Estudis Reusencs, 1988, p. 269.

comunió de 1829 els gitanos reusencs apareixen concentrats en dos carrers, el de Sant Blai (nissagues Ximenes i Carbonell) i el de la Victòria (nissagues Ximenes, Bustamante i Castro), però ja no són els únics veïns, sinó que conviuen amb altres ciutadans no romanís.

Tornem a l'actuació de les autoritats. Si els mossos es posen de part de la comunitat gitana, no ho fan així els governadors, que volen fer complir el pes de la llei. Coneixem el cas de Girona. En la documentació de l'hospici hi ha una «Llibreta en què quedan notats los castellans antes gitanos per notícia breu dels dias de llur admissió començant a 29 agost de 1784.» Aquesta institució reclou a la força les dones i els nens (fins a 14 anys) gitanos sense residència coneguda. La llista és molt interessant per les breus anotacions que amplien la informació sobre les circumstàncies d'entrada i sortida, alguna per fuga.[24] Un total de 25 dones i nenes i 9 nens són tancats a l'hospici gironí des de 1784 a 1789. L'activitat de reclusió es concentra als mesos de juliol i agost, excepció feta de l'any 1786, quan no hi ha cap repressió. La pitjor «batuda» es duu a terme l'1 de juliol de 1789, quan «s'admeten» a l'hospici 17 persones, amb uns cognoms que ens fan pensar que el governador ha fet detenir tota una «companyia de gitanos» procedent de la Catalunya Nord que estava de pas.

24. Document solt trobat en un registre d'entrades de l'hospici de Girona del segle XVIII (Arxiu Històric de Girona, Fons Hospici). Pel seu interès transcrivim la relació:

> Donas. Die 29 agost 1784 se admeté Mariàngela Batista, donsella, edat 7 anys. Die 29 agost 1784 Theresa Espinàs, donsella edat 6 anys (fora). Die 29 agost 1784, Theresa Batista, viuda, 60 anys (morí a 10 octubre 1784). Die 15 abril 1785 se admeté Maria Batista, filla de Anton y Narcisa edat 10 anys (die 10 dezembre se n'anà per ordre del mateix gobernador). Die 15 abril 1785 Josepa, germana de la dalt dita (die 10 lo mateix). Die 15 maig 1785 se admeté Francesca Asmenio, casada edat 22 anys. Die 15 maig 1785 se admeté Narcisa Batista, casada edat 50 anys (die 12 setembre 1785 fugí per la finestra). Die 9 agost 1785 se admeté Mariàngela Puig, donsella edat 17 anys (die 12 setembre 1785 fugí). Maria Paula Puig, natural de la Bisbal, se admeté lo die 9 agost 1785 (se n'anà per ordre de la Junta a 5 agost 1788). Die 7 agost 1787 se admeté Chatarina Pubill donsella edat de 7 a 8 anys. Die 8 juliol 1788 se admeté per ordre del senyor tinent de rei a Maria Gitaneta (Rosa Justa Patrach), que digué habitaban sos pares en Figueras y los portaren a la presó de Gerona, uns 6 anys (die 26 juliol de 1788 se n'anà per ordre del senyor tinent de rei). Die 1 juliol 1789 se admeté Joan Locaya, casat, per ordre del gobernador, àlias castellà nou. Dit die se admeté Catharina Locaya, muller del sobredit. Die 1 juliol 1789 se admeté Theresa Gispert, àlias castellana nova. Die 1 juliol 1789 se admeté Maria Gispert. Die 1 juliol 1789 se admeté Jose Gispert. Die 1 juliol 1789 se admeté Josepa Buigas. Die1 juliol 1789 se admeté Theresa Buigas. Die 1 juliol 1789 se admeté Maria Buigas. Die 1 juliol 1789 se admeté Maria Pubill. Die 1 juliol 1789 se admeté Francesca Pubill. Die 1 juliol 1789 se admeté Vicenta Vila. Die 1 juliol 1789 se admeté Onofre Vila. Dia 1 juliol 1789 se admeté Barthomeu Vila. Die 1 juliol 1789 se admeté Francisco Patrach. Homes. Die 29 agost 1784 se admeté Anton Batista, edat 10 anys (fugí a 1... 1784). Die 29 agost 1784 Joan Espinàs, edat 8 anys. Die 15 maig 1785 se admeté Anton Asmenio, petit d'un any junt ab sa mare (die 9 de dezembre 1785 se n'anà per ordre del gobernador). Die 15 maig 1785 se admeté Joseph Batista, edat 2 anys, vingué ab sa mare. (die 9 dezembre 1785 se n'anà per ordre del sr. Gobernador). Pau Puig, natural de la Bisbal se admeté lo dia 9 agost 1785, edat 14. Die 7 agost 1787 se admeté Vicens Pubill, jove natural de Sant Pador, bisbat de Vich (die 9 janer 1788 fugí qual feya de hortalà).

Els gitanos en els llibres sagramentals

Un cop d'ull als diversos llibres de l'Arxiu de la Prioral de Reus ens permet seguir el batec de la minoria romaní de Reus, que apareix als llibres de baptisme, de confirmació, de compliment pasqual, de matrimoni i de defunció. El rector acostuma a remarcar el seu origen: després del cognom afegeix el substantiu «gitano/a», perquè no en quedi cap dubte.

Els noms de pila són els de l'època, amb una especial dedicació a sant Antoni i a sant Francesc, patrons dels animals. El lloc de darrera residència o naixement és molt significatiu, ja que denota una gran mobilitat. El procés de sedentarisme és creixent al llarg del temps. En el segle XVII són poques les famílies establertes a Reus, les referències mostren una comunitat que viatja en grups o «companyia de gitanos» i que en cas de malaltia són portats als hospitals. El dia 13 d'abril de 1633 s'inscriu a Sant Pere de Reus el baptisme d'Antoni Joan «Eximeno», fill de Miquel i Càndia, gitanos.[25] El 24 de març de 1691 s'enterra a Reus, «com se acostuma, per amor de Déu», Diego Ximenas, natural de Vila-seca, «lo qual anava ab una companyia de gitanos [...] havia mort a l'hospital de Reus».[26] El 15 de desembre de 1694 es donava sepultura a Montblanc a Maria Concòrdia, gitana.[27]

Entre les primeres partides que anoten un gitano veí de Reus destaquem la del 30 de desembre de 1688. Aquest dia rebia les aigües del baptisme Sebastià Ximenes «Mandossa» (Mendoza), fill d'Ignasi-Xavier Ximenes Bustamante, negociant de Reus, i de Maria. Actuà de padrí el ciutadà honrat de Barcelona, Sebastià Torroja, que li dóna el prenom.[28] El 20 de juliol de 1701 es batejava Margarida Josepa Maria Carbonell Ximenes, filla de Francesc, pagès de Terrassola (Alt Penedès) i Gertrudis.[29] Francesc Carbonell, conegut amb el renom de «Francisco el gitano», nascut entorn el 1670, i la seva muller, la reusenca Gertrudis Ximenes, divuit anys més jove que ell, formen una de les primeres famílies reusenques que, fent cas omís de les lleis, es dediquen a la compravenda i canvi de «toda especie de cavallerías», com declaren al batlle de Reus el 15 de novembre de 1727. Vivien al raval de Santa Anna, en una casa que tenen en propietat i per la qual paguen cadastre. Però el gitano que presumia de ser dels més antics de Reus era Joan Batista Olivé, conegut com el «barrot», el qual «bajo el susodicho juramento declaró y registró ser de edat de cien anyos poco más o menos», és a dir, nascut el 1627, i des de feia molts anys veí de la ciutat. Sigui o no cert, podem afirmar que a finals del segle XVII hi ha famílies gitanes establertes al Camp de Tarragona.

25. Arxiu de la Prioral de Reus (APR). Baptismes, vol. 5 (1633-1659), f. 1v.
26. APR. Òbits, vol. 4 (1682-1695), f. 88v.
27. Arxiu de la Parròquia de Montblanc (APM). Llibre d'enterraments iniciat el 1690.
28. APR. Baptismes, vol. 6 (1660-1700), f. 344.
29. APR. Baptismes, vol. 7 (1701-1718), f. 14.

Entre aquests hi trobem molts dels cognoms dels nombrosos gitanos batejats a la parròquia de Santa Anna de Sevilla en el segle XVI:[30] Bustamante, Hernández, de Mendoza, Escudero, Pérez, Jiménez, Ximenes, de Malla, Cortés, Montoya.[31] Sembla que en el seu viatge peninsular del segle XV els gitanos troben un bon acolliment al regne de Granada i l'Àndalus en general, i molts creuen que han arribat al final del seu pelegrinatge. Allà s'instal·len en barris allunyats de les ciutats i es dediquen al treball del ferro i a la pràctica de la música i el ball, arts molt apreciats pels nobles del lloc. Quan la situació no és tan bona, a causa de les lleis que impedeixen la seva manera de viure, uns quants pugen cap al nord, ja amb cognoms andalusos. Però aquí no tot són flors i violes, el 1713 encara trobem expulsions de gitanos a Reus documentades al llibre d'actes del Consell.[32]

El 21 de novembre de 1731 es bateja a la Prioral de Sant Pere Manuela Ximenes, filla d'Antoni i de Francesca, habitants de Reus. A més de la Manuela els qui reberen el sagrament d'iniciació cristiana a la parròquia aquell any foren Josep Ximenes Carbonell (26 de març) i Cristòfor de Malla Carbonell (1 d'agost). El 4 d'abril de 1734 el batejat és un nen, Antoni Ximenes, fill de Francesc i Feliciana, residents a Reus.

A mitjan segle XVIII la comunitat de Reus està consolidada i és nombrosa: la formen una setantena d'individus repartits en catorze famílies. No és estrany que l'estiu de 1765 siguin quatre els matrimonis registrats. El 25 de juny trobem el casament de dos germans amb dos cosins: Pere «Gustamante» (Bustamante) Romero, fill d'Antoni i Serafina, es casa amb Peronella Carbonell la Rosa, filla de Josep i Manuela (casats a Reus l'any 1737), i Josepa Bustamante Romero s'uneix amb Joan Carbonell Pérez, fill de Pere i Joana. El 27 de juliol es mariden Antoni Ximenes Bustamante, fill de Francesc i Agustina, i Josepa Malla Carbonell, filla de Carles i Francesca. Els pares dels dos nuvis són negociants. L'endemà ho feien Josep Bustamante Romero, comerciant de Vila-seca, amb Maria Malla Carbonell, filla de Fèlix i Teresa, i vídua de Jaume Ximenes. Aquests casaments ens introdueixen en l'ofici o l'ocupació dels romanís. Quan està consignat fa

30. La parròquia de Santa Anna, del barri gitano de Triana, a Sevilla, encara a principis de segle era la parròquia on hi havia més registres parroquials. Llegim en un llibre d'un viatger irlandès, Walter STARKIE, que es passejà tot sol amb el seu violí a la recerca de la cultura gitana, que ell coneixia i estimava: «Es la iglesia de Triana en que se bautizan todos los chicos gitanos. El cura Don Bernardo Guerra, casa y bautiza a los gitanos, gratis.» *Don gitano. Aventuras de un irlandés con su violín en Marruecos, Andalucía y en la Mancha.* Barcelona, 1944, p. 400. El recomanem a qui vulgui endinsar-se en com vivien, què pensaven i quina música feien els gitanos de començaments del segle XX.

31. A més cal afegir-hi Amador, Heredia, de Luna, Badía, Méndez, de Torres, de Vargas, Rodríguez, del Carpio, Núñez, González, de Soto, de Aguilera, de Romana, Espinosa, Sánchez, Maldonado, Juárez, Fuentes... SÁNCHEZ ORTEGA, Helena. *La Inquisición y los gitanos.* Madrid: Ed. Taurus, 1988. A Castelló de la Plana un cens de gitanos de 1739 relaciona cinc famílies a la població que porten els cognoms d'Hernàndez i Malla. Vegeu Pere SABORIT. «Gitanos en Castellón, 1717-1745». *Estudios Castellonenses,* 1 (1982), p. 291-312.

32. AHCR. Fons Municipal, vol. 1710-1741, p. 84-85. En l'acta del dia 21 de desembre es parla que un dels jurats havia intentat expulsar els gitanos del terme i que l'entrada al terme és una decisió que han de prendre els jurats de la vila.

referència a negociant, comerciant o tractant en bestiar. A molta distància algun és designat com a pagès o jornaler, que treballava en el camp de forma estacional. La sedentarització creixent d'una part del poble romaní no impedeix que altres continuïn en companyies itinerants. El 8 d'octubre de 1721 un assumpte de competències entre el batlle de Castellvell i el de Reus ens aporta una notícia sobre un «ball numerós format entre fadrins gitanos y gitanas, en la nit y en campanya», que provoca la confiscació de dues guitarres perquè acabin la gresca nocturna.[33]

Entre les fonts eclesiàstiques també trobem contradiccions. A la capital de l'Urgell l'abril de 1730, i amb motiu de la mort de Serentina Ximenes, el rector Josep Plens afirma que, durant l'exercici del seu sacerdoci (quaranta anys) a les parròquies de Mollerussa (trenta anys) i Tàrrega, no havia enterrat mai abans «ningun gitano ni gitana». Quatre anys més tard, en sepultar Maria Ximenes, repeteix «que és la primera que ab tants anys de rector he enterrat, ni he oÿt a dir a ningú aver-ne enterrat ningut... no féu testament, que ells no n'acostumen a fer».[34] El biògraf del rector comenta que aquest era un despistat i descurat a l'hora de portar els llibres parroquials. Ens estranya molt l'escassa presència de gitanos en les partides, quan a Tàrrega tenim documentada el 1746 la residència de tres famílies que aplegaven uns 25 individus, i quan Tàrrega és molt pròxima a Lleida, Balaguer i Montblanc, on existeixen col·lectius importants.

A Montblanc el 30 d'agost de 1753 se celebra una novena per un gitano adult difunt, és a dir, que la seva família paga misses per la seva ànima. El 1748 s'havia enterrat un albat, una filla de Caietano Hernàndez. El 26 de novembre de 1761 és batejada Antònia Ximenes Escuder, filla d'Agustí (natural de Lleida i domiciliat a Montblanc) i de Teresa (originària del regne de València). Un senyal d'arrelament és l'adopció de patronímics locals. El juny de 1758 Antoni Hernàndez i Rita Ximenes posen a un fill seu el nom de Macià, patró de Montblanc.

L'endogàmia és molt definida i els casaments entre parents són habituals. Els cognoms es repeteixen una i altra vegada en totes les poblacions del Camp. Sovintegen els matrimonis amb llaços de consanguinitat. El 16 d'agost de 1796 Antoni Ximenes Salazar, fill del negociant Agustí i de Josepa, es casa a Valls amb Josepa Maria Ximenes Fonts (coneguda pels pares com a Teresa), filla d'Anton i d'Antònia, amb dispensa de tercer i quart grau. Actuen de testimonis el teixidor Ramon Figuerola i el sagristà Francesc Batalla.[35] Valls era un altre nucli important del Camp de Tarragona amb població gitana, dedicada en especial al comerç de bestiar. El 7 d'octubre de 1793 el negociant de Juneda Agustí Castro, s'enllaçava amb Teresa Pubill Serra, filla de Pere, negociant de Valls. El 23 d'abril de 1800 Mateu Escuder, vidu negociant de Valls, pren com a muller la reusenca Magdalena Carbonell Aguiló, filla d'Antoni i Teresa. És un exemple de les

33. Ibídem, p. 245-246. El batlle de Castellvell al·lega que «perturbaven la quietut de dit lloch, no sols ab lo ruido sinó també ab lo mal exemple».

34. Planes i Closa, Josep M. *La parròquia i la vida religiosa de Tàrrega, segles XVI-XIX.* Tàrrega: 1994, p. 91.

35. Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona, Parròquia de Valls. Matrimonis (1788-1800), vol. 7.

estretes relacions entre les comunitats gitanes del Camp: Reus, Valls, Tarragona, Riudoms, Torredembarra, la Selva del Camp, Vila-seca, Cambrils, la Secuita i d'altres de properes (Montblanc, Juneda). A Valls l'any 1793 es bategen tres infants, tots ells amb el mateix primer cognom: Ximenes. El 3 de març és Teresa Ximenes Gispert, filla d'un tractant de Reus; el 12 de setembre és Antoni Ximenes Pubill, fill d'Antoni i Agustina, i el 29 de desembre, Francesca Ximenes Ximenes, filla d'Antoni i Teresa.

Els romanís del Camp de Tarragona a finals del segle XVIII pertanyen a unes poques famílies: Ximenes, Carbonell, Malla, Escuder, Hernández, Batista, Pubill i Castro. Tot i que els casaments entre membres de la mateixa ètnia són els més abundants, no són excepcionals els matrimonis mixtos, fet que ens indueix a pensar en la seva acceptació i en certa integració social. El 16 de juliol de 1754, Joan Ximenes Carbonell, negociant de Reus, fill del també negociant Francesc i de Josepa, es casa amb Antònia Cavaller, filla de Joan i de Caterina, tots tres veïns de Reus. Del 30 de novembre de 1795 data una declaració signada a Valls pel negociant Anton Batista sobre la mort accidental del seu fill Manel la nit del dia 25 sota les rodes d'un dels carros de la casa Moragues. En l'interessant document declara que «fou de desgràcia e imprevenible, de modo que ninguna culpa pot imputar-se al carreter que·l manava [...] per rahó del qual no he demanat justícia, y me abdico del dret de demanar-la, y a imitació de Christo, perdono al dit carreter si culpa pogué tenir».[36]

La població gitana en el segle XVIII

La comparació dels censos borbònics ens aporta dades d'interès sobre la distribució geogràfica del poble romaní a Catalunya en el segle XVIII. Ja hem comentat que cada nova pragmàtica portava acompanyada un cens per definir els gitanos sedentaris i perseguir els qui encara no tenien una residència fixa. La consulta de 1726 suma un total de 434 famílies gitanes al Principat, concentrades en només nou poblacions, com hem mencionat, que es concentren al Camp de Tarragona, Tortosa, la Garrotxa, el Segrià i Barcelona. La comparació entre els altres dos censos, ja estudiats, de 1746[37] i de 1785[38], ens mostra, a més del creixement, una redistribució del poblament, que augmenta de forma notable als extrems nord i sud: els corregiments de Tarragona i Tortosa per un cantó i el de Girona per l'altre, mentre que en la resta disminueixen o es mantenen. Vegem el quadre:

36. Arxiu Històric de Tarragona (AHT). Fons Moragues, expedients comercials.

37. Alejandro VARGAS. «Los gitanos en la Catalunya del siglo XVIII. El censo de 1746». A: *Actes del Primer Congrés d'Història Moderna de Catalunya*. Barcelona, 1984, 1r. vol., p. 91-99.

38. Margarita CUARTAS RIVERO. «Los gitanos catalanes en el último tercio del siglo XVIII». *Archivium* [Oviedo], XXVI (1976), p. 283-292.

LA POBLACIÓ GITANA A CATALUNYA SEGONS ELS CENSOS

Corregiment	*Cens 1746*	*Cens 1785*	*Variació*
Tarragona	184	320	+136
Lleida	107	90	-17
Girona	87	200	+113
Tortosa	54	100	+46
Vic	54	10	-44
Barcelona	NC	121	(no comptabilitzat)
Mataró	43	36	-7
Puigcerdà	37	14	-23
Manresa	34	17	-17
Talarn	32	1 família	
Vilafranca del Penedès	22	27	+5
Cervera	16	0	-16
Vall d'Aran	NC	0	
TOTAL	670	935	+265

Font: Cens 1746, Alejandro Vargas; cens 1785, Teresa San Román (buidatge realitzat per A. Gómez Alfaro).

Les xifres, que prenem amb molt de recel, ens parlen de tendències i no permeten treure'n conclusions. El que sí que ens permet una aproximació a la microhistòria és el cens detallat de 1746 de Reus, el qual relaciona 13 unitats familiars, que porta per títol «Nota dels noms y connoms dels gitanos que habitan en la present vila de Reus, feta a 28 juliol 1746» (vegeu l'apèndix). En el document, a més de nom i cognom, hi consten les relacions de parentiu, l'edat i el temps que fa que són veïns de la ciutat. Són un total de 64 individus (35 dones i 29 homes), amb una mitjana de 5 membres per unitat familiar, amb un mínim de 2 i un màxim de 7. La piràmide d'edats és molt jove, amb només 9 individus (14%) de més de 40 anys, un 70% de menys de 25 anys i un 34% d'infants menors de 10 anys.

Una dada interessant és l'anotació marginal d'«ausent» a 9 dels censats, entre els quals una família sencera. A més, un dels nuclis censats no vivia a Reus, sinó que hi estava de pas, es tracta de la família formada per Francisco Montoya, la seva muller, Mariana Bautista, i les tres filles del matrimoni, Josepa, Maria i Josepa Engràcia, de 13, 9 i 7 anys, respectivament.

El recompte, molt anterior a la pragmàtica de 1783, ens mostra en el cas de Reus una població arrelada a la ciutat. Un 70% dels censats són nascuts a Reus i un 8% hi ha anat a viure per matrimoni amb un gitano reusenc. La comparació amb censos posteriors que ja vam realitzar en una altra ocasió[39] ens confirma la integració a la societat reusenca de les famílies Carbonell, Ximenes, Escuder i Malla, ja des del segle XVII, que arriba fins als nostres dies.

39. GRAU, Josep M.; PUIG, Roser. «Notes sobre la comunitat gitana de Reus al segle XVIII». *Kesse* [Tarragona], 17 (1995), p.11-13.

L'aplicació de la llei de 1783 la veiem en altres exemples, com són l'aprenentatge d'oficis. En una recerca sobre els aprenents a Reus a finals del segle XVIII,[40] vàrem trobar entre el 1773 i el 1793 quatre contractes formalitzats davant notari dels anys 1783, 1785 i 1787 (dos), en els quals l'aprenent era un jove gitano. Els oficis que volen aprendre són el de sabater, boter, esparter i ferrer, respectivament. El primer data de dos mesos més tard d'haver-se dictat la pragmàtica. L'afermament més interessant és del 8 de maig de 1787: Antoni Hernández, tractant de Valls, es posa com a aprenent a casa de Josep Ximenes, de Reus, per aprendre l'ofici d'esparter per un termini de dos anys. És a dir, estem davant d'un acte notarial i gremial entre dos castellans nous, tot un èxit per al rei Carles III. En dos dels altres contractes presenta l'aprenent el tractant en cavalleries Ignasi Ximenes. En el primer posa d'aprenent el seu fill petit, Ignasi, amb el boter Pere Bellver —un boter amb molts aprenents— per 4 anys. El boter rebrà 50 lliures del pare per les despeses del primer any d'aprenentatge. Sembla que l'experiència fou positiva. L'any següent posa d'aprenent un altre fill seu, Antoni, també per 4 anys, aquest cop amb el sabater Francesc Serra. El primer any l'alimentarà el pare, que d'aquesta forma s'estalvia les 50 lliures.

El cens de la població gitana realitzat el 1785 al corregiment de Barcelona anota les ocupacions dels censats; 19 homes declaren ser pagesos, 12 dels quals també són xolladors, 5 es declaren comerciants de bestiar, 2 dels quals també esquiladors i 4 es dediquen només a aquesta especialitat, de caràcter estacional, de forma exclusiva. És a dir, que el 60% de tots els caps de casa amb ofici (18 en nombres absoluts) al temps d'esquilar troben feina. De forma anecdòtica, quatre (3 nens) són obrers a la fàbrica i les dones es dediquen a la filatura (10) i a la confecció de mitges i cordons. En el conjunt del corregiment barceloní es compten 121 gitanos: 76 a Barcelona, 6 a Sants, 6 a Sarrià, 11 a Sant Andreu de Palomar i 10 a l'Hospitalet.[41] La pressió de les autoritats sembla que és més forta a la ciutat comtal, o bé els qui declaren coneixen millor la llei i saben que han de dir que són pagesos.

Tornem al Camp de Tarragona. Un repàs dels índexs dels manuals notarials de Reus a inicis de 1800, ens fa adonar d'un important nombre de debitoris de matrimonis gitanos a comerciants de teixits. Es tracta de la regularització formal del deute d'una venda a l'avançada, és a dir, a fiar.

El 12 de juliol de 1806 el matrimoni Ximenes Ximenes, constituït per Josep, tractant, i Magdalena, de Reus, signen un debitori a Esteve Pratdesaba, comerciant reusenc, per un total de 184 lliures, 9 sous i 3 diners.[42] El total es desglossa de la manera següent:

—18 mocadors de cotó pintats a mà, a 26 pessetes la dotzena

—1 mocador fi, per 6 pessetes

—6 peces de vetes, a 3,5 pessetes la peça

40. *Els aprenents de Reus al final del segle XVIII (1773-1793).* Reus: Ed. Centre de Lectura, 1992.

41. VARGAS, Alejandro; LÓPEZ, Carmen. «Los gitanos en el corregimiento…, *op. cit.*, p. 178.

42. AHT. Fons Notarial de Reus, notari Josep A. Navarro, caixa 680, f. 128-128v.

—6 peces de vetes, a 10 sous la peça
—6 peces de vetes, a 8 sous i 6 diners la peça
—3 peces de lligacames (*camaligas*), a 1 lliura, 13 sous i 9 diners la peça
—1 gorra, per 3,5 pessetes
—4 papers d'agulles, a 6 sous i 3 diners el paper
—13 canes i 3 pams d'indianes blaves, a 30 sous la cana
—14 canes d'indianes per a cobrellits, a 30 sous la cana
—15 canes i 6 pams de *jasi*, a 34 sous la cana
—13 canes i 7 pams de cotó blau, a 30 sous la cana
—39 canes i 5 pams de vió de colors de cotó, a 30 sous la cana

Tots els productes esmentats havien estat adquirits per la família gitana a la botiga que tenia el comerciant a la plaça de la vila.

La presència de la dona en el tracte mostra la seva participació en el negoci. Podem pensar que era la muller la responsable de la venda o del canvi dels teixits, que faria en els mercats de poble en poble. El seu marit l'acompanyaria i l'ajudaria en el trasllat, però sembla que l'activitat estava sota la seva responsabilitat.

El 7 d'octubre del mateix any són un altre matrimoni Ximenes Ximenes, l'Antoni, també tractant, i l'Antònia, els qui signen debitori davant del mateix comerciant, aquest cop per 410 lliures, 15 sous i 5 diners, una xifra realment important, i que es comprometen a pagar en el termini de tres mesos.[43] També havien adquirit *al fiado* roba per un valor de més de 400 lliures el negociant Josep Ximenes i la seva muller, Antònia Ximenes, en concret 466 lliures, 13 sous i 8 diners.[44]

El negoci és lucratiu. La Magdalena Ximenes i el seu marit, que havien comprat gènere el mes de juliol (més de 184 lliures), el 10 de desembre del mateix 1806 ho tornen a fer per 457 lliures, 12 sous i 6 diners.[45] Els pactes són els mateixos, el venciment serà a 60 dies, el 10 de febrer següent. Veiem també què encarreguen aquest cop:

—132 canes i 4 pams de vions de cotó en onze peces, a 30 sous la cana
—18 canes i 1 pam de vions blaus a la cordellada en una peça
—28 canes i 4 pams de cotó blau de tir fi en dues peces de cotó, a 30 sous la cana
—24 mocadors blaus de 5 pams, a 30 pesșetes la dotzena
—51 canes i 2 pams d'indiana de tir en quatre peces, a 29 sous la cana
—40 canes i 7 pams d'indiana de tir en tres peces, a 30 sous la cana
—2 pams de tela, a 5 sous
—1 gorra *marcellesco* (barretina), a 4 pessetes

Tot sumava 430 lliures, 12 sous i 6 diners. Les 27 lliures restants serveixen per saldar el compte que la Magdalena tenia obert a la botiga.

43. Ibídem, f. 173v-174v.
44. Ibídem, f. 176-176v.
45. Ibídem, f. 197-197v.

Els homes gitanos també es dediquen als negocis, tot i la prohibició de les lleis, però no de roba, sinó de bestiar. Josep Ximenes (el marit de la Magdalena) era tractant en bestiar. El 21 de novembre de 1803 es constitueix en pagador del deute que tenia contret la seva mare, Pasquala, al comerciant de Reus Joan Martí Sardà. El dèbit era de 60 lliures, 18 sous i 9 diners, que l'esmentada Pasquala no podia pagar ja que estava tancada a la presó de Reus. El fill es compromet a pagar el 25 d'abril de 1804, dia de Sant Marc, a la Fira de Verdú.[46] El negoci de bestiar tenia uns dies especials en què es concentrava el possible benefici: les grans fires existents a la zona, com eren la de Prades i la de Verdú, i les més allunyades, al nord de Catalunya i l'Aragó.

La presència dels gitanos a les fires de bestiar és una constant a Catalunya fins a la seva extinció. A Olot, el tercer dia de la fira de Sant Lluc s'anomenava en el segle XIX «la fira dels gitanos». Joaquim Danés explica que aquest dia era de poc moviment comercial, que els tractes forts ja s'havien fet i el qui restava aquest dia a la Garrotxa es perdia la fira de Banyoles, però es preparava per la de Sant Narcís, a Girona.[47]

De la fira de Sant Macià de Santa Coloma de Farners tenim dades de primera mà que ens mostren l'activitat dels gitanos tarragonins a la capital selvatana.[48] Es tracta de la llibreta de certificacions de bestiar emeses pel segon estanc de Santa Coloma entre el 1853 i el 1861. El 1853 compren mules i cavalls el vallenc Antoni Escuder (que hi torna els anys 1855, 1856 i 1858), Josep Carbonell (de Tortosa) i Josep Ximenes. El 1855 ho fan els montblanquins Josep Ximenes i Macià Escuder. Finalment, el 1856 adquireixen animals el reusenc Macià Carbonell i el ja esmentat Antoni Escuder, el qual compra un total de dotze mules en les quatre fires, que després vendria a les fires del sud.

Si els gitanos continuen a mitjan segle XIX amb els oficis de xollador i tractants en bestiar, també segueixen exercint la venda ambulant en els mercats setmanals. L'exemple que tenim documentat també és de terres gironines, on hem seguit el registre dels passaports o passis de radi. El 1847 els germans Josep i Antoni Batista Pubill, que tenien el seu origen (avis) en terres del Camp de Tarragona, estan establerts a Santa Coloma de Farners i es desplacen pels mercats propers. Josep el diumenge i el dimarts va a vendre a Vidreres, el dilluns es queda al mercat de Santa Coloma, el dimecres es dirigeix a Sant Hilari i el dissabte a Girona. L'Antoni el dimarts va a Hostalric, el dimecres a Cassà de la Selva, el dijous a Tordera i el dissabte i el diumenge acompanya el seu germà a Girona i Vidreres.

A més de la dedicació al comerç de roba i bestiar, per mercats i fires, coneixem altres professions que desenvoluparen els membres de la comunitat gitana. Teresa SAN ROMÁN comenta les estratègies seguides al regne d'Espanya durant l'època moderna.

46. AHT. Fons Notarial de Reus, caixa 678, f. 208-209.

47. *Pretèrits olotins*. Olot: 1937, p. 291. Sobre fires i mercats a la Garrotxa us remetem, entre d'altres, al treball inèdit de Joan Antoni Padrós i Estivill. *L'àrea d'influència d'Olot a mitjans del segle XVI*. Olot: 1987.

48. GRAU, Josep M. T.; PUIG, Roser. «Notes sobre les fires i mercats de Santa Coloma de Farners (segles XVIII-XIX)». *Quaderns de la Selva* [Santa Coloma de Farners], 6 (1993), p. 163-186.

Explica l'alternança d'activitats integrades, conegudes i honestes, però de poc prestigi (quincallaires, cistellers, esmoladors i xolladors...), amb d'altres de marginals (captar, dir la bonaventura, robar...).[49] Al Camp de Tarragona hem documentat com a l'època moderna cal afegir-hi una activitat que destaca per damunt de les altres, el comerç (compravenda i permuta) amb bestiar i altres mercaderies.

El segle XIX

En el segle XIX la pressió de les autoritats envers la població gitana minva de forma considerable. Aquests es veuen més lliures i poden instal·lar-se en noves localitats, més petites i properes a nuclis amb assentaments anteriors. És el cas de l'Espluga de Francolí, on fixen residència alguns gitanos vallencs i montblanquins. Les primeres notícies que en tenim daten de la guerra del Francès, quan el 1810 s'enllacen en aquesta vila Mateu Pubill (de Valls) i Antònia Ximenes, o bé el 1811 quan bategen un fill el matrimoni reusenc Francesc Ximenes i Francesca Borràs. El 1847 hi mor Francesc Ximenes Ximenes, «gitano vehí de aquesta vila», casat amb Josepa Escuder Pubill i pare almenys de cinc fills: Francesca, Agustina, Maria, Josep i Senén. Sembla que havia nascut a Valls i tenia com a oficis comerciant i xollador. Els seus dos fills també seguiran el segon ofici i els seus gendres també n'eren: Joan Llinàs Rius, xollador, es casà en primeres núpcies amb la Francesca i en segones amb l'Agustina. El seu germà, Jaume Llinàs Rius, amb la mateixa ocupació, es casava amb la Maria.[50]

La Selva del Camp n'és un altre exemple. Després de la pragmàtica de 1783, el 1784 i després de la mort de Carles III, el 1789, dues famílies s'estableixen en aquesta població veïna de Reus. Al llarg del segle XIX i fins a mitjan segle XX hi haurà una comunitat gitana de tres o quatre famílies que viuran al raval, a la Ràpita (és a dir, en el lloc on hi havia hagut presència musulmana). Dedicats al treball del ferro i al comerç estaran integrats a la població.[51]

Tarragona és un dels indrets que acollí gitanos des del segle XVII i que en el segle XIX veu incrementat el seu nombre. En el «*Padrón del* vecindario» de 1818 trobem famílies gitanes en diferents carrers. A la plaça i al carrer dels Caputxins hi vivia Agustí Escuder, *tratante de mulos*, de 33 anys, juntament amb Pere, Francesc i Manuel. A la plaça de Sant Ferran hi feien estada Joan Carbonell, de 19 anys, i Agustí Pubill, de 37. Al vial Puig d'en Pallàs, Antoni Ximenes, negociant de 69 anys, i Pere Ximenes, de 18. Al carrer Trinquet Nou hi vivien els xolladors Magí Escuder, de 70 anys, Joan Domingo, de 38, Pere Pubill, de 45, i Agustí Pubill, de 20. Als carrers de les Monges Descalces i

49. San Román, Teresa. *La diferència inquietant...*, *op. cit.*, p. 20-24.

50. Calbet, Josep M.; Vallribera, Pere. «Oficis a l'Espluga dels segles XVIII i XIX. Els barbers. Els xolladors. Els estudiants». *Butlletí. Centre d'Estudis Locals* [l'Espluga de Francolí], 15 (1992).

51. Vegeu el nostre article, «Els gitanos a la Selva del Camp (segles XVIII-XIX)». *El Pont-Alt* [la Selva del Camp], 59 (1993), p. 18. També hem treballat de forma local la Conca de Barberà, «Els gitanos a Montblanc en els segles XVIII-XIX». *Recull Ignasi Mallol.* Tarragona: ERBD Margalló del Balcó, 1991, p. 139-144.

de Calderers hi localitzem diverses famílies Ximenes que fan de pagesos. Hem d'advertir que a la capital existia una altra nissaga Ximenes que no eren gitanos.

El buidatge del padró de 1859-1860 ens ratifica la continuïtat del poblament i la vinguda de forasters.[52]

En un mostreig paral·lel en el registre municipal de naixements del període 1841-1845 coneixem dades més precises que ens revelen les importants relacions entre els gitanos de la demarcació, sobretot a l'hora de buscar parella, i també un canvi de residència més habitual que entre la població no gitana. El juny de 1841 neix Maria Malla Batista, filla de Josep Malla Ximenes, de Reus (reconegut a la partida com a gitano), fill a la vegada de Ramon, natural de Lleida, i de Maria, natural de Cambrils; els avis materns són nascuts a Tivissa i a Cambrils. El desembre del mateix any naixia Joan Pubill Roger, fill d'un xollador d'Alcover, descendent d'un pare de Vila-seca i d'una mare de Móra d'Ebre, i d'una mare reusenca.

Els registres de baptismes de la dècada de 1840-1850 ens aporten més dades dels gitanos tarragonins, una de les quals és la complementarietat de feines.[53]

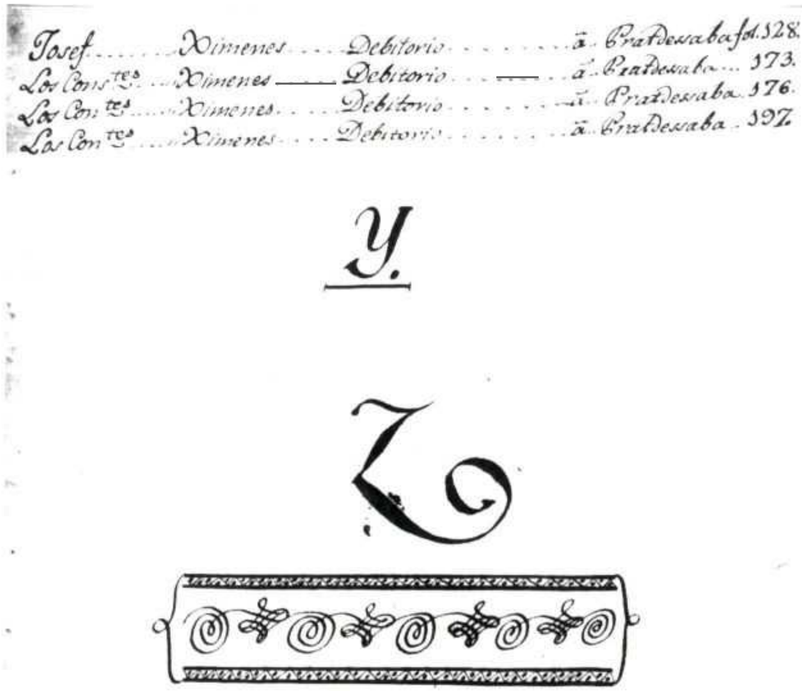
L'agitada situació política, social i econòmica del segle XIX afavoreix l'arribada de gitanos a Tarragona, on troben una major seguretat i estabilitat econòmica, com els «paios». Ens trobem davant d'un col·lectiu que conserva formes de cultura pròpies, la cohesió social del grup que els permet mantenir la diferència, però amb una mentalitat més propera als seus veïns que no als romanís del centre i l'est d'Europa. Els calderers, un dels grups que manté l'essència del seu poble, manifestaven com a propi de la seva identitat la llibertat total, viure gairebé en l'anarquia, d'una banda a l'altra amb la casa

52. Al carrer Puig d'en Pallàs s'hi instal·la Francesc Batista Ximenes, xollador, de 49 anys, fill de Cambrils, del qual «se ignora el paradero de su esposa». Convivia amb sis fills, d'entre 1 i 14 anys, també nascuts a la vila marinera. Al carrer Talavera hi residia el vidu Mateu Batista Pubill, xollador, de 43 anys, originari de Valls, juntament amb els seus cinc fills. Els dos grans, de 19 i 17 anys havien nascut a Valls, uns altres dos, de 6 i 12, a Tarragona, i un de 10 ho havia fet a Vilanova i la Geltrú. Al carrer dels Àngels hi trobem un homònim, nascut a Reus, de 52 anys, i casat amb la tarragonina Magdalena Domènec Escuder. Al carrer Escorxadors hi ha Manuel Ximenes (en el document «Gimenis»), xollador casat amb Antònia, tots dos de Tarragona, com les seves dues filles i la sogra, Francesca Ximenes, una vídua de 68 anys.

A la plaça dels Àngels hi tenen casa Bonaventura Ximenes, tractant de 34 anys i la seva muller, Antònia Ximenes, i els seus dos fills. També hi són empadronats Josep Ximenes, vidu de 43 anys, que viu amb la seva mare, Antònia Ventura, i els seus dos fills, de 17 i 14 anys. Al carrer de Sant Domènec hi resideix el matrimoni format per Macià Ximenes Escuder i Agustina Català Ximenes, amb els seus quatre fills. Al carrer Puig d'en Sitges hi habita la família de Pere Ximenes Gómez i Teresa Hernández Batista, amb el seu fill i la seva dona. Al carrer d'en Granada s'hi censen la parella formada per Josep Ximenes, de 66 anys, de Lleida, i Francesca, de 54, de Tarragona, i el seu fill, de 19 anys. Finalment, a la plaça de Sant Joan hi trobem Francesc Hernández, natural de Valls, de 41 anys, resident feia 21 anys a Tarragona, casat amb Teresa Ximenes, de 38 anys, nascuda a Gratallops, i els seus quatre fills.

53. A Joan Escuder, en el naixement d'un fill seu el 1841, se'l descriu com a tractant i en el d'un altre de 1843 apareix com a carboner. El 1841 Bonaventura Ximenes Huguet se'l considera un blanquejador; el 1844, un tractant. En ocasions se'ls defineix simplement com a gitanos, paraula prohibida des de feia un segle. El juliol de 1842 neix una filla del negociant de Reus Josep Ximenes Tombas (pare de Reus i mare de Vila-seca) i de la seva muller, Maria Escuder (mare de Valls i pare de Cambrils). El desembre de 1842 neix a la capital Ramon

a coll, sense ambició de riquesa ni de treball constant, donant molta importància a la festa social, amb balls, música i beguda cada dia, vivint uns dies bé i d'altres molt malament. Es defineixen com un poble nòmada i festiu, amb moltes relacions socials (control i baralles constants) i familiars, agrupats en clans endogàmics amb una mitologia molt rica. Aquests menyspreaven els de la península Ibèrica: «Nosotros los caldereros no nos mezclamos con los gitanos de España: son ladrones que desacreditan el nombre de "gitano". Ni siquiera conocen la propia lengua y hablan una jerga que sólo usan los maleantes.»

Josef ...... Ximenes .... Debitorio .... á. Pratdesaba fol. 328.
Los Cons.tes ... Ximenes —— Debitorio .... —— .. á. Pratdesaba ... 373.
Los Con.tes ..... Ximenes ..... Debitorio .... á. Pratdesaba. 376.
Los Con.tes .... Ximenes .... Debitorio .... á. Pratdesaba. 397.

Y.

Z

Fragment de l'índex d'un manual notarial de Reus de començaments del segle XIX on es consignen els debitoris dels gitanos Ximenes al comerciant reusenc Pratdesaba (Arxiu Històric de Tarragona).

Ximenes Ximenes, fill del xollador de Lleida Josep (pare de Tàrrega i mare de Benasc) i de Francesca (pare de Tarragona i mare de Lleida). En canvi, el 1843 al carrer d'en Granada neix Antònia Batista Domingo, filla de Josep Batista Ximenes i Agustina Domingo Escuder, tots ells (inclosos els quatre avis) són tarragonins. També són tarragonins pels quatre avis el matrimoni format entre Agustí Ximenes i Francesca Ximenes. El 1845 neix un fill d'un veí del carrer de les Moles, fill de Plàcid Pubill, «gitano» i de Francesca Dimitri Malla, d'ascendència estrangera. El 1843 neixen nens al carrer Egipte, al carrer Puig d'en Pallàs, al carrer d'en Moles i al carrer d'en Granada. El 1844 a la baixada del Roser hi neix Antònia Ximenes Ximenes, filla d'Anton Ximenes Ximenes (de mare de Vilanova i la Geltrú) i Maria Ximenes Ximenes (pare de Cambrils i mare de Valls): destaquem la repetició del cognom Ximenes en tots els membres de la família.

Apèndix documental

DOCUMENT 1

Declaració dels gitanos reusencs realitzada el novembre de 1727, en seguiment de la pragmàtica de 1717, davant el batlle i regidors de Reus. AHCR. Fons Municipal.

En la villa de Reus, Campo y Partido de Tarragona, a los quinze de noviembre de mil setecientos veynte-y-siete. En execución de la Real Provisión del Consejo de Castilla su fecha en Madrit a primero de octubre de mil setecientos veinte-y-seis, executoria de la Real Pragmàtica de su Magestad que da regla nueva forma en que d'esta hora en adelatne han devivir los que se dizen gitanos y gitanas, mandada publicar y observar en el presente Principado de Catalunya por edicto del Excelentísimo señor Marqués de Risburch, con acuerdo de la Real Audiencia, dado en Barcelona, a quinze de setiembre de 1727. Ante Pedro Puig, baile de la dicha villa de Reus y de los regidores de ella, han comparecido los abajo nombrados de los que se llaman gitanos que residen en esta villa, a fin y efeto de declarar lo que en dicha Real Pragmática se les manda tocante a sus personas y bienes, los quales gitanos y gitanas bajo el juramento prestado en mano y poder de dicho bayle declararon y dixeron lo siguiente:

Primeramente, Francisco Carbonell, llamado Francisco el gitano, quien ha declarado ser labrador natural del lugar de Terrasola, del partido de Villafranca, de edat de sinquenta y ocho anyos, casado con Gertrudis Ximenes, natural de la presente villa, de edat de quarenta y dos anyos poco más o menos, que de cosa de catorse anyos que tiene su habitación en esta villa; tiene un hijo llamado Jayme, de edat de nueve anyos, y que sus bienes consisten en dos borriquillos, y que su arte y modo de vivir consiste en comprar, vender y torcar toda especie de cavallerías.

En segundo lugar, Sebastián Ximenes ha declarado y registrado ser de edat de treinta-y-nueve anyos poco más o menos, ser natural de la presente villa y ser casado cosa de un anyo abrá con Francisca, hija de uno llamado Climente el gitano, muger de veinte-y-cinco anyos de edat; y que su modo de vivir es del trabajo de hazer cestas, trasquilar las cavallerías y otros trabajos personales, y que vive en companyía de Juan Ximenes, su hermano baldado de las piernas, de edat de treynta-y-ocho anyos; de Antonio Ximenes, de edat de treinta-y-seis anyos, casado dos anyos habrá con Madalena Gomes, gitana, y que estos son hermanos de dicho Sebastián, con quien viven juntos y tienen por companyía quatro burros y una burra, comerciando con ellos, haziendo trucos, y arbitrandose en trabajar, trasquilar y servir de peones en la labransa.

En tercero lugar Francisco Escudero, gitano, ha declarado ser de edat de treinta-y-seis anyos poco más o menos, casado cosa de ocho anyos con María Carbonell, gitana, y desde su casamiento ha vivido en dicha villa de Reus, tiene un hijo de edat seys meses llamado Francisco y dos hijas, la una de edat de seys anyos llamada Josepha María y la otra de edat de quatro anyos, llamada Teresa. Tiene una borrica y vive de trasquilar cavallerías y del trabajo de la tierra.

En quarto y último lugar, pareció Juan Bautista Olivé, vulgarmente llamado «barrot», gitano, el qual bajo el susodicho juramento declaró y registró ser de edat de cien anyos poco más o menos, y que por espacio de muchos anyos ha rezidido en dicha villa, y que tiene un nieto de edat de onse anyos poco más o menos llamado Mariano Jacinto, y que no tiene bienes ningunos, viviendo sólo de pedir limosna por amor de Dios.

DOCUMENT 2

Cens de gitanos de 1746 de la vila de Reus. AHCR. Fons Municipal, en què consten, en primer lloc, els anys de residència a la vila i, en segon, l'edat.

Notas dels noms y connoms dels gitanos que habitan en la present vila de Reus, feta a 28 juliol 1746.

Família de Malla

Fèlix de Malla: 23 - 61. Theresa de Malla y Carbonell, llur muller: 23 - 61. Theresa de Malla y Carbonell, filla dels dits: 23 - 23. Miquel de Malla y Carbonell, fill: 18 - 18. Francisco Malla, altre fill: 15 - 15. Theresa Malla, altre filla: 12 - 12.

Altre família de Malla

Carlos de Malla y Carbonell, fill de Fèlix: 23 - 43. Maria Malla, muller de dit Carlos: 28 - 28. Maria Malla, filla dels dits: 19 - 19. Joseph Malla, fill dels dits: 15 - 15. Antònia Malla, filla: 5 - 5. Narcisa Malla, altre filla: 2 - 2. Anton Malla, altre fill: mesos.

Família de Carbonell

Maria Carbonell y Escuder, viuda de Geroni: 48 - 63. Feliziana Ximenes y Carbonell, viuda: 33 - 33. Pere Ximenes, fill de Felissiana: 13 - 13. Agustina Ximenes, filla de dita Feliziana: 10 - 10. Rita Carbonell, naboda de Filiziana: 22 - 22 (ausent).

Família de Joseph Ximenes

Joseph Ximenes, fill de Madrona: 19 - 25 (ausent). Francisca, germana del dit: 14 - 14.

Altre família de Malla

Marian de Malla, fill de Fèlix: 23 - 36. Maria Anna Pérez, muller de dit: 15 - 28. Francisco, fill dels dits: 11- 11. Rita, filla dels dits: 7 -7 (auzen). Mathias, fill dels dits: 2 - 2.

Família de Joseph Bustamante

Joseph Bustamante, fill de Gaietano: 11 - 43. Serafina Bustamante y Romero, muller: 11 - 33. Antoni Bustamante, fill de dels dits: 11 - 16. Thomaza, filla dels dits: 11 - 13. Josepha, filla dels dits: 10 - 10. Josep Anton, fill dels dits: 3 - 3.

Família de Gertrudis Carbonell y Ximenes

Gertrudis Carbonell, viuda: 58 - 58. Jaume Carbonell, fill de la dita: 24 - 24. Antònia Carbonell y Bustamante, muller: 7 - 18. Francisco Carbonell, fill de dits: 4 - 4. Gertrudis, filla dels dits: 1 - 1.

Família de Ventura Ximenes

Ventura Ximinas, viuda de Macià: 33 - 33. Francisca Ximenes, filla de la dita: 11 - 11.

Família de Mariano Pagès

Mariano Pagès, fill de Maria Mariangela: 12 - 33. Maria Pagès y Carbonell, muller del dit: 33 - 33. Francisco Escuder, fill de altre matrimoni de dita: 18 - 18. Valero Escuder, fill de la dita: 14 - 14. Maria Antoni Pagès, filla dels dits: 12 - 12. Maria Pagès, filla dels dits: 3 - 3.

Altre família de Carbonell (tots auzents)

Joseph Carbonell, fill de Geroni i Maria: 31 - 31. Manuela Carbonell, muller del dit: 12 - 43. Anton Carbonell, fill dels sobredits: 7 - 7. Patronilla, filla dels sobredits: 5 - 5. Josepha, filla dels dits: 3 - 3. Izabel, filla dels dits: 1 - 1.

Altre família de Carbonell

Pere Carbonell, fill de Geroni i de Maria: 24 - 24. Juana Carbonell y Peres, sa muller: 7 - 22. Joseph, fills dels dits: 6 - 6. Joan, fill dels dits: 4 - 4. Domingo, fill dels dits: 2 - 2.

Família de la viuda Pujol

Maria Pujol, viuda de Miquel: 3 - 58. Francisco Pujol, fill de la dita: 3 - 30. Vicens Pujol, fill de la dita: 3 - 21. Antònia Pujol, filla de la dita: 3 - 18.

Família de Francisco Montoya

Francisco Montoya, fill de Gabriel: 0 - 68. Mariana Bautista, muller: 0 - 40. Josepha, filla dels dits: 0 - 13. Maria, filla dels dits: 0 - 9. Josepha Engràcia, filla dels dits: 0 - 7.»

DANIEL PIÑOL ALABART

Llegir i escriure entre les classes populars a l'època contemporània: apunts d'història de la cultura escrita a les comarques tarragonines

> *Reus, 19 de noviembre de 1945*
> *Me llamo Franco Roig Ciuró*
> *Tengo 15 años.*
> *Yo y mi tio que hace compañia con el Sr. Modesto Gené hacemos obras aquí en el instituto. Muchos besos a vosotros que el dia en que encontreis esto que quizas sea en el año 2000 si es que la bomba atómica no ha destruido el mundo.*
> *Quico Roig Ciuró*
> *AMÉN*
>
> *Un poco de politica.*
> *Quizas piensen Ustedes que somos sucios pero es que no tenemos jabón, ni pan, ni luz, ni carbón, pues ese Franco de la mierda que tiene el poder se cre que quiere matarnos. FRC*

A mitjan anys 90 del segle XX es van descobrir uns petits fragments de paper que contenien els dos textos que encapçalen aquest escrit.[1] La troballa es va produir durant unes obres de remodelació de l'Institut Salvador Vilaseca, de Reus. Aquests paperets van ser posats al seu dia entre les totxanes de l'institut. Qui ho va fer tenia la intenció de deixar un testimoni del seu pas per l'obra, igual que quan hom marca les inicials i la data en un ciment encara fresc, en una paret o en un arbre. Però va escriure un altre paper en què pretenia donar la seva opinió sobre una maleïda situació política i sobre un personatge encara més maleït. No són escrits anònims sinó que hi diu ben clar el nom de l'autor: Francesc Roig Ciuró, de 15 anys. En un paper el nom apareix sencer i en l'altre, el més

La recerca i l'elaboració d'aquest article han estat possibles gràcies als ajuts concedits per la DGICYT, amb els projectes de recerca PB 98-1514 i PB-0414; també gràcies a les beques 1998BEAI2000064 i 1999BEAI200195 de mobilitat concedides per la CIRIT. Aquesta recerca s'insereix dins de les línies de treball de l'Àrea de Ciències i Tècniques Historiogràfiques que tenen com a objectiu, entre d'altres, l'anàlisi de la difusió de la cultura escrita al llarg de la història.

1. Els documents estan reproduïts a TOUS, Jordi (ed.). *125 anys d'ensenyament secundari als Instituts de Reus.* Ajuntament de Reus: 2000, p. 31.

compromès, apareixen només les sigles. El jove paleta, escrivint els textos, manifesta a la societat del futur —l'any 2000, diu ell— el que representa la vida sota la dominació dictatorial del franquisme. L'escriptura li serveix com a instrument d'expressió i de record, de perpetuació i de memòria. Aquí rau la importància dels paperets.

Si analitzem els textos en qüestió amb deteniment encara ens adonem d'un altre element. Qui escriu és una persona que sap escriure, però que no utilitza l'escriptura d'una forma habitual ni tampoc és un element essencial en el desenvolupament de la seva professió, de tal manera que comet faltes d'ortografia i oblida els accents de forma sistemàtica. El que vol és expressar uns sentiments que, d'altra manera, l'any 1945, són molt difícils de manifestar, i més tenint en compte l'edat del jove i el seu entorn professional.

Una darrera qüestió ens diu que té consciència de futur, tot i que d'una manera infantil. El futur és per a ell l'any 2000, aquell mític any en què en la nostra infantesa també situàvem el futur, imaginant-nos que tot seria a imatge i semblança de les pel·lícules de ciència-ficció.

Aquestes consideracions ens serveixen per introduir-nos en l'objecte d'aquest treball: la relació entre les classes populars i la cultura escrita. Els límits cronològics són molt amplis i s'enceten a principis del segle XIX per acabar-los els anys 30 del segle XX, si bé comencem l'escrit amb exemples de l'any 1945, com una mostra d'aquesta flexibilitat cronològica. Diguem, doncs, que el límit per tancar el treball és la guerra civil, amb algun serrell posterior.

Els exemples que poso pertanyen tots a les comarques tarragonines, si bé no en tota la seva extensió, ja que això demanaria un treball més profund i una recerca més exhaustiva. Desfilen noms com Tarragona, Reus, Torredembarra i algunes poblacions de les tan oblidades Terres de l'Ebre.

També les fonts documentals no formen un conjunt compacte. Hi ha notícies de diferents arxius, però encara en queden molts més per revisar i per trobar referències relacionades amb el tema que ens ocupa.

Amb tot això afirmo ja d'entrada, i avançant-me a les conclusions, que aquest és un tema que demana una anàlisi més acurada. Cal ampliar les fonts documentals per tal d'aportar dades més reals i per poder dibuixar amb més detall el panorama de les classes populars i la seva relació amb l'escriptura. De fet, hi ha una manca d'estudis sobre la història de la cultura escrita al segle XIX, segons afirma Antonio CASTILLO, que encara matisa l'afirmació dient que «...en la historiografía relativa a la España de los siglos XIX y XX no existe aún una tradición definida que tenga su eje en el estudio de las consecuencias efectivas del aumento de la capacidad social de escribir, es decir, en el hecho de la escritura y en las distintas modalidades textuales generadas tras la conquista de la competencia gráfica por los 'de abajo' [...]».[2] Diu CASTILLO que, entre altres factors, aquesta manca d'atenció vers aquests temes és deguda a una concepció errònia del que

2. CASTILLO GÓMEZ, Antonio. «Tras la huella escrita de la gente común». A: Idem. *Cultura escrita y clases subalternas: una mirada española*. Oiartzun: Sendoa, 2001, p. 20.

es coneix com a paleografia. Aquesta disciplina científica ha oblidat tradicionalment els testimonis escrits posteriors a l'aparició de la impremta i ha deixat també de banda aquells testimonis dels usos quotidians i populars de l'escriptura. Però aquesta situació comença a canviar i apareixen nombrosos estudis que tenen com a objectiu l'anàlisi de l'escriptura des de la vessant social, tot i que, repeteixo, es deixa encara massa de banda el segle XIX.[3] El present estudi l'emmarco dins d'aquesta renovació metodològica i no pretenc res més que fer una petita aportació i obrir a poc a poc un nou camí en la recerca històrica de casa nostra.

La cultura escrita

Després de plantejar els trets principals d'aquest treball i d'esbossar-ne els objectius, cal anar entrant en matèria, veient en primer lloc l'objecte principal de l'estudi: l'escriptura. D'aquesta n'hem dit que hi ha un fenomen de canvi i renovació respecte del mateix concepte i de la forma d'anàlisi.

Ja fa temps que hom veu la paleografia com una ciència per si mateixa i no només com una auxiliar d'altres ciències.[4] És el mètode més recent i es correspon amb les novetats teòriques sorgides al llarg del segle XX, i suposa també la configuració científica definitiva de la disciplina. La dimensió històrica de l'escriptura es va entendre a principis del segle XX d'una manera molt més limitada del que hom l'entén actualment. En aquell moment es plantejaven dos postulats: en primer lloc, l'escriptura no es pot explicar amb conceptes purament filològics o abstractes, sinó que cal concretar-la i contextualitzar-la; en segon lloc, cal tenir present que la seva evolució és el resultat no només dels elements gràfics que constitueixen l'escriptura sinó també de les dinàmiques socials i culturals en què s'inscriu.

Després d'un impuls definitiu a aquesta concepció, arribada de la mà de l'escola francesa i de la *Nouvelle Histoire*, van ser els paleògrafs italians els qui van portar aquestes qüestions a les darreres conseqüències. Autors com BATTELLI,[5] CENCETTI,[6] CASAMASSIMA,[7] BARTOLI LANGELI[8] i PETRUCCI[9], entre d'altres, van desenvolupar el concepte que l'escriptura no està només condicionada històricament i que la seva

3. CASTILLO GÓMEZ, Antonio. «El tiempo de la cultura escrita. A modo de introducción». A: IDEM (coord.). *Historia de la cultura escrita. Del próximo Oriente Antiguo a la sociedad informatizada.* Gijón: Ed. Trea, 2002, p. 15 i ss.

4. GIMENO BLAY, Francisco M. *Las llamadas ciencias auxiliares de la Historia. ¿Errónea interpretación? (Consideraciones sobre el método de la investigación en Paleografía).* Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1984.

5. BATTELLI, Giulio. *Lezioni di Paleografia.* Ciutat del Vaticà: Libreria Editrice Vaticana, 1999[4].

6. CENCETTI, G. «Vechi e nuovi orientamenti nello studio della Paleografia». *La Bibliofilia*, 50 (1950), p. 4-23.

7. CASAMASSIMA, Emmanuele; STARAZ, Emmanuele. «Varianti e cambio grafico nella scrittura dei papiri latini». *Scrittura e Civiltà*, 1 (1977), p. 9-15.

8. BARTOLI LANGELI, Attilio. «Ancora su paleografia e storia della scrittura: A proposito di un convegno perugino». *Scrittura e Civiltà* [Roma], 2 (1978), p. 275-294; IDEM. «Historia del alfabetismo y método cuantitativo». *Signo. Revista de Historia de la Cultura Escrita* [Alcalá de Henares], 3 (1996), p. 87-106.

9. PETRUCCI, Armando. «Funzione della scrittura e terminologia paleografica». A: *Paleographica, Diplomatica et Archivistica. Studi in onore di Giulio Battelli.* Roma, 1979, vol. I, p. 1-30; IDEM. *La scrittura. Ideologia e*

anàlisi ha de ser diacrònica i ha de tenir en compte el context històric, sinó que és un signe cultural de primer ordre i que del seu estudi es poden extreure informacions valuoses de la cultura de cada època.[10]

A partir d'aquesta visió apareix el que ja s'ha imposat amb el nom d'història de la cultura escrita,[11] que pretén l'anàlisi de l'escriptura tenint en compte tot el que l'envolta i, sobretot, la relació d'aquest instrument comunicatiu amb la societat que la utilitza.[12] Arran d'aquests nous plantejaments, i a nivell metodològic, cal respondre a noves preguntes, com ara: qui escriu? i per què escriu?, preguntes que pretenen contextualitzar l'escriptura i veure la seva funció social. Així doncs, una història de l'escriptura basada només en l'anàlisi paleogràfica resulta del tot insuficient.[13]

La història de l'alfabetisme i, en general, la història de la difusió social de l'escriptura han estat i segueixen estant els temes emblemàtics d'aquesta orientació. No n'hi ha prou a saber qui sap llegir i escriure, sinó que cal cercar dins del procés de socialització del contingut del document escrit: per exemple, com es llegeix?, com es transmeten els textos?, en quins àmbits socials es distribueixen o si la lectura és crítica o memorística?, què es llegeix?, en quins àmbits i amb quin grau d'influència cultural? És la història social de l'escriptura, fonamentada en les idees marxistes de l'hongarès Istvan HAJNAL ja el primer terç del segle XX[14] i preconitzada encara per PETRUCCI.[15] Això és la història de la cultura escrita, que té per objecte estudiar la producció, la difusió, l'ús i la conservació dels objectes escrits, independentment de la seva materialitat i del seu suport. Es tracta de desvetllar, diu Antonio CASTILLO, els llocs, les maneres i els gestos que històricament han

rappresentazione. Tori: Einaudi, 1986; IDEM. «Storia della scrittura e storia della società». *Anuario de Estudios Medievales* [Barcelona], 21 (1991), p. 309-322. Altres treballs d'aquest autor relacionats amb el tema que tractem aquí s'han publicat a PETRUCCI, Armando. *Alfabetismo, escritura, sociedad*. Barcelona: Ed. Gedisa (Col·lecció Lea, 14), 1999.

10. Dins d'aquesta evolució conceptual i metodològica cal remarcar les conclusions del congrés *Alfabetismo e cultura scritta nella storia della società italiana*. Actes del Seminari celebrat a Perusa del 29 al 30 de març de 1977. Universitat de Perusa, 1978. Gran part de les aportacions es van publicar també a la revista *Quaderni Storici*, 38 (1978).

11. Té com a vehicles de difusió dels seus treballs la revista *Scrittura e Civiltà*, editada a Roma a partir de 1977. Des de 1994 hi ha la revista *Signo. Revista de Historia de la Cultura Escrita*, editada per l'Àrea de Ciències i Tècniques Historiogràfiques de la Universidad de Alcalá, que també organitza els Congressos Internacionals d'Història de la Cultura Escrita, el darrer dels quals es va fer el mes de juliol de 2001.

12. SÁEZ SÁNCHEZ, Carlos; CASTILLO GÓMEZ, Antonio. «Paleografía e Historia de la Cultura Escrita: del signo a lo escrito». A: RIESCO TERRERO, Ángel. *Introducción a la Paleografía y la Diplomática General*. Madrid: Ed. Síntesis, 1999, p. 21-29.

13. PETRUCCI, Armando. «Per la storia dell'alfabetismo e della cultura scritta. Metodo, materiali quesisit». *Quaderni Storici*, XIII-38 (1978), p. 451-465. Publicat en castellà a PETRUCCI, Armando. *Alfabetismo, escritura y sociedad...*, *op. cit.*, p. 25-39.

14. HAJNAL, Istvan. «Le rôle social de l'écriture et l'évolution européene». *Revue de l'Institut Sociologique Solvay*, 14-1 (1934), p. 23-53, i 14-2 (1934), p. 253-282. D'aquest autor cal destacar la coneguda obra *L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1959² (edició a cura de L. Mezey).

15. PETRUCCI, Armando. *Alfabetismo, escritura, sociedad...*, *op. cit.*, p. 300.

regit les relacions entre el món del text i el món dels usuaris, els quals formen un ampli espectre, en què s'inclouen els escrivans, els lectors habituals, gent de lletra, persones que escolten lectures llegides en veu alta, semianalfabetitzats, escrivents inexperts...[16]

A nivell metodològic ja sabem en quin terreny ens movem, però ens cal perfilar encara més el concepte d'escriptura, tot i que sóc conscient del complexa que pot resultar aquesta empresa. En un treball sobre l'escriptura a Cantàbria al segle XIX es planteja precisament aquesta dificultat a l'hora de veure què és realment l'escriptura.[17] Les autores, Rosa Ma. BLASCO i Carmen RUBALCABA, manllleven idees d'altres autors i veuen que l'escriptura és allò odiat pels camperols que els porta a cremar els arxius en què es recullen els documents símbol del poder sobre la terra; és l'escriptura com a element propagador d'idees o que permet fixar la tradició oral dels pobles; és l'escriptura utilitzada pels poderosos per controlar o pels oprimits per rebel·lar-se; l'escriptura és memòria, oblit, coneixement... Aquells papers trobats a l'Institut de Reus, i als quals m'he referit més amunt, mostren aquests elements; aquells escrits es constitueixen en una forma de dissidència enfront del totalitarisme, però també una forma de perpetuar la memòria i no caure en l'oblit. Tot això és l'escriptura, un element molt habitual en les nostres vides, però que en el passat ja no ho ha estat tant. I és aquesta familiaritat amb l'escriptura la que fa difícil trobar una definició precisa.[18]

Qui escriu

Al llarg del segle XIX, si bé amb alguns matisos, es produeix l'alfabetització massiva del públic lector al món occidental, seguint la línia marcada per la Il·lustració. Algunes dades d'aquesta època ens diuen que, a la França revolucionària, la meitat de la població masculina sabia llegir i només ho feia un 30% de dones; a la Gran Bretanya, l'any 1850, eren el 70% i el 50% els qui sabien llegir; a l'imperi alemany, segons dades de 1871, el 88% de la població ja estava alfabetitzada.[19] Cal advertir, però, que aquestes dades es refereixen a les zones urbanes, per la qual cosa caldria tenir en compte que al món rural el percentatge d'analfabets seria superior. També cal distingir entre països catòlics i protestants, ja que aquests darrers experimenten un ús més habitual dels productes escrits i l'alfabetització en general per aconseguir un adoctrinament eficaç, i

16. CASTILLO GÓMEZ, Antonio. «El tiempo de la cultura escrita...», *op. cit.*, p. 19-20.

17. BLASCO MARTÍNEZ, Rosa Ma.; RUBALCABA PÉREZ, Carmen. «*Sueño de una sombra*: Escritura y clases populares en Santander en el siglo XIX». A: CASTILLO GÓMEZ, Antonio (ed.). *Cultura escrita y clases subalternas: una mirada española.* Oiartzun: Sendoa, 2001, p. 109-111.

18. CARDONA, Giorgio Raimodo. *Antropología de la escritura.* Barcelona: Ed. Gedisa (Col·lecció Lea, 3), 1999, p. 19-29.

19. Dades extretes de CIPOLLA, Carlo M. *Educación y desarrollo en Occidente.* Barcelona: Ed. Ariel, 1983, p. 109-123. També de LYONS, Martyn. «Los nuevos lectores del siglo XIX: mujeres, niños, obreros». A: CAVALLO, Guglielmo; CHARTIER, R. *Historia de la lectura en el mundo occidental.* Madrid: Taurus, 1997, p. 475 i ss.

cal distingir la primera industrialització, amb efectes negatius per a l'alfabetització, de la segona industrialització a mitjan segle XIX.[20]

Les dades per a l'Espanya del segle XIX i principis del segle XX ens parlen d'un 56,2% de població analfabeta, que encara és d'un 32% entre la població masculina durant la Segona República, amb un percentatge superior en les dones, i es redueix només al 23,1% el 1940.[21]

A la vista de les dades estadístiques hom veu com hi ha unes àrees més alfabetitzades, amb percentatges d'alfabetització superiors al 70%, al costat d'àrees menys alfabetitzades, amb percentatges inferiors al 30%, grup en què es troba Espanya.

Dades més properes ja ens diuen alguna cosa sobre casa nostra, en què trobem casos com el de Torredembarra, on el percentatge d'analfabets l'any 1898 és força elevat: entre 9-12 anys és del 60%, de 12-15 anys és del 41%, de 15-20 anys és del 40%, de 20-30 anys és del 56% i entre la població major de 30 anys és del 66%.[22] Per a la comarca del Baix Camp disposem de dades del primer terç del segle XIX, segons una enquesta realitzada a les poblacions del partit judicial de Reus l'any 1836:

QUADRE 1

Percentatge del grau de culturització. Baix Camp[23]

Població	*Habitants*	*Llegeixen*	*Percentatge*	*Llegeixen i escriuen*	*Percentatge*
Aleixar, l'	1.100	102	9,18	76	6,84
Alforja	2.430	669	27,53	237	9,75
Almoster	556	81	14,56	77	13,84
Argentera, l'	280	8	2,85	4	1,42
Arbocet, l'	95	5	5,26	3	3,15
Borges del Camp, les	1.000	85	8,50	36	6,60
Botarell	482	73	15,14	43	8,92
Castellvell	500	35	7,00	18	3,60
Colldejou	380	4	1,05	4	1,05
Duesaigües	500	32	6,40	20	4,00
Irles, les	71	19	26,76	15	21,12
Maspujols	700	22	3,14	21	7,00
Montbrió	1.196	456	38,12	411	34,36
Mont-roig	2.690	361	13,42	293	10,89
Mussara, la	167	8	4,79	3	1,79
Reus	25.000	5.034	20,13	4.810	19,24
Riudecanyes	1.150	157	13,65	137	11,90
Riudecols	1.300	83	6,38	54	4,15
Riudoms	3.200	384	12,00	224	7,00
Selva, la	3.592	754	20,99	415	11,55
Vilanova d'Escornalbou	604	62	10,26	44	7,28
Vilaplana	780	232	29,74	189	24,23
Vinyols i els Arcs	474	10	2,10	41	8,64
Voltes, les	108	6	5,55	6	5,55
Total	48.365	8.682	17,95	7.181	14,84

Al cap de cent anys, el 1934, els percentatges d'analfabetisme al Baix Camp canvien i és analfabeta la quarta part de la població major de 22 anys. Els percentatges més elevats d'analfabets es troben a la Mussara (59%), l'Albiol (54,5) i Vandellòs (51%). Generalment sempre és inferior el nombre d'homes analfabets que no pas el de dones, i s'arriba a casos exagerats, entre els quals destaca el de Reus (homes analfabets: 27,1%, dones analfabetes: 72,9%, sobre una població de 31.299 habitants).[24] Pels mateixos anys, al Tarragonès una tercera part de la població sap llegir i escriure, i les dades són menors en comarques com el Baix Ebre, el Montsià o la Ribera d'Ebre, on la població alfabetitzada és del 50%.[25] L'evolució és important, i va paral·lela, amb tots el que hom pugui fer, a l'augment de la població alfabetitzada a Europa. És important destacar també que l'estadística diferencia el fet de saber llegir del fet de saber llegir i escriure, que no són més que dues pràctiques diferents, coordenades del que es defineix com a història de la cultura escrita,[26] pràctiques sobre les quals tornarem més endavant.

Aquests canvis van acompanyats, generalment, per aspectes que també cal tenir en compte, com, per exemple, que cap a l'any 1890 es troba la darrera generació que va accedir a l'alfabetització i que va ser també la darrera a considerar el llibre com un mitjà de comunicació que no havia de rivalitzar amb la ràdio ni la televisió, els mitjans de comunicació del segle XX. Amb aquests elements es dóna, doncs, una expansió del públic lector, fenomen que es dóna de forma paral·lela a l'ampliació de l'ensenyament primari. Aquest ensenyament, a finals del segle XIX, ja és lliure, general i obligatori en països com França i la Gran Bretanya.

A aquesta llista de canvis cal afegir-hi també l'evolució de les dades d'analfabetisme d'homes i dones, que cada vegada van escurçant distàncies. Malgrat tot, sembla que en les capes inferiors l'analfabetisme encara continuava sent elevat en les dones, exceptuant els ambients artesanals, on tradicionalment les dones dels artesans i les botigueres

20. VIÑAO FRAGO, Antonio. «Del periódico a Internet. Leer y escribir en los siglos XIX y XX». A: CASTILLO GÓMEZ, Antonio (coord.). *Historia de la cultura escrita. Del Próximo Oriente Antiguo a la sociedad informatizada.* Gijón: Ed. Trea, 2002, p. 317-319.

21. VILANOVA RIBAS, Mercedes; MORENO JULIÀ, Xavier. *Atlas de la evolución del analfabetismo en España de 1887 a 1981.* Madrid: Ministerio de Educación y Ciencia, 1992, p. 289-291; VIÑAO FRAGO, Antonio. «Historia de un largo proceso». *Cuadernos de Pedagogía*, 79 (1990), p. 45-50; RUIZ BERRIO, Julio. «Alfabetización y modernización social en la España del primer tercio del siglo XX». A: ESCOLANO, Agustín (dir.). *Leer y escribir en España. Doscientos años de alfabetización.* Madrid: Fundación Germán Sánchez Ruipérez, 1992, p. 91-110.

22. COMES NOLLA, Gabriel. *El Patronat Antoni Roig i l'ensenyament a Tarragona (1886-1935).* Tarragona: El Mèdol, 1992, p. 71-72.

23. Dades extretes dels quadres publicats per ANGUERA NOLLA, Pere. «Culturització i possibilitat d'accés a la cultura al Baix Camp el 1836». *Universitas Tarraconensis* [Tarragona], 5 (1982-1983), p. 113-119.

24. DUCH I PLANA, Montserrat. *Reus i el Baix Camp durant la II República.* Reus: Ed. Centre de Lectura (Assaig, 28), 1989, p. 86-87.

25. SOLÀ, Pere. *Itineraris per a la sociabilitat meridional catalana. L'associacionisme i la cultura popular a la demarcació de Tarragona (1868-1964).* Tarragona: Diputació, 1998, p. 452-453.

26. CASTILLO GÓMEZ, Antonio. «El tiempo de la cultura escrita...», *op. cit.*, p. 18-19.

necessitaven de l'escriptura per portar endavant el seu negoci, tal com afirma Roger CHARTIER. De fet ja era habitual que per portar els comptes de la botiga les dones es veiessin necessitades de saber escriure i llegir, fenomen del que Armando PETRUCCI presenta un exemple del segle XVI.[27]

Un dels elements que cal tenir en compte a l'hora d'analitzar els nivells d'alfabetització és la seva distinció amb l'escolarització, tot i que també caldrà relacionar ambdós factors.[28] I sobretot cal tenir molt clar que la modalitat escolar de cultura escrita és una més i que la difusió de l'escriptura no se circumscriu només a l'àmbit escolàstic. Ja la Constitució de 1813 esmentava l'obligatorietat de l'ensenyament, que es manifestava més clarament amb l'anomenada llei Moyano, de 1857, a través de la qual es va estructurar l'ensenyament en tres graus i es va consagrar el principi de gratuïtat relativa: l'escola era gratuïta per als nens els pares dels quals no la podien pagar. També se centralitzaven els programes, els llibres de text i es delegava en els municipis el finançament de les escoles. Per això, la documentació que trobem en els arxius sobre el tema de l'escola pertany a la secció d'Instrucció Pública, provinent sempre dels arxius municipals.[29] L'ensenyament i l'alfabetització passen, doncs, pel control del poder públic, al qual s'afegeix més endavant el control eclesiàstic, manifestat en l'efímera llei Catalina, de l'any 1868, derogada després de la Revolució de Setembre. Més endavant la normativa regularitzadora de l'ensenyament a Espanya aniria perfilant elements que encara quedaven poc definits i era a principis del segle XX quan els reglaments s'adaptaven a les noves orientacions pedagògiques i es feia també referència a les qüestions higièniques, tan importants en tots els àmbits a partir de mitjan segle XIX.

La legislació pretenia escolaritzar la població i lluitar contra l'analfabetisme, cosa que a poc a poc s'anà aconseguint, i la creació d'escoles fou progressiva al llarg de tota la centúria. A Reus, a partir d'un interrogatori de l'any 1802 que havia de servir per fer el cens de població, sabem que hi havia sis escoles de nens i sis de nenes, a les quals assistien 753 nens i 548 nenes. Seguint la tònica de l'època, les nenes aprenien higiene domèstica,[30] «...labores propias de su sexo como encaxes, punto de media, coser y bor-

27. PETRUCCI, Armando. «Scrittura, alfabetismo ed educazione grafica nella Roma del primo Cinquecento. Da un libretto di conti de Maddalena pizzicarola in Trastevere». *Scrittura e Civiltà*, II (1978), p. 163-208.

28. BALLARÍN DOMINGO, Pilar. *La educación de las mujeres en la España Contemporánea (siglos XIX-XX)*. Madrid: Ed. Síntesis, 1998, p. 45: «El incremento de la escolarización femenina, sobre todo a partir del Sexenio, no se vio reflejado en la evolución del analfabetismo, que mantuvo cifras muy elevadas durante todo el siglo XIX». VIÑAO FRAGO, Antonio. «Del periódico a Internet...», *op. cit.*, p. 318.

29. Cf. RUIZ BERRIO, J. *Política escolar de España en el siglo XIX: 1808-1833*. Madrid: CSIC, 1970. Extraiem dades també de TARRAZONA BUENO, Carolina. «La educación en el proceso de construcción de la sociedad liberal». A: BARRULL PELEGRÍ, Jaume; BOTARGUES PALASÍ, Meritxell. *Història de la cultura: producció cultural i consum social*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, 2000, p. 219-233.

30. CORTADA I ANDREU, Esther. «Ideologia domèstica, higienisme, i currículum femení. L'aportació del Dr. Monlau a una nova assignatura per a nenes». A: *XI Jornades d'Història de l'Educació als Països Catalans. Aspectes físics de l'educació: Visió històrica*. Reus: Ed. Centre de Lectura, 1992, p. 227-245; BALLARÍN DOMINGO, Pilar. *La educació de las mujeres...*, *op. cit.*, p. 51 i ss.

dados», cosa que quedaria regulada per la legislació el 1816 mitjançant una Reial ordre[31] També hi havia dues escoles de Gramàtica, una dividida en dues classes amb dos mestres, amb quaranta deixebles cada mestre. A l'enquesta es preguntava si hi havia universitat, acadèmia, institut..., i responien que només hi havia una escola de dibuix, sense dotació econòmica ja que era gratuïta.[32] Al cap d'uns anys, segons remarca Pere Anguera, es comença a notar un interès i una voluntat en el consistori i en els veïns per la culturització, però també un control sobre els mecanismes de difusió de la cultura exercit per l'Església,[33] la qual, a més, desaconsellava la instrucció de les dones.[34] I nosaltres hi afegim que aquests dos elements s'aniran posant de manifest cada vegada més al llarg de la centúria, sobretot el primer, ja que la legislació del darrer terç del segle, en part, deixarà de banda el control eclesiàstic sobre l'escola.

Al cap de seixanta anys la situació havia canviat notablement. L'any 1870 es va elaborar un informe a instància de la Junta Provincial d'Instrucció Pública.[35] L'inspector va anar visitant totes les escoles de la ciutat de Reus, avaluant tots els elements que destacaven, tant els negatius com els positius. Al final de l'escrit, i com a conclusió, s'insereixen dades globals sobre l'escolarització a Reus. Es diu que a les escoles públiques i semipúbliques acudeixen 900 alumnes i a les escoles privades uns 1.116, amb un total de 2.016 nens d'ambdós sexes que van a l'escola. I segueix l'informe dient que «[...] Constando la población de 27 257 almas, la concurrencia por término medio, está en razón de uno a 13 habitantes y 1/2 con poca diferencia». Però també s'arriba a la conclusió que cal millorar l'ensenyament, tot i que a cada escola pública s'ha advertit de forma individualitzada i a les escoles privades es diu que cal vigilar la higiene i la moralitat, sobretot tenint en compte que la Constitució del moment només permet inspeccionar les escoles semipúbliques i privades en els aspectes higiènics. També es diu que «...espera que el Ayuntamiento y Junta local de esta populosa ciudad, trabajarán con verdadero interés por elevar la educación e instrucción a la altura que la actual civilización reclama». I si cal millorar vol dir, i així ho remarca l'informe, que les escoles reusenques no estan a l'altura de la importància de la ciutat.

En el quadre següent es recullen les dades d'aquest informe, amb el nombre d'alumnes i les incidències que hom observava en cada escola. D'aquesta manera podrem copsar la realitat escolar de la ciutat:

31. Ballarín Domingo, Pilar. «De leer a escribir: instrucción y liberación de las mujeres». A: *Las sabias mujeres: educación, saber y autoría (siglos III-XVII)*. Madrid: Al-Mudayna, 1994, p. 20.

32. Aquestes dades estan publicades a Anguera Nolla, Pere (ed.). *Informes sobre l'economia reusenca del segle XIX*. Reus: Cambra de Comerç i Indústria, 1985, p. 78-85.

33. Anguera Nolla, Pere. «Materials per a la història de l'educació a Reus: 1810-1833». A: Anguera Nolla, Pere. *A bodes em convides. Estudis d'Història Social*. Reus: Ed. Centre de Lectura, 1987 (Assaig, 23), p. 12-23. L'any 1811 hi ha 10 mestres a Reus.

34. Ballarín Domingo, Pilar. *La educación de las mujeres...*, *op. cit.*, p. 33.

35. AHCR. Fons Municipal, Instrucció Pública, 1181-E, 1870, juny, 1.

QUADRE 2

Les escoles a Reus. Any 1870

Escoles públiques

Escola	*Mestre/mestra*	*N. d'alumnes*[36]	*Incidències*
Superior de nens	Rafael Palau	41	Manca de llibres[37]
Elemental de nens	Antoni Vall	84	Manca de material i de disciplina
Pàrvuls	Josep Martorell	90	Educació i instrucció en bon estat
Elemental de nens	Manuel Trullàs	65	Manca de mitjans
Superior de nenes	Micaela Trens	18	Reben una educació que no correspon a la denominació de l'escola[38]
Elemental de nenes	Antònia Baró	58	Regular estat d'educació i instrucció. Condicions del local dolentes i manca d'utillatge
Escola pública de nens	Francesc Sangenís	80	Bon estat. Manca de mitjans materials
Escola pública de nenes	Maria Alfonso	60	Bon estat. Problemes amb el lloguer del local
Escola pública de nenes	Cristina Escoda, mestra interina	20	Estat dolent de la instrucció

Escoles semipúbliques i privades

Escola de nens	PP Escolapis	264	Locals en bones condicions
Casa de Beneficiència. Nens	Alejandro Garcia	70	Locals en bones condicions
Casa de Beneficiència. Nenes	Germanes de la Caritat	50	Locals en bones condicions
Raval de Jesús. Nens	Mariano Rius	36	Local regular
Raval de Jesús. Nens	Francesc Mariné	30	Local regular
Raval de Jesús. Nens	Ramon Pons	40	Local regular
Raval de Jesús. Nenes	Engràcia Rivas	26	Local regular
C. St. Llorenç. Nens	Antoni Santasusagna	34	Local regular
C. de l'Estrella. Nens	Bartomeu Guinovart	11	Local regular
Raval Baix de Jesús. Nens	Tomàs Martí	34	Local regular
C. del Fossar. Nenes	Brígida Lora	26	Local regular
C. del Fossar. Nenes	Llúcia Prats	40	Local regular
Raval St. Pere. Nens	Josep Magriñà	30	Local regular
C. St. Pere Apòstol. Nens	Francesc Berenguer	118	Local regular
C. Presó. Nens	Joan Benages	40	Local regular
Raval Sta. Anna. Nens	Manuel Ossó	52	Condicions dolentes del local que posen en perill la salut dels nens. El mestre no té títol

36. En l'informe sempre es diu que és la mitjana del nombre d'assistents.

37. «...que dicho establecimiento a pesar de carecer de muchos medios materiales para dar la enseñanza, ofrece buenos resultados en todas las asignaturas en que la viva voz del profesor puede suplir la falta de libros que en aquél se nota».

38. «...convendría que para los efectos de la enseñanza se la considerase como elemental ampliada, destinando a ella como de 70 a 80 niñas, a fin de que la Profesora diera el mayor fruto posible en la enseñanza como tiene derecho a exigir la población».

Escola	*Mestre/mestra*	*N. d'alumnes*	*Incidències*
Raval Sta. Anna. Nenes	Antònia Barberà	36	Condicions dolentes del local
C. St. Pere d'Alcàntara. Nens	Vicent Sotorra	40	Local regular
Raval Sta. Anna. Nenes	Serafina Fonts	16	Local regular
Raval Sta. Anna. Nens	Salvador Sotorra	60	Local regular
C. Vilar. Nens	Pere Bellver	8	Local regular
Plaça St. Miquel. Nenes	Monges. Sor Lluïsa Estivill	57	Local regular
C. St. Carles i St. Josep. Nenes	Monges de la Providència	150	Local regular
Camí de Tarragona. Nenes	Gertrudis de St. Felip	164	Local regular
C. Puvill Oriol. Nenes	Teresa Domènech	45	Local regular
Escola de nens	Francesc Torné Domingo	16	Local regular. El mestre no té títol

A partir de la taula precedent es poden copsar clarament els problemes de l'escola reusenca i com hi ha una preocupació per l'educació. Es diu, per exemple, que l'escola superior no acaba de funcionar, cosa molt important si hom té en compte que aquesta escola és «...como el Instituto de las clases media y proletaria». En aquesta escola els nois, exclusivament els nois, perquè les noies ja van a la seva, van a aprendre els coneixements útils per a les arts, el comerç i la indústria. Són coneixements, doncs, que després serviran per al progrés de la ciutat, per la qual cosa «...es de mayor importancia el que al referido establecimiento se le dispense toda protección».

A les escoles semipúbliques i privades s'esmenten els problemes d'higiene, sobretot referits a la ventilació, encara que en dos casos es fa referència a la manca de títol del mestre que les regeix. La preocupació per la instrucció es posa de manifest, doncs, a través de documents com aquest, i es fa sempre referència al progrés i a la civilització, als quals mai es podrà arribar amb una educació deficient.

Les mancances que presenten les escoles reusenques són de tipus material, incloenthi tot el referent a la higiene i també al mobiliari, i és una qüestió comuna a moltes escoles la manca de taules, sobretot en les escoles de nenes, indici que només s'ensenyava a llegir i no a escriure, segons els criteris pedagògics de l'època.[39] Hi ha mestres que es queixen que el municipi no paga el lloguer o la neteja de l'escola,[40] o que els mobles o la mateixa escola estan en mal estat, tal com constata una inspecció realitzada l'any 1872.[41] Allí es fa referència a les necessitats de l'escola d'Antònia Baró, on s'ha d'arranjar el rellotge i dues taules, a més de moltes altres coses que demana la mestra —guix, pissarretes, un càntir de llauna, escombres... També cal reparar moltes coses a l'escola d'Enric Bages, on, malgrat ser un local ben ventilat, se sent l'olor de les latrines, hi manquen cadires i pissarres i «...en el pavimento falta un ladrillo que oca-

39. Ballarín Domingo, Pilar. «De leer a escribir...», *op. cit.*, p. 20-21.

40. AHCR. Fons Municipal, Instrucció Pública, 1180-N, 1882, gener, 24. La mestra Josefa Ferrater reclama que li paguin la neteja del local que regenta.

41. AHCR. Fons Municipal, Instrucció Pública, 1182-F, 1872, abril, 18. Informe d'inspecció a les escoles de Reus.

siona caidas de los niños», situació molt similar a la que patia l'escola del mestre Ramon Rius, encara l'any 1904.[42] Una preocupació que s'evidencia a partir d'aquest informe és l'entrada de llum a les aules, deficient en casos com l'escola del senyor Vall, on «...se cree necesario se invierta la colocación de los niños porque la luz viene mal, trasladando la tarima del profesor al otro extremo de sala...». Aquesta escola presenta encara una altra deficiència que és la manca d'ajudant i també que «...los niños son muy traviesos y algunos de mala índole, rompiendo los libros y cuanto les viene a mano...». Aquest mestre ja s'havia queixat un temps abans que els nens trenquen el pany de la porta i que els nens que vaguen pel carrer molesten els alumnes amb insults, pedrades i soroll.[43]

Quan hi ha alumnes que ingressen a l'escola se'n fa una anàlisi prèvia a manera de diagnosi per saber el seu nivell d'alfabetització. Això queda redactat en un informe que el mestre o la mestra trameten al president de la Junta Local d'Ensenyament, com el que redacta la mestra reusenca Caterina Ferrer el mes de gener de 1902. Comunica que han ingressat a la seva escola les nenes Ramona Gras Prats, de 9 anys, i Josefa Vilalta Martorell, de 6 anys. La primera té escassos coneixements de lectura i sap traçar algunes xifres numèriques, la segona desconeix completament l'alfabet. També hi ingressa la nena Teresa Elies Borràs, que gairebé no sap frasejar ni fer els números.[44] Malgrat tot, s'eleva una queixa el dia 5 de gener de 1902 al governador provincial que la dita mestra admet alumnes a la seva escola sense el consentiment del govern municipal. L'escola de Caterina Ferrer era l'escola superior que regentava des de 1891 i que fou creada el 17 de novembre de 1860, en què la Sra. Micaela Trens va ser la primera mestra.[45]

Al costat de les mancances materials també hom es refereix als mateixos alumnes, alguns dels quals són bastant trapelles, com s'ha vist, i altres tenen problemes per pagar les despeses de l'escola. Cal dir, però, que en els pressupostos que presentaven els mestres anualment a la Junta Local d'Instrucció Pública sempre es preveia una partida de paper per als nens i nenes pobres, i s'hi afegia el nombre de pobres que anaven a cada escola.[46] Les autoritats locals, conscients d'aquestes qüestions, determinen que els pares dels nens acomodats paguin el material que s'entrega a les escoles i que els nens pobres rebin el material de forma gratuïta. Segurament per tal d'evitar abusos, ja que

42. AHCR. Fons Municipal, Instrucció Pública, 5573-A, 1904, març, 8. El mestre Ramon Rius Cabra demana que es facin millores a la seva escola, ja que se sent l'olor de les latrines i hi ha una ventilació deficient.

43. AHCR. Fons Municipal, Instrucció Pública, 1180-C, 1869, febrer, 12. Carta del mestre Antoni Vall en què es queixa de les destrosses i les molèsties que pateix la seva escola.

44. AHCR. Fons Municipal, Instrucció Pública, 5772.

45. AHCR. Fons Municipal, Instrucció Pública, 1180-Q, 1891, gener, 21. Carta de la mestra Caterina Ferrer en què sol·licita la data de creació de l'escola que regenta i n'obté reposta el dia 25 de gener. Aquesta mestra vol saber la data per respondre una inspecció.

46. AHCR. Fons Municipal, Instrucció Pública, 1180-B, 1868, juny, 2. Escola d'Antònia Baró, on assisteixen 70 nenes pobres i el pressupost de paper és d'1 pesseta i 40 cèntims.

47. AHCR. Fons Municipal, Instrucció Pública, 1180-C, 1869, maig, 13. Carta del mestre Manuel Trullàs en què diu que considerarà pobres tots els nens que té a l'escola, ja que no porten cap papereta que els acrediti i en digui la condició.

hi havia algun mestre que considerava pobres tots els nens que tenia,[47] i també perquè el repartiment de material sigui just.[48] Però per dur a terme aquesta iniciativa cal saber qui és pobre i qui no a efectes d'ensenyament, per a la qual cosa es demana als mestres que facin una llista amb els noms i els domicilis dels pares que els sembli que hi puguin entrar. La idea és que el nivell econòmic no sigui un impediment per a una bona instrucció i educació, per a la qual cosa, anys més tard, es determina que els fills i filles de famílies obreres que frueixen d'un jornal eventual no han de pagar retribucions als mestres,[49] i encara més endavant es facilita l'accés d'estudiants pobres a altres nivells de l'educació, com és l'Escola de Comerç instal·lada al Col·legi d'Interns. El fet es materialitza amb la creació de dues places, una d'intern i l'altra d'extern, per a estudiants pobres que hagin obtingut bones qualificacions en les escoles públiques. Malgrat tot, s'hauran de pagar ells la matrícula i els llibres, cosa que deixa entreveure una certa ambigüitat i també no queda clar si són realment els pobres els qui podran accedir a aquestes dues places.[50]

Als fills dels obrers no se'ls ofereix només escola gratuïta, sinó que també se'ls ofereixen altres serveis complementaris. L'any 1891 es va determinar crear als baixos de l'Hospital una sala asil per guardar els fills dels obrers durant el dia, on trobarien «...educación y cuidados para sus hijos».[51] I hem de suposar que el servei funcionava fora bé ja que al cap d'uns anys la superiora de l'Hospital va rebre una carta de part de l'Ajuntament reusenc en què li agraïa els serveis prestats a través de l'asil i la felicitava per l'acció en bé de la classe obrera.[52]

Que el segle XIX és un temps d'evolució pel que fa a l'escola és evident, tot i les dificultats, i també és un temps en què lentament la classe obrera, el que podem anomenar classes subalternes o classes populars van accedint a l'alfabetització a través de l'escola.[53] Al costat d'aquestes escoles que hem citat més amunt n'hi havia d'altres que també pretenien complementar o fins i tot suplir l'escola. D'aquesta manera aniran apareixent centres obrers, ateneus i les anomenades «Casas del Pueblo» socialistes, ja a principis del segle XX. Seran llocs de sociabilitat popular i constituiran, a la llarga, llocs de producció i de consum cultural, incloent-hi el teatre i la música; són aquells centres que oferien instrucció i educació, a més d'altres serveis, i que estaven vinculats a associacions, sindicats i cooperatives. Era un element molt comú que aquestes entitats

48. AHCR. Fons Municipal, Instrucció Pública, 1182-B, 1872, maig, 15. Carta de la Junta Local d'Instrucció Pública en què es comunica la resolució a l'Ajuntament.

49. AHCR. Fons Municipal, Instrucció Pública, 5573-B, 1899, novembre, 16. L'expedient es tanca el 27 de març de 1903, la qual cosa ens demostra que va ser una negociació llarga.

50. AHCR. Fons Municipal, Instrucció Pública, 1180-T, 1900, setembre, 19.

51. AHCR. Fons Municipal, Beneficiència, 590, 1891, maig, 21.

52. AHCR. Fons Municipal, Instrucció Pública, 5772, 1902, gener, 10.

53. GUEREÑA, Jean-Louis. «Prácticas culturales de las clases populares en la España contemporánea». A: BARRULL PELEGRÍ, Jaume; BOTARGUES PALASÍ, Meritxell. *Història de la cultura: producció cultural i consum social.* Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, 2000, p. 467-485.

oferissin accés a la cultura, ja fos a través de biblioteques, conferències o classes nocturnes i d'adults, gairebé sempre responent a una reivindicació obrera del dret a la instrucció i a la cultura.[54] A Riba-roja d'Ebre,[55] per exemple, la «Sociedad Recreativa Iris» i la «Sociedad la Luz del Día» (per simplificar, la primera de dretes i la segona d'esquerres) feien referència a la cultura i l'esport, a les funcions teatrals, excursions... tot en bé de la instrucció, el lleure i l'educació. A la mateixa població el «Centro Republicano», l'any 1904, creava una biblioteca pròpia i el «Comité Republicano Federal Socialista» mencionava l'any 1931 la instrucció i l'educació política, que hem d'entendre com una forma d'adoctrinament de les idees esquerranes i republicanes del moment. A la mateixa comarca de la Ribera d'Ebre, concretament a Móra d'Ebre, es localitzen diverses associacions que compten amb elements relacionats amb l'accés a la cultura.[56] Un exemple el constitueix la Societat Obrera, creada l'any 1903, que pretén fomentar la instrucció i la cultura de la classe obrera mitjançant classes nocturnes, o també el Centre Instructiu Democràtic «La Democràcia», que crea una biblioteca itinerant per al foment de lectura. És una tònica que es manté en gairebé totes les associacions d'aquesta població i altres de la comarca —per exemple, a Flix hi ha l'Agrupació Obrera i la Cooperativa La Regeneradora i a Ginestar, el Sindicat de Treballadors i el Comitè Republicà Radical—, els estatuts de les quals esmenten el foment de la cultura i la instrucció entre els seus objectius. Cal tenir en compte, però, que moltes vegades aquesta instrucció està encaminada exclusivament a l'adoctrinament polític i la difusió ideològica o, en el cas de les associacions religioses, al foment de la pietat i la doctrina cristiana.[57]

La Cooperativa Obrera Tarraconense realitzava conferències sobre consum i alimentació, i l'any 1921 iniciava un pla educatiu amb lliçons sobre comptabilitat, redacció i cultura general. També realitzava classes nocturnes i tenia una biblioteca que oferia als socis lectures de premsa cooperativista.[58] La Societat Agrícola de Valls tenia una biblioteca l'any 1896, que podia existir d'abans, i tenia també una escola el 1891, que tenia la funció de complementar, en alguns casos, l'escola pública; en els casos en què els socis o

54. Solà, Pere. *Itineraris per a la sociabilitat meridional catalana, op. cit.*, p. 255-263.

55. *Cf.* Piñol Alabart, Daniel. «Asociacionismo y escritura en un medio rural: Riba-roja d'Ebre, 1904-1934». A: Castillo Gómez, Antonio. *Cultura escrita y clases subalternas. Una mirada española.* Oiartzun: Ed. Sendoa, 2001, p. 135-153.

56. Vegeu Sànchez Cervelló, Josep; Solé Arnal, Josep. *L'associacionisme sociopolític a Móra d'Ebre (1875-1936).* Flix: CERE, 1996.

57. Dades extretes de l'Arxiu Històric de Tarragona, Fons Govern Civil, Associacions, en què hem consultat els expedients de totes les associacions de la Ribera d'Ebre per desenvolupar un treball de recerca centrat en la difusió de la cultura escrita entre les associacions de la comarca. Aquest treball es troba en curs d'elaboració.

58. Duch i Plana, Montserrat. *La Cooperativa Obrera Tarraconense. Consum, treball i lleure a Tarragona (1904-1965).* Tarragona: Cooperativa Obrera Tarraconense/Ed. El Mèdol, 1993, p. 93 i ss.

59. Gavaldà i Torrents, Antoni. *L'associacionisme agrari a Catalunya (El model de la Societat Agrícola de Valls: 1888-1988).* Valls: Estudis Vallencs, 1989, 2 vol., p. 209-211.

60. Santesmases i Ollé, Josep. *El cooperativisme agrari a Vila-rodona (1893-1939). Un exemple de l'estructuració econòmica, social i política en la Catalunya vitivinícola.* Vila-rodona: Centre d'Estudis del Gaià, 1996, p. 50 i ss.

els seus fills no poguessin anar a l'escola de Valls, l'escola de la Societat complia una funció supletòria.[59] A Vila-rodona, la Societat de Treballadors Agrícoles també tenia una escola.[60]

A Reus, el «Centro Obrero Instructivo», ubicat al carrer de la Creu Vermella, tenia una escola, però aquesta fou clausurada l'any 1903, tot i que l'any 1905 continuava funcionant de forma il·legal.[61] Ho sabem perquè el seu director va demanar una subvenció a l'Ajuntament «...para poder seguir educando a los hijos del pueblo, para que sean en un día dignos ciudadanos de esta preclara ciudad...», però la petició es va desestimar ja que l'escola, en teoria, no funcionava.

A Reus hi havia també el «Patronato del Obrero de San José», fundat el 17 de desembre de 1900 amb la finalitat de «...educar, instruir y proteger á los obreros mejorando su suerte moral y materialmente».[62] A la junta directiva de l'entitat hi havia el càrrec de bibliotecari, que, segons l'article 15 dels estatuts, havia de vetllar per la biblioteca i fomentar les bones lectures entre els socis. El Patronat tenia com a finalitats la moral, la instrucció, el lleure i l'economia, i es permetia als socis assistir a les classes instal·lades en els seus locals. Aquestes escoles es van començar a posar en funcionament l'any 1905.[63]

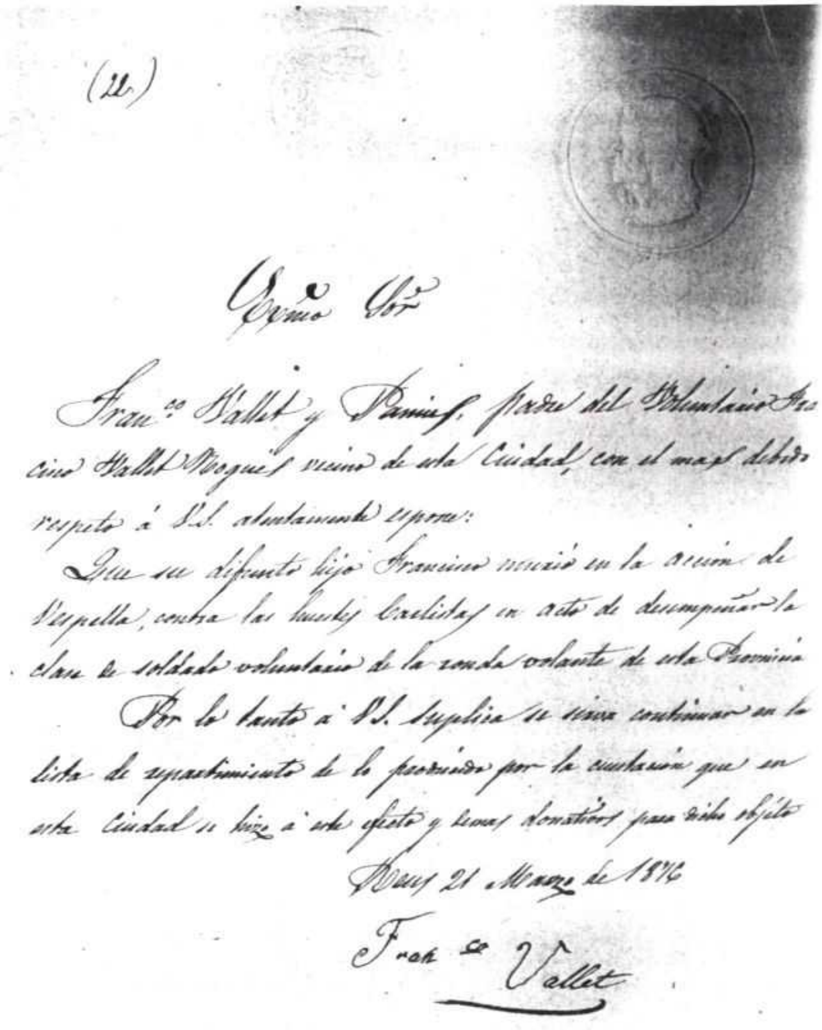
També tenim notícies de l'existència d'un Centre de Cultura per a la Dona Obrera, fundat a Reus per les mestres Àngela Espuña Guasch i Elvira Obiols Puigdengoles, a la plaça de Catalunya.[64]

Per què s'escriu. La difusió i els usos de l'escriptura

Els primers anys del segle XIX trobem una referència a Reus que ens parla d'uns pasquins apareguts pels murs de les cases de la vila en què algú, de forma anònima, amenaça la vida dels components de la Junta del Canal. La notícia apareix en una acta municipal del dia 12 de juliol de 1807 que reflecteix la reunió del Consell Municipal, en què es llegeix un d'aquests pasquins.[65] Al cap d'un temps, el 16 de setembre es denuncia la presència de nous pasquins, tot i que aquesta vegada ultratgen la persona del rei. No coneixem exactament el contingut dels papers, però sí que veiem ja un primer exemple d'ús de l'escriptura, molt similar a aquell cas amb què començàvem aquest article. L'escriptura és aquí rebel·lia i crítica, però és important aquest anonimat i també el fet que els papers es pengessin pels carrers de la ciutat, una modalitat de protesta que s'incrementa arreu després de la Revolució Francesa.

Aquest és un cas excepcional pel que fa a testimonis sobre la difusió de l'escriptura en l'àmbit popular, tot i que no sabem qui va ser realment qui va escriure els pasquins. El que sí que hom pot deduir és que pretenia difondre una idea de forma ràpida i prou àmplia.

61. AHCR, Fons Municipal, Instrucció Pública, 5573-A, 1905, gener, 26.
62. AHCR, Fons Municipal, Instrucció Pública, 4836-4. Estatuts del «Patronato del Obrero de San José».
63. «La Democracia Cristiana», 1905.
64. AHCR, Fons Municipal, Instrucció Pública, 1180-AF, 1919, agost, 1.
65. AHCR, Actes Municipals 28, f. 191, 1807, juliol, 12; f. 193-194, 1807, setembre, 16.

(22.)

Exmo Sor

Franc.co Vallet y Daniel, padre del Voluntario Francisco Vallet Moquet vecino de esta Ciudad, con el mayor debido respeto á V.S. atentamente expone:

Que su difunto hijo Francisco murió en la accion de Vespella, contra las hordas Carlistas en acto de desempeñar la clase de soldado voluntario de la ronda volante de esta Provincia.

Por lo tanto á V.S. Suplica se sirva continuar en la lista de repartimiento de lo producido por la cuestacion que en esta Ciudad se hizo á este efecto y demas donativos para dicho objeto

Reus 21 Marzo de 1876

Fran.co Vallet

Figura 1. Exemple d'escriptura delegada i signatura autògrafa. (AHCR, Benifecència, 1840 any 1876)

Els testimonis d'escriptura de classes populars no són abundants en els arxius, la qual cosa ens obliga a rastrejar la documentació amb deteniment. D'aquesta manera se n'obtenen dades, tot i que en molts casos no seran més que testimonis indirectes. El principal àmbit que ofereix informació d'aquest tipus és el de l'Administració. Els ciutadans del segle XIX, per dirigir-se a l'Administració local, ho havien de fer mitjançant una instància. Ja fos per sol·licitar un permís d'obres o una connexió d'aigua necessitaven escriure una instància dirigida a l'alcalde.

S'han localitzat unes instàncies de l'any 1876 a través de les quals els exponents, la majoria dones vídues, sol·liciten ser inclosos en el repartiment d'almoines que es farà per les festes de la Pau, que se celebraran amb motiu de la fi de la guerra civil. Són vídues de soldats que han mort en els anomenats fets de l'Albiol o també els de la Selva en el transcurs de la guerra carlina, però també hi ha familiars de soldats presos i també ferits. Les instàncies tenen el format habitual, i inclouen el motiu de la mort i la data en què es va produir el fet, i es dirigeixen sempre a l'Ajuntament. Llegint les instàncies, que sumen un total de 27 exemplars, es poden entreveure diferents aspectes relacionats amb la qüestió que ens ocupa.[66]

En primer lloc es veu molt clar com els ciutadans, a l'hora de dirigir-se a l'Administració, ho fan a través d'un formulari establert. Segurament desconeixen les fórmules i el format del document, però intenten fer-ho de la forma més correcta possible, tal vegada ajudats per algun funcionari municipal. Un altre element força visible és que els exponents i sol·licitants demostren un cert sentiment d'inferioritat vers l'Administració. Dóna la sensació que se senten els administrats, cosa que es veu perfectament a través de frases com: «Gracia que por ser de justicia espera merecer de la notoria rectitud de vuestra excelencia», «...a su señoría ilustrísima con el mayor respeto espone...», «Gracia que no duda alcanzar de los bondadosos corazones de sus señorías, cuyas vidas guarde Dios muchos años por el bien de sus habitantes». Són frases similars en què es fa referència a la bondat de l'autoritat i també a la seva benevolència, com si els sol·licitants volguessin moure els cors de les autoritats i aconseguir el que demanen. A més es demostra també que hom veu l'Administració com un ens superior que ha de solucionar el problema dels exponents.

Al costat d'aquestes consideracions trobem també motius per afirmar que no tots els qui exposen la seva sol·licitud escriuen de pròpia mà el document que presenten. A través de la fórmula «De mano agena» es veu clarament que hi ha algú que redacta la instància, tot i que és l'exponent qui la signa i es veu la diferència molt clara entre la grafia del text i la de la signatura (figura 1).

En alguna altra instància es diu encara més explícitament «Por la interesada, que no sabe escribir y a su ruego», «Por la recurrente», «Por los interesados, que dicen no saber escribir a sus ruegos»; «Por mi hermana política Francisca Carreras», casos en què la

66. AHCR. Fons Municipal, Beneficiència, 1840. Any 1876. Instàncies de vídues, orfes i ferits que supliquen que se'ls inclogui en les almoines de les festes de la Pau.

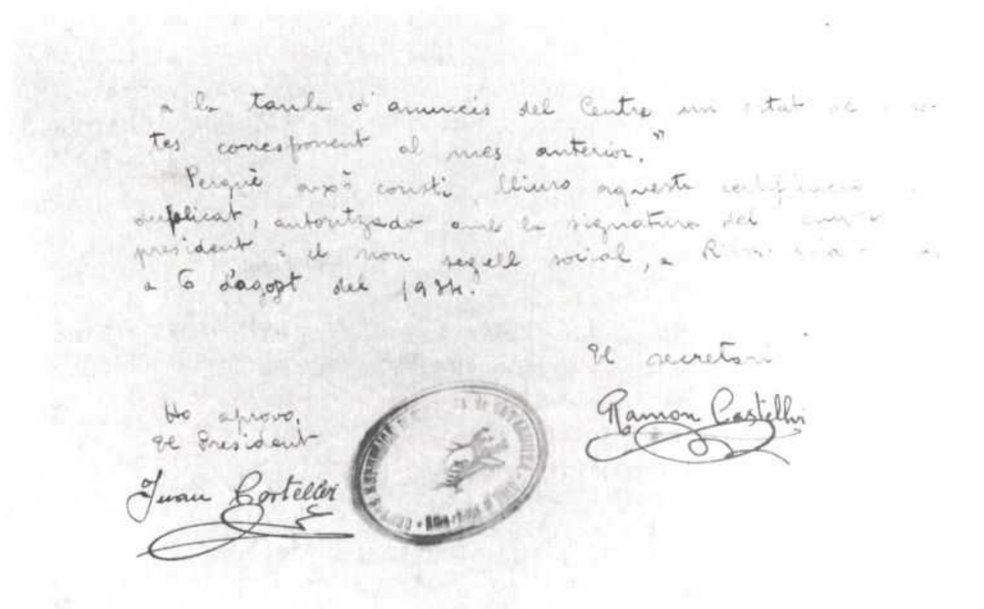

a la taula d'anuncis del Centre un estat de comptes corresponent al mes anterior."
Perquè així consti lliuro aquest certificat duplicat, autoritzat amb la signatura del president i el nom segell social, a
a 6 d'agost del 1934.
El secretari
Ramon Castellví
Ho aprovo,
el President
Juan Cortellà

Figura 2. Certificat del Centre d'Esquerra Republicana de Catalunya, 1934. (AHT. Associacions). Fotografia: Jack Hol.

Al Reg. a los efectos del art. 4 Ley de Asoc.
Excmo. Señor
Los que suscriben José Cervelló Griso y Juan
natuales y vecinos de esta villa de 26 y 2
años de edad respectivamente domiciliados en el de sus padres Calle de las Eras N.º 5 y Calle del Portal N.º 6 a
V. E. con el debido respeto exponen:
Que deseando constituir en esta villa una Sociedad recreativa con domicilio social en la calle S. Antonio N.º 4 que se denominará "Iris" al objeto de proporcionar a los socios solaz esparcimiento y cultura física, creando a

Figura 3. Escriptura dels socis de la Sociedad Recreativa Iris, 1925. Fotografia: Jack Hol.

persona que escriu signa també el document. Estem, doncs, al davant del fenomen que es coneix com a escriptura delegada, gràcies al qual les classes populars poden respondre a les pautes imposades per l'Administració.[67] És un fenomen molt estès, segons Petrucci, entre les societats imperfectament alfabetitzades i que tenen necessitat de l'escriptura en diferents àmbits de la vida. Tot i saber llegir i escriure, quan volen dirigir-se a les esferes de poder, ho fan a través d'escrits elaborats per terceres persones, segurament perquè no es cometin deficiències i perquè el document provoqui l'efecte que es desitja, que no és altre que obtenir, en el cas que ens ocupa, algun favor.

Malgrat tot, les imperfeccions hi són presents, sobretot en aquelles instàncies autògrafes i que es manifesten a través de redundàncies del nom a qui va dirigit el document, o en l'ús reiteratiu de títols i tractaments: «Vuestra Excelencia», «Vuestra Señoría», «Ilustrísimo Señor», «Su Señoría Ilustrísima»... Són paraules erriònies que demostren una vegada més la submissió dels administrats, el temor que infon l'autoritat, però a la vegada l'esperança que dóna aquesta autoritat. Llegint les instàncies es veuen veritables drames familiars provocats per la mort dels marits, en què les dones queden vídues i amb fills que encara no són aptes per treballar, o pares grans que es troben sols a causa de la mort o de l'empresonament del fill. Tots veuen en l'Ajuntament i en les almoines que s'han de repartir el primer pas per solucionar el seu problema.

És en aquest context en què també trobem sol·licituds d'ingrés a la Casa de Caritat entre els anys 1857 i 1861,[68] i també un altre grup d'instàncies similar entre 1891-1918.[69] Són testimonis de primer ordre, en què novament fan acte de presència els drames viscuts en algunes famílies de Reus, sobretot amb pares que demanen asil per als seus fills, perquè no els poden alimentar. I un altre cop trobem l'escriptura delegada, ja que la majoria de sol·licitants, entre els quals hi ha dones, no saben escriure.

A aquestes instàncies hi podríem afegir també la gran infinitat de cartes que trobem en els expedients d'associacions, cartes que servien per trametre a Tarragona els exemplars dels estatuts que manava la legislació. Coneixem bé el cas de Riba-roja d'Ebre, que hem treballat fa un temps i que ja hem citat més amunt, amb les cartes que enviaven les diferents juntes directives de centres recreatius, partits polítics i sindicats perquè el governador els aprovés els estatuts. Les cartes reflecteixen l'escassa alfabetització dels habitants del poble el primer terç del segle XX, però també la necessitat que tenen d'escriure, i de fer-ho bé. Per això s'escull el soci que té més bona lletra d'entre tots, encara que no sigui directiu de l'entitat. D'altra banda, sí que hi ha presidents i secretaris que escriuen els textos i també signen, com Ramon Castellví, secretari d'Esquerra Republicana al poble, que és barber de professió i escriu la carta en català correcte i la signa juntament al seu germà, president el partit local (figura 2).

67. Petrucci, Armando. «Escribir para otros». A: Petrucci, Armando. *Alfabetismo, escritura, sociedad*. Barcelona: Ed. Gedisa (Col·lecció Lea, 14), 1999, p. 105-116.

68. AHCR. Fons Municipal, Beneficiència, 715, anys 1857-1861. Sol·licituds d'ingrés a la Casa de Caritat.

69. AHCR, Fons Municipal, Beneficiència, 5571-A, anys 1891-1918, Casa de Caritat.

En aquestes cartes es veu molt clara la diferència entre els qui les escriuen i els funcionaris que les reben. Els primers fan una escriptura molt academicista, amb traces molt cal·ligràfiques, perquè saben que han de quedar bé i perquè no usen l'escriptura de forma habitual; els segons, els funcionaris, fan una lletra que només entenen ells. És una escriptura per a un context molt concret, on els tràmits burocràtics són mecànics i les anotacions que escriuen els funcionaris reflecteixen els passos administratius, però també demostren que els qui treballen al Govern Civil estan acostumats a escriure. Per aquest motiu la seva escriptura és molt més cursiva i gairebé inintel·ligible. A la figura 3 es pot veure perfectament aquesta diferència, en què és molt clar l'academicisme de l'escriptura dels socis de la Societat Iris.

L'àmbit de l'Administració és un domini en què l'escriptura té un paper rellevant. Però Giorgio R. CARDONA diu que encara hi ha altres dominis en què es fa necessària l'escriptura. Són l'escola, que ja hem vist més amunt per altres raons, el temple i el mercat. A l'Administració, per raó d'un context d'antiguitat, CARDONA l'anomena l'àmbit del palau. Però nosaltres encara en volem afegir un altre, i és el de l'àmbit privat.

Les classes populars no han deixat testimonis escrits de tipus privat. Els exemples citats abans es refereixen a documents guardats per raó del seu valor administratiu. És difícil localitzar arxius privats de les classes subalternes, sobretot perquè el concepte d'arxiu comporta, entre d'altres, la idea de perpetuïtat, de memòria. Es fa referència a l'escriptura com a memòria, i les classes populars no poden perdre el temps a perpetuar aquesta memòria individual o col·lectiva, sobretot perquè tenen altres coses a fer. Principalment han de produir per poder sobreviure, cosa que les classes dominants ja tenen solucionada i, per tant, no redacten llibretes de memòries, llibres de viatges o gestió del seu patrimoni. La memòria dels pagesos i dels obrers, de les dones de les classes populars, es transmet per via oral, tot i que a poc a poc s'hi anirà introduint la lectura. Però llegir és una activitat passiva i representa una actitud receptora, allunyada de l'actitud transmissora i activa que significa l'escriptura. Per això no sempre aquells que saben llegir també saben escriure, sobretot perquè interessa a la classe dominant que la gent aprengui a llegir per poder entendre els missatges moralitzadors transmesos per la burgesia de la segona meitat del segle XIX; saber escriure significar comunicar un pensament, ja sigui de forma individual o col·lectiva, ja sigui dins del mateix entorn o fora del grup, i això és perillós.

Submissió de les classes populars respecte de les classes dominants, respecte de l'Administració, pel que fa l'escriptura, que, no obstant això, és sempre un instrument necessari en l'entorn del poder i també en la relació entre els pagesos que conreen les terres dels burgesos que viuen a les ciutats, com el cas dels masovers que tenien els Moragas.[70] La relació s'estableix a través de la correspondència, mitjançant la qual els pa-

70. Ha estat àmpliament treballat a PIÑOL ALABART, Daniel. «La correspondencia de la familia Moragas (Valls, s. XIX)», comunicació presentada al *VI Congreso Internacional de Historia de la Cultura Escrita*, Universidad de Alcalá, 7-11 de juliol de 2001.

gesos informen els senyors de les collites de la patata, de les garrofes de faves, préssecs, blat o vi; o comuniquen les destrosses que el riu Ebre ha provocat en les terres de Benissanet, entre altres afers. Les cartes d'aquests camperols apareixen a vegades escrites en català. Quan ho fan en castellà és habitual utilitzar la lletra *s* enlloc de la *z* o la *c*, característica molt corrent en nivells orals dels catalanoparlants que s'aventuren a parlar en castellà, sobretot en ambients rurals. Aquesta oralitat es trasllada al paper amb una absoluta normalitat.

Les persones no habituades a escriure, o imperfectament alfabetitzades, construeixen malament les frases, cometen nombroses faltes d'ortografia —tema que s'hauria de tractar amb més deteniment i des d'una altra òptica—, escriuen paraules inconnexes i les lletres no es lliguen les unes amb les altres. És evident que l'ús de l'escriptura no és habitual, ja que les persones avesades a escriure ho fan lligant les lletres, fent una escriptura cursiva. Els que escriuen poc perquè no en saben i perquè no en tenen gaire necessitat, quan ho fan escriuen tal com n'han après i moltes vegades el text es converteix gairebé en un exercici de cal·ligrafia escolar.

Les classes populars utilitzen l'escriptura per relacionar-se amb els patrons de les fàbriques, tot i que, ara per ara, no se n'han localitzat gaires exemples. Augusta MOLINARI ha trobat prop d'un miler de cartes que els obrers de l'Ansaldo escriuen al patró per sol·licitar diverses necessitats, dies de vacances, permisos, augments de sou...[71] Era obligat fer les demandes per escrit i, si els obrers no sabien escriure, en acabar la jornada laboral la mateixa fàbrica els proporcionava una escola d'alfabetització d'adults. L'escriptura és novament una necessitat, que trobem també en altres àmbits en què es converteix també en una forma d'escapatòria. És el moment de la guerra en què els soldats al front es volen relacionar amb la família absent o amb les padrines de guerra, unes voluntàries pertanyents a associacions benèfiques que pretenien que els soldats mantinguessin contactes amb el món civil, tot trencant la monotonia i l'aïllament de les trinxeres. És un fenomen que també ha estat treballat per Augusta MOLINARI per a la Itàlia de l'època de la Primera Guerra Mundial[72] i sobre el qual Mary NASH fa alguna referència dins del context de la Guerra Civil Espanyola.[73] Tot i que no és l'objectiu del llibre, es veu perfectament com el paper de les dones durant la guerra civil, dins del voluntariat, també era mantenir correspondència amb els soldats del front i proporcionar-los tabac, sabó, menjar, paper i llapis o roba per a l'hivern. En les cartes, diu l'autora, es mostren les fórmules típiques de cortesia o també salutacions revolucionàries, que evidencien una tendència ideològica arrelada. La més habitual és «Salud y República», seguida de les típiques actituds vers les dones, algunes de les quals

71. MOLINARI, Augusta. *Le lettere al padrone. Lavoro e culture operaie all'Ansaldo nel primo Novecento.* Milà: Ed. Francoangeli, 2000.

72. MOLINARI, Augusta. *La buona signora e i poveri soldati. Lettere a una madrina di guerra (1915-1918).* Torí: Scriptorium, 1998.

73. NASH, Mary. *Rojas Las mujeres republicanas en la Guerra Civil.* Madrid: Taurus, 1999, p. 175-177.

demostren que certes cartes pretenien aconseguir una relació duradora i que portés fins al matrimoni. L'àmbit bèl·lic també va propiciar la creació d'unes «Milicias Culturales», que proporcionaven escoles, diaris, revistes, llibres i serveis bibliotecaris als soldats. La lectura quedava d'aquesta manera assegurada, com també ho era l'escriptura.

L'àmbit de la guerra ens posa en evidència una altra necessitat relacionada amb l'escriptura. L'absència, la memòria, l'enyorança, la por de la mort... es fan presents en les cartes dels soldats. Però també en aquells que veuen propera la mort a causa d'una condemna, com en el cas de Ramon Castellví, de Riba-roja d'Ebre, que va escriure un text dedicat a la seva germana, que l'havia anat a veure a la presó, en què el suport escriptori era la petita fotografia d'ella, que havia portat durant tota la guerra a la cartera. El text diu:

> Rosenda, germana meva, recomana als altres germans que hem tingueu present com dessortat que he segut per culpa d'un flagell inhumà que m'ha arrollat en les seves maldats. Adeu.
>
> R. Castellví.

Ramon Castellví Griso va morir afusellat després de la guerra a causa de la seva militància política. L'execució es va dur a terme el 24 de juliol de 1940, al tristament conegut Camp de la Bóta.[74] A través d'aquell petit escrit va deixar clara la seva ideologia, però, sobretot, va tenir consciència de perpetuïtat i memòria, de record a la família i per a les generacions del futur. La meva àvia va ser qui em va donar després aquesta fotografia seva, i és curiós com, anys després, em serveix per acabar d'entendre el paper de l'escriptura en la societat.

❖ ◆ ❖

Apunts d'història de la cultura escrita: Això és el que es pretenia amb aquest treball. Recollir dades que tenia disperses i d'altres que he anat localitzant en algun arxiu per començar a parlar de la difusió de l'escriptura entre les classes populars. Queden moltes coses per dir i per escriure, i molta documentació per analitzar que pot fornir nova informació sobre això. Només cal anar treballant en la línia que s'ha apuntat al llarg d'aquest treball, relacionant l'escola i l'alfabetització, que encara no es coneixen prou bé a casa nostra, i veure també l'ús de l'escriptura entre les classes subalternes. Potser caldrà comparar aquesta escriptura amb la de les classes dominants, o tal vegada caldrà fer una història de la cultura escrita a tots nivells. El que és important és que aquest treball no sigui una conclusió de res sinó un petit primer pas per iniciar un llarg però engrescador camí.

74. Solé Sabaté, Josep M. *La repressió franquista a Catalunya, 1938-1953*. Barcelona: Edicions 62, 1985, p. 426-427.

ELENA DE ORTUETA HILBERATH

Un espai per formar o per deformar les ments: del calabós al correccional

Las condiciones higiénicas de esos lugares no existen; la falta de aseo, completa; los miasmas pútridos vician la atmósfera, y muchos mueren de esa enfermedad característica que se llama fiebre carcelaria.[1]

L'esperit il·lustrat i, per extensió, el liberalisme permeteren millorar la mala reputació social del presidiari, considerat, en aquell temps, per les autoritats com un simple gandul i home dolent.[2] La publicació el 1822 de la Llei penal fou la primera fita per tal d'iniciar una lenta però gradual transformació del sistema carcerari en tot el territori de l'Estat espanyol. Els nous corrents filantròpics justificaren per motius humanitaris la construcció de nous i moderns edificis destinats a correccionals. Durant el segle XIX, es millorà substancialment l'ambient a les presons; a més, les disposicions legals aconsellaren, d'una banda, introduir mesures higienitzants de la ment i, de l'altra, fer possible un clima òptim per evitar o bé mitigar les patologies psiquiàtriques, ja fos mitjançant tallers de treball (Reial ordre 27.6.1841, Reial ordre 6.12.1848, Reial ordre 21.1.1864, Reial ordre 23.2.1885) o a través de la formació a l'escola del presidi (Reial ordre 11.1.1841, Reial ordre 10.3.1844, Decret 25.5.1873, Ordre 17.7.1873, Cèdula 1.2.1885).[3] Paral·le-

1. LASTRES, F. *Estudios sobre sistemas penitenciarios. Lecciones pronunciadas en el Ateneo de Madrid.* Madrid: Librería de A. Duran, 1875, p. 113.
2. AHT. Fons Municipal. Negociat Secretaria, caixa 270, núm. exp. *Actas Capitulares y de los acuerdos celebrados por el muy ilustre Ayuntamiento y sus Corregidores en la Ciudad de Tarragona 1783*, sign. 1.6.1. A l'acta de la sessió 14.5 s'escrigué «que los vagos que se hallan presos en el Quartel del Patriarca pasen a ocupar la Real Cárcel de esta ciudad», f. 78.
3. La importància de l'educació per evitar el delicte fou perfectament justificada per l'arquitecte Tomás de Aranguren quan indicava: «...siendo por punto general la causa de los delitos que se cometen por los grandes criminales la carencia absoluta de educación, unida á un carácter violento y a instintos feroces, es evidente que lo primero que ha de procurar, toda sociedad bien constituida, es evitar esta falta, protegiendo y propagando la instrucción en todas las clases». A: ARANGUREN, T. *Apuntes sobre la reforma del sistema penitenciario de España.* Madrid: Establecimiento tipográfico Pedro Abienzo, 1871, p. 19.

lament, s'intentà abolir els càstigs corporals —si bé foren autoritzats per a alguns casos (Reial ordre 24.4.1839)—, encara que també es fomentà ocupar els presidiaris en treballs especialment durs i penosos d'obres públiques (Reial ordre 2.3.1843, Reial decret 15.5.1867). Aquesta situació creà certs conflictes socials i econòmics amb altres operaris i industrials, que veien perillar el seus interessos per l'ús d'una mà d'obra extremadament barata i submisa per obligació (Reial ordre 14.12.1836).

A pesar d'aquests canvis, a principis del segle XX, alguns juristes encara reduïren la classificació de les presons com a llocs destinats únicament a guardar presos —*carcer ad continendos homines*— o bé a un recinte per castigar-los —*ad puniendos haberi debet.*[4] Així doncs, no donaren especial transcendència a la funció essencial del correccional, que ja no era «...únicamente de producir escarmiento y de castigar el delito sino también de moralizar al criminal, devolviéndole en su día a la sociedad, si es posible corregido».[5]

L'evolució de l'espai carcerari anà paral·lel a la incorporació i l'experimentació d'un nou sistema penitenciari. Pedro Felipe MONLAU concretà, el 1871, cinc esquemes:

> ...aislamiento de día y de noche sin trabajo (sistema primitivo Auburn);[6] aislamiento de día y de noche, pero con trabajo (sistema de Filadelfia); aislamiento de noche y trabajo en común durante el día, con silencio absoluto (sistema ulterior Auburn); aislamiento durante la noche, trabajo con silencio, pero con clasificación de penados y con esperanza de indulto o remisión de la pena, según la conducta que observen (sistema Ginebra);[7] y este mismo sistema, pero con aislamiento absoluto para algunos delincuentes.[8]

L'aplicació d'un o de l'altre, és a dir, atenent el grau d'aïllament màxim o de contacte entre els presos, influí en el comportament dels detinguts. El sistema cel·lular absolut resultà enormement polèmic. De BEAUMONT i TOCQUEVILLE consideraren «...esta soledad absoluta, cuando nada distrae ni la interrumpe, es superior á las fuerzas del hombre, consume al criminal sin tregua ni piedad; no reforma, mata», si bé els seus partidaris atribuïren a aquest mètode «...las ventajas de más eficacia y energía para des-

4. MOUTÓN Y OCAMPO *et altrii. Enciclopedia jurídica española.* Barcelona: Seix Barral, s/d 1910, p. 802.
5. MARTÍNEZ ALCUBILLA, M. *Diccionario de la administración Española. Compilación de la novísima legislación de España Peninsular y ultramarina.* Madrid: J. López Camacho impresor, 1887, tom VIII, p. 5.

   Un dels més defensors destacats de la necessitat de modificar les condicions dels presos fou Röeder, que afirmà que amb la reforma s'aconseguiria que «muchos hay que volverán á la sociedad en condiciones de ser útiles á sus semejantes, y si algunos, pocos por fortuna, se resisten á la corrección, no culpemos a la escuela; y a los que reniegan de ella porque alguna vez no se obtienen los resultados que desean». LASTRES, F. *Estudios sobre sistemas penitenciarios..., op. cit.*, p. 46.
6. També anomenat *Solitary* i *confinement* o Pennsilvània.
7. Francisco Lastres analitzà una pràctica semblant a la presó de Milbank –Westminster–, que anomenà sistema «anglès»; a més, exposà una modificació d'aquest sistema, que batejà amb el nom d'«irlandès» –per la presó de Mountjoy al nord de Dublín–. A diferència de l'anterior, l'irlandès preveu, com a últim estadi, la llibertat condicional.
8. MONLAU, P. F. *Elementos de higiene pública ó arte de conservar la salud de los pueblos.* Madrid: Moya y Plaza, 1871, p. 528.

truir la vergonzosa gangrena inherente á la reunión de personas viciosas y criminales»,[9] a més «...la soledad coloca al preso en estado de recibir mejor los consejos; la meditación facilita el arrepentimiento, y se puede también reducir la pena á menos tiempo que con los otros sistemas».[10] Els detractors de la convivència entre els delinqüents ho justificaren pels nombrosos problemes de moralitat que comportava la relació entre els reus. Aquesta situació afavorí la promiscuïtat, l'amuntegament i la manca d'autoritat.

L'Estat espanyol volgué millorar la situació dels presos a través de l'augment dels presidis i de les diverses categories. A partir de les principals disposicions legals, es pot analitzar l'organització dels establiments penals (figura 1).

Normativa	*Tipus d'establiments*
Reial decret 14.04.1834	Dipòsits correccionals - penes de dos anys Presidis peninsulars - penes de dos a vuit anys Presidis d'Àfrica - penes de més de vuit anys
Llei 26.07.1849	Dipòsits municipals - arrest menor Presons de partit i audiència - arrest major Presidis correccionals - penes de més de sis anys
Llei 11.10.1869	Dipòsits municipals Presons de partit Presons d'audiència Presidis i cases de correcció Colònies penitenciàries
Reial decret 06.11.1885	Primera Classe - Ceuta i Alcalá de Henares Segona Classe - condemnats a cadena i reclusió temporal Tercera Classe - penes de presidi i presó major Quarta Classe - correccionals Quinta Classe - establiments mixtos

Figura 1. Organització i classificació de les presons segons la normativa vigent

A l'hora de classificar els penats, es tingué en compte el sexe, l'edat, el tipus de delicte, la reincidència, la duració de la condemna... Concepción ARENAL —al seu assaig sobre la Llei de 1869— demostrà com era d'improcedent la selecció moral dels condemnats i l'oblit de la identitat individual de cadascuna de les persones recluses. I encara fou molt més contundent en el tema de la creació de colònies penitenciàries, les quals va considerar veritables centres d'esclavitud al servei de l'administració o dels colons lliures.[11] No podem oblidar que el condemnat pertanyia a la classe més miserable de la societat i els polítics feren molt poc per millorar aquesta situació.

9. ARANGUREN, T. *Apuntes sobre la reforma..., op. cit.*, p. 20 i 23.

10. LASTRES, F. *Estudios sobre sistemas penitenciarios..., op. cit.*, p. 118.

11. ARENAL, C. *Examen de las bases aprobadas por las cortes para la reforma de las prisiones.* Madrid: Imprenta de la revista de la Legislación, 1869, p. 22.

Principals disposicions legislatives referents a la construcció de presons i publicació d'edificis model

L'estudi de les normes tecnicohigièniques que havien de reunir les presons, junt amb la política de subvencions demostra la millora teòrica de les condicions de vida del penat, encara que la situació del tresor públic i l'escàs interès d'algunes administracions locals no permeteren alleugerir la deplorable situació física i moral a què es veien sotmesos els presidiaris.

La primera i més representativa ordenança de presons es publicà amb motiu de l'entrada en vigor del Reial decret de 14 d'abril de 1834. La reina Isabel II ratificà la importància de l'adopció d'una planta panòptica, és a dir, un indret on el comandant des del seu lloc de vigilància pogués controlar tots els departaments destinats a la custòdia del pres.[12] Es mencionà que l'edifici havia de reunir les mateixes condicions de sanitat, capacitat i seguretat, però no es preveié la relació entre el nombre d'individus i la superfície dels locals. Es prescrigué la necessitat de col·locar dormitoris, calabossos, cuina —tipus econòmica—, comunes, cossos de guàrdia, magatzems, infermeria i, si fos possible, una capella per poder donar un servei òptim als residents. La descripció de la sala de descans demostra la situació dels convictes «...los dormitorios deberán ser unas cuadras largas, espaciosas, elevadas, y si es posible de bóveda, con ventanas altas y rejas que den luz y ventilación. Los tablados estarán corridos a derecha e izquierda, y con tablas encajadas... Serán bastante anchos para que los confinados puedan acostarse con comodidad, y en el centro de la cuadra quedará entre uno y otro orden de tablados una calle para el cómodo y libre tránsito. A la altura de vara y media sobre los tablados habrá una línea de estacas bien clavadas para que los presidiarios cuelguen sus petates los días que no permita el tiempo tenerlos en el patio»,[13] tampoc era molt millor la higiene personal, ja que tan sols «en cada dormitorio [...] habrá un espacio destinado para colocar la tinaja del agua con su correspondiente caldereta.»

Quatre anys després, amb la publicació de la Reial ordre de 9 de juny de 1838, es disposà que els establiments carceraris fossin ubicats fora del centre de les poblacions i que tinguessin la capacitat suficient per a la separació dels presos per sexes, edat i tipus de delicte. Les dependències necessàries eren «...piezas de trabajo, talleres y almacenes, dormitorios y enfermerías, cocinas, buenos patios, comunes bien situados, algún huertecito, si posible fuere, sala de visitas, oratorio, habitación para el alcaide y algunos

12. Jeremy Benthan desenvolupà un nou sistema per construir cases d'inspecció destinades a la reclusió i al treball forçat. Al seu projecte, dissenyà un sistema per guardar presos amb la major seguretat i economia. La disposició de la planta de l'edifici era en forma de mitja circumferència, amb la clara finalitat de poder observar l'interior de les cel·les des de la torre de vigilància situada al centre del radi. El control era tal que fins i tot es col·locà un conducte en els dormitoris, perquè el vigilant pogués escoltar tots els detalls sense ser vist.

Vegeu Miranda, Ma. J. *El Panóptico, Jeremy Benthan. El ojo del poder. Michel Foucault. Benthan en España.* Madrid: La Piqueta, 1979 [1822].

13. Martínez Alcubilla, M. *Diccionario de la administración..., op. cit.*, tom VIII, p. 21.

dependientes, y cuerpos de guardia».[14] A diferència de la indicació anterior, s'atorgà importància als llocs d'esbarjo.

Foren establertes escasses normes en relació amb la neteja de l'edifici i de les persones. L'estat d'abandonament absolut havia de ser tal que al *Reglamento de prisiones* de 25 d'agost de 1847, a l'article XI *De la policía de salubridad*, s'acordà: «art. 46 Está fundada en la ventilación la limpieza del edificio y el aseo de los presos. Se consigue la primera teniendo abiertas las habitaciones una hora por la mañana y otra por la tarde, y echando cubos de agua en los comunes; lo segundo, barriendo y regando diariamente las habitaciones y los corredores; y lo tercero, cuidando de que los presos se laven todos los días y cambien de ropa interior todas las semanas, lavando la puesta si no tiene otra para mudarse.»[15]

Pocs anys després, es publicà la Llei de 26 de juliol de 1849,[16] *Estableciendo un régimen general de prisiones, cárceles y casas de corrección,* en la qual poca cosa s'indicà en relació amb l'edifici, però es posà especial èmfasi en la necessitat que els sentenciats ocupessin diferents departaments, segons la naturalesa de les condemnes —i també tenint en compte la diferència d'edat i sexe— (article 11 i article 25).[17] Finalment, en la Reial ordre de 15 de juliol de 1850, es recomanà millorar gradualment les presons.

En la primera meitat del segle XIX, molt poques normes foren dictades sobre presidis i, en general, es tractava de dictats bastant genèrics. Malgrat tot, existiren diversos intents d'aixecar un edifici model. El febrer de 1840, Aníbal Álvarez presentà un nou tipus de local per a delinqüents joves, ubicat al costat de l'edifici del Saladero —presó de Madrid.[18] Apostà per la planta panòptica amb una disposició de creu grega rodejada per un pas de ronda. Cal destacar la ubicació central de la capella en substitució de la torre de vigilància i la preferència per dues torres, una a cada costat de les habitacions. Novament, en el Reial decret de 25 d'agost de 1847, el Govern féu esment a la necessitat de construir tres edificis model a Madrid per als pendents de causa, per a d'altres sentenciats i per a dones. Al mateix temps, les autoritats ratificaren el *Reglamento para las cárceles de las capitales de provincia,* en què es preveié la necessitat de distribuir l'edifici de la forma següent:

14. Ibídem, p. 40.
15. Ibídem, tom VII, veu: *prisiones*, p. 878.
16. Ibídem, tom VIII, p. 56 i ss.
17. Al cap de poques setmanes, en la Reial ordre de 13.9.1849 (*Disposiciones para la ejecución de la ley. Depósitos municipales: Planos y proyectos de obras...*) es tornà a ratificar la separació indispensable dels delinqüents.
18. SAGRA, R. de. *Atlas carcelario ó colección de láminas de las principales cárceles de Europa y de América. Proyectos de construcción de carruajes y objetos de uso frecuente en las prisiones publicado por D. Ramón de la Sagra para servir en el estudio de la reforma penitenciaria en España y de ilustración á los viages y noticias que publica el mismo.* Madrid: Imprenta del Colegio Nacional de Sordo-mudos, 1843, p. 56-57, làmina 84.

El *Saladero de tocino* –obra de Ventura Rodríguez– fou habilitat com a presó del regne el 1831. A les publicacions especialitzades, es criticà durament les detestables condicions higièniques de l'edifici.

> Primero. Departamento para hombres, subdividido: 1º en sección de acusados por delitos leves, 2º en sección de acusados por delitos graves, 3º en sección de sentenciados por delitos leves, 4º en sección de sentenciados por delitos graves, 5º en sección de incomunicados, 6º en sección de los jóvenes que no lleguen á la edad de quince años. Segundo. Departamento para mujeres subdividido en los mismos términos que el de los hombres, separado de las adultas las que no lleguen a la edad de doce años. Tercero enfermería. Cuarto Capilla. Quinto. Sala para declaraciones y careos. Sexto Habitaciones del director y dependientes. Séptimo local para talleres y demás oficinas del establecimiento.[19]

El 6 de febrer de 1860, el Ministeri de la Governació aprovà el primer programa per a la construcció de nova planta dels dipòsits municipals, presons i presidis, i a més concretà les condicions a les quals havien d'ajustar-se els locals existents.[20] A l'abril del mateix any, el Ministeri publicà set models de presons —dipòsit municipal, amb capacitat per a 62 detinguts; presó d'audiència, per a 145 presos; establiment correccional, per a 162 presos; dipòsit municipal i presó, per a 121 presos; dipòsit municipal i presidi correccional, per a 100 presos i per a 128 presos, i, finalment, presó i presidi correccional, per a 113 presos. Així mateix, trameté a totes les diputacions un exemplar dels models de plànols formats per la direcció general d'establiments penals. La seva divulgació féu possible l'inici de l'estandardització de l'arquitectura carceràespecialment, si bé la finalitat dels models

> ...vienen a ser una demostración práctica; pero sin que por esto se entienda que han de ser copiados exactamente y antes bien los arquitectos deberán limitarse a estudiarlos así en su conjunto como en su disposición general, introduciendo detalles, figura y aplicación de aquellas reglas las variaciones que en cada localidad estén indicadas por la forma del terreno, la población penal de cada establecimiento, su existencia distinta ó su remisión en un mismo edificio, la diferencia de materiales ú otras causa.[21]

Les indicacions relatives a la construcció englobaren les prescripcions necessàries per a la redacció de qualsevol projecte d'aquesta índole. S'abordaven els punts següents: distribució de la planta, locals, extensió, construcció, cel·les, ventilació i calefacció.

Distribució de la planta. Per a una major economia de mitjans i control sobre els penats, es recomanà la planta disposada de forma panòptica, o bé la planta radial, ja que

> ...en igualdad de circunstancias la primera es la que exige mayor superficie de terreno, haciendo difícil también cualquier ensanche o reforma que se intente introducir para lo sucesivo; si bien tiene la ventaja de ser la más compatible con un sistema de vigilancia perfecto; pero la forma radial es más económica, ocupa menos terreno y se presta en gran manera á poder dirigir los sucesivos aumentos de localidades en aquel sentido, en que, el transcurso del tiempo con nuevas ó mayores necesidades, vayan reclamándolos, sin variar en nada sus servicios, interior, administrativo, de vigilancia etc., que pueden permanecer constantes.

19. Martínez Alcubilla, M. *Diccionario de la administración..., op. cit.*, tom VIII, p. 49-51.
20. Ministeri de la Governació. *Modelos de planos para la construcción de las Prisiones de Provincia ejecutados de orden del Excmo. Sr. Ministro de la Gobernación.* Madrid: s. e., 1860.
21. AHDT. Fons Diputació, Negociat Obres Públiques, caixa 1861, Obres públiques. Construccions Civils, núm. exp. 1861/19, *Documentos relativos a los anteproyectos de edificios carcelarios y correccionales*, sign. CPQ 3.

Camara, M. de la. *Tratado teorico-practico de agrimensura y arquitectura legal.* Valladolid: Imprenta y librería Nacional y Extranjera de Hijos de Rodríguez, 1871, p. 221.

Per tot això, la solució òptima era que «...los edificios participen de un plan misto, observando la disposición radial para la situación de todas las dependencias que constituyen cada sección; y presentando en un orden panóptico, cuyo centro será el punto de vigilancia al cual convergen aquellos radios, el frente de la línea de celdas y encierros aislados de presos incomunicados ó con causa pendiente».[22]

Locals. Eren de tres categories: per al servei interior, per a les necessitats administratives i de vigilància, i per a la formació de l'individu. Les primeres eren la cuina, la bugaderia, el magatzem o dipòsit, el menjador, diverses sales de juntes —depenent de la importància de la presó—, dues sales d'infermeria i diversos safareigs, segons el nombre de residents. El personal d'administració de major categoria comptava amb un habitatge dins el perímetre de la presó. La vigilància dels reus es realitzava a partir d'una porteria, diverses garites, diferents centres de vigilància —des dels quals l'encarregat observava el major nombre de «encierros y secciones» possibles sense ser vist— i, finalment, els locutoris convenientment emplaçats davant cada secció. La capella es va aconsellar situar-la preferentment en un punt central, en canvi els tallers i sales d'escola tan sols es recomanà d'ubicar-los a la planta baixa.

Extensió. Segons la normativa a cada presó li correspon una superfície de 31,13 m^2.[23] Els dormitoris, menjadors, tallers... havien de tenir una capacitat de 22 m^3 d'aire respirable per individu. L'alçada dels locals era de 3,35 m i amb una profunditat mínima de 3,90 m. Les cel·les tenien les mateixes proporcions, però amb una latitud de 2,24 m.

Cel·les. El nombre de cel·les i la seva distribució depenia del sistema penitenciari aplicat. Les quadres o dormitoris comuns preferentment quedaran subdividits «...en varios de á un solo individuo, lo cual será realizable fácilmente en el mayor número de los casos sin grandes aumentos de coste, á favor de tabiques sencillos, distintos de los que deben emplearse en el sistema celular exclusivo, en el cual las celdas han de estar formadas de muros de separación sólidos y reunir en su interior todos los servicios indispensables á la vida» per tal de poder aplicar el sistema Auburn.[24]

Construcció. Havia de ser sòlida, fos de carreus, de paredat de pedres o de fàbrica, però quedaven totalment exclosos els entramats de fusta. Al pressupost de l'obra, els murs i els fonaments es calcularien per poder permetre l'augment d'un o més pisos en el futur. Els paviments havien de ser sòlids, fàcils de netejar i econòmics, especialment es recomanà la pedra i la rajola. L'enlluït de totes les dependències, tant les parets, els sostres com les armadures, era preventiu blanquejar-les amb calç.

22. En els models oficials, preferentment s'optà per la planta mixta, encara que també es desenvoluparen alguns projectes d'ubicació de cel·les seguint exclusivament els postulats de Jeremy Benthan –dipòsit municipal i presidi correccional per a 128 presos.

23. Es tornà a ratificar en la Reial ordre de 30.12.1861, la qual cosa demostra l'incompliment de la normativa.

24. Encara que s'hi fa esment, en cap moment es fa comentari de l'obligació que els presoners es mantinguin en silenci durant tot el dia.

Ventilació. Els especialistes analitzaren dos tipus, la natural i l'artificial. Les finestres de les quadres, sales comunes i cel·les servien exclusivament per tenir llum i la ventilació, per això s'aconsellà la disposició apaïsada i a una altura de 3 m. En canvi, per a la ventilació artificial «...son muy convenientes los sótanos tarjetas de ventilación debajo del suelo de las galerías, con tubos de ventilación á las celdas y cuadras para la renovación del aire... y unas llaves ó tapones en las bajadas de los asientos de garita de las celdas, a fin de interceptar en la misma estación los malos olores».

Calefacció. Fou considerada supèrflua i sense sentit en el major nombre de casos.

Just tres anys després (Reial ordre 6.2.1863), es publicà el programa per al projecte de noves presons i adequació de les antigues al sistema cel·lular. Aquesta nova disposició detallà i aprofundí molt més en els aspectes relatius a la construcció de presons. Es dividí en dotze epígrafs que preveieren: naturalesa i destinació de la presó, disposició general dels edificis, població penal, cel·les, capella escola, zones de passeig, locutoris, proveïment d'aigua, servei interior, servei administratiu, mur de recinte o camí de ronda,[25] i disposicions generals.[26]

La Reial ordre tornà a fixar alguns aspectes aprovats amb anterioritat, com les dependències necessàries —servei interior i administratiu—, la disposició del mur de ronda o bé les dimensions de la cel·la. A diferència d'allò que s'havia legislat anteriorment, es concretà que els arquitectes «deben dedicar toda su atención a simplificar y combinar hábilmente las diversas partes que constituyen el servicio del establecimiento, procurando que se cubra y ejecute, sin embarazo ni confusión. Las construcciones han de ser sencillas, sin perder de vista, no obstante, el objeto á que se destinan, de tal suerte que sin dejar de ser sólidas, no aparezcan pesadas. En el empleo de los materiales es de suma importancia precaver todo riesgo de incendio...conviene que los arquitectos dispongan el todo ó parte de los altos de la prisión, de manera, que en caso de urgencia ó de aumento accidental de la población penal, puedan inmediatamente habilitarse en ellos dormitorios ó salas, según fuere necesario.»

La nova normativa recomanà el sistema Filadèlfia. La cel·la fou pensada per tal d'assegurar la màxima incomunicació —dimensió de les parets, sistema d'obertura de les finestres, tipus de porta i tancament—, i per evitar qualsevol tipus de fugida —sanitaris, distribució del menjar i mobles fixos i clavats—. Per primera vegada, els legisladors s'interessaren per augmentar la salubritat dels empresonats disposant un correcte abastament d'aigua i un servei d'il·luminació per gas per a les llargues tardes d'hivern.

Alguns municipis intentaren millorar la penosa i humiliant situació dels presos. Cal destacar algunes propostes de presó model i reglaments, Girona (Reial ordre 8.8.1862), Arenys de Mar (Reial ordre 8.10.1862), Madrid (Reial ordre 25.8.1847, Decret 30.3.1870, Llei 8.7.1876, Reial decret 23 i 24.4.1882), Alcalá de Henares (Reial ordre 31.1.1882) i Barcelona (Reial decret 10.5.1881). En l'àmbit estatal, es reorganitzà el

25. L'antecedent era la Cèdula de 6.5.1861.

26. CAMARA, M. de la. *Tratado teorico-practico de agrimensura...*, *op. cit.*, p. 224-228.

servei de presons gràcies a la ratificació del Reial decret de 4 d'octubre de 1877 *Mandando construir en cada pueblo cabeza de partido judicial y de manera expresa, una Junta denominada de Reforma de la cárcel ó de las cárceles si hubiese más de una en el distrito, á fin de proceder á la transformación de las actuales ó á la construcción de otras nuevas arregladas al sistema celular.*[27] El Ministeri de la Governació intentà posar remei al lamentable retard de la reforma dels establiments penals que, malgrat allò que s'havia disposat a la Llei d'11 d'octubre de 1869, sobre la reforma penal de transformar les presons de partit en un termini de tres anys, no s'havia complert, tot i que l'Ordre de 5 de març de 1870 també havia disposat l'adaptació de les presons a les exigències de la base segona de la Llei de 1869. Novament, s'atorgà un termini d'un mes per transformar les presons de partit i de dos mesos per delinear els plànols d'un edifici de nova planta. L'arquitecte provincial o el de la localitat, «si le hubiere», era l'encarregat de dissenyar i d'aplicar als projectes de construcció de la nova presó els models del Ministeri de la Governació —1860— (article 15 i article 16).

El presidi correccional de Tarragona

La transformació i la modernització urbana de la nostra ciutat està íntimament lligada a la dotació de presidiaris per a les obres d'explotació de la Pedrera, desmunt, rectificació i pavimentació de les noves alineacions (Reial ordre 3.6.1792, Reial ordre 17.4.1799, Reial ordre 13.5.1859, Reial ordre 12.4.1865, Reial ordre 25.1.1875...). L'escassa consideració social i les situacions límit del treball provocà alguna que altra revolta, com la succeïda el 1845, que motivà la destitució de l'enginyer hidràulic Ciriaco Muller.[28] De poc serví el *Proyecto de reglamento interior del gobierno para la comisiones de cárceles,* aprovat el 17 de juliol de 1841, que rectificà alguns punts de l'estatut anterior ratificat el 1838, sota el patrocini de la *Sociedad Económica de Amigos del País.* El 1841, es volgué posar solució a «los abominables abusos que germinaban en dichos establecimientos carcelarios... a los funcionarios de esta provincia á que pusieran en observancia en alivio de la humanidad las saludables disposiciones consignado en el citado proyecto», i a més s'indicà el malestar entre el cos de carcellers «la diputación al poner a noticia de V.E las indicadas disposiciones arrancadas por el clamor general contra los abusos que dominaban en las cárceles por las continuas reclamaciones de los Alcaides para que les fuesen satisfechas sus asignaciones».[29] Els empleats

27. Ministeri de Gràcia i Justícia. *Colección legislativa de España (Continuación de la colección de decretos). Segundo Semestre de 1877.* Madrid: Imprenta del Ministerio de Gracia y Justicia, 1878, p. 819-825.

28. Bellido, S.; Junta de les Obres del Port de Tarragona. *Memoria sobre los actos más importantes de la Junta de obras del Puerto...*, 1883, p. 156.

29. AHDT. Fons Diputació, Negociat Governació, caixa Rectificació límits/Reglament de presons de la província de Tarragona, núm. exp. 1841, *Sobre la formación de un reglamento general para las cárceles de esta provincia,* sign. CPQ 1.

intentaren millorar la seva lamentable situació econòmica estafant els reus amb les quantitats assignades pels seus treballs i, d'altra banda, es continuaren aplicant càstigs corporals encara durant algunes dècades.[30]

El Consistori buscà allotjar els penats prop del tall on treballaven, per això, ja el 1796, s'acordà situar-los a l'exconvent dels Trinitaris —penal del Miracle—. L'emplaçament, una mica allunyat de la població, però sobretot la manca de seguretat i vigilància dels penats, impel·liren la seva reubicació al Pretori. Els treballs forçats d'extracció de pedra —Pedrera i vies públiques— obligaren el Consistori a finançar la construcció de dos locals de caràcter totalment provisional: la infermeria de la Pedrera o corral del presidi —que patí diverses modificacions—[31] i el magatzem de maó i fusta a la Rambla Nova (Francesc Barba i Masip, 26.4.1865).[32]

A la premsa especialitzada, es denuncià en repetides ocasions l'amuntegament dels penals de la nostra ciutat. Fernando Cadalso —1893— exposà l'estat totalment antihigiènic de la Presó de Tarragona, atès que a cada pres tan sols li corresponien 6m^3 d'aire —situació similar a Ocaña i Santoña— i el calabós del Miracle el descrigué en els termes següents: «chiribitil, nido de cucarachas y arañas».[33]

A Tarragona no es féu gairebé res, al llarg del segle XIX, per millorar els establiments penals. La majoria dels pressupostos es reduïren a obres menors de reparació, instal·lació de gas o electricitat,[34] conducció d'aigües potables,[35] blanqueig de les dependències...[36] Encara que l'aplicació de la normativa d'establiments penals facilità algunes reformes que en cap moment mitigaren la situació totalment irregular dels immobles.

El 1860, l'estat dels dos establiments —Penal del Miracle i els magatzems de la Pedrera— era pèssim. Francesc Barba i Masip en el seu informe, emès el 6 de juny de 1860,

30. AHDT. Fons Diputació, Negociat Governació, caixa 1859-1863, Plets, núm. exp. 1863, *Testimonio en compulsa de la causa eximido formada sobre denuncia hecha por varios confinados sobre excesos cometidos en el presidio de la Plaza*, sign. CPF 1 bis (1.5.1863).

31. ACPT. Fons JPOP, Negociat, caixa 160, núm. exp. 2, *Relativo a los terrenos comprendidos en la enfermeria del Presidio*, sign. 3.1.160.

32. AHMT. Fons Municipal, Negociat Construccions Civils, caixa 1, *Cobertizos para cobijo de los presos que trabajan en el desmonte de la Rambla*, s/n exp., s/sign.; AHMT. Fons Municipal, Negociat Construccions Civils, caixa 1, núm. exp. *Cobertizos para cobijo de los presos que trabajan en el desmonte de la Rambla*, 1865, Arq. Barba i Masip, s/sign.

33. CADALSO Y MANZANO, F. *Estudios penitenciarios. Presidios españoles. Escuela clásica y positiva y colonias penales con un breve compendio de la legislación, costumbres jurídicas y prácticas penitenciarias que rigen en los establecimientos.* Madrid: J. Góngora, 1893, p. 31 i 79.

34. AHMT. Fons Municipal, Negociat Subhastes i Concursos, caixa Concursos i Subhastes 1887/1920, núm. exp. 1917, *Pliego de las condiciones que deberán regir para la instalación del alumbrado eléctrico en la cárcel y juzgado de 1 Instancia de esta ciudad* 12, s/sign.

35. AHAT. Fons Salas, caixa 49 (57), núm. exp. 708 (363), *Conducción de aguas potables al Penal*, sign. leg. LXII. El projecte és de Francesc Barba (14.9.1879).

36. AHMT. Fons Diputació, Negociat Obres Públiques, caixa 1866-1867, Construccions Civils Expedients, núm. exp. 1866 43, *Examen del presupuesto para el blanqueo del edificio Presidio de esta plaza*, sign. CPQ 10.

demostra la situació d'abandó i la manca de planificació per part de totes les autoritats implicades. La divisió en dos recintes del servei intern i administratiu —Pedrera— amb les quadres dormitoris —Miracle— suposava certs problemes d'optimització dels recursos.[37]

El Miracle, a causa del seu emplaçament dins l'arena de l'amfiteatre, no permetia una ventilació correcta de les sales. Així Barba indicà «la sucesiva elevación del terreno va insensiblemente dominando al edificio, impidiendo la abertura de ventanas en las salas del segundo piso é indica al propio tiempo la altura á que se halla colocado el lavadero y locales para coladas. Así mismo se vé la causa de la inutilidad de las salas bajas, la disposición interior longitudinal de las superiores y la transversal del dormitorio principal; la altura á que llega de sus paredes el piso del camino llamado del Milagro y por fin lo despejado del edificio por la parte del mar... de lo dicho resulta que el presidio de Tarragona se halla situado a las inmediaciones del mar, á cortar distancia, hacia el Este, de la parte alta de la población y en la hoyada formada al pie de tres vertientes que se privan de los vientos de parte de tierra dominado únicamente allí los procedentes del mar.» La situació de les sales, agrupades al voltant de l'església i traçades sense cap pla director, no podien oferir unes condicions òptimes, i el facultatiu provincial observà

> ...pues duermen en esta sala cuando menos doscientos hombres que se acomodan en los entarimados construidos en su interior en el modo... duermen allí estos hombres, lo mismo que en los demás aposentos, con el mal olor que despiden los zambullos, y con el que se desprende de la ropa que constantemente, día y noche visten, empapados del sudor que arrojan sus cuerpos en virtud de los penosos trabajos a que están condenados y agregando á esto el humo de los cigarros, el que los días de lluvia tienen que acogerse en los dormitorios por carecer el edificio de pórticos en donde puedan guarecerse todos, y el que cuando la lluvia los sorprende en los trabajos han de andar un kilómetro para poder llegar a cubierto se tendrá una idea de la clase de admosfera [sic] que constantemente respiran los hombres que en desgraciado destino condenan a tener que albergar dentro de aquellas localidades.

La situació de les garites de seguretat i les grades permetien una correcta vigilància, però hi havia una forta manca de personal suficient per evitar possibles motins.

El local de la Pedrera comptava amb una distribució adequada, i malgrat tot «carece de habitación para el Mayor, y con mezquinos algunos de sus aposentos».

El 1863, en virtut de la Reial ordre de 17 de juny, es reclamà a l'arquitecte provincial Francesc Barba la redacció d'un nou projecte sobre l'estat, la capacitat i la higiene del correccional, que no trameté perquè considerà que els treballs ja havien estat presentats a l'informe de 1860.[38]

37. AHDT. Fons Diputació, Negociat Obres Públiques, caixa 1859-1860, Obres públiques. Construccions Civils. Expedients, núm. exp. 1860/29, sign. CTQ 2; AHDT. Fons Diputació, Negociat Obres Públiques, caixa 1861, Obres públiques. Construccions Civils, exp. núm. 1861/19, *Documentos relativos a los anteproyectos de edificios carcelarios y correccionales*, sign. CPQ 3.

38. AHDT. Fons Diputació, Negociat Obres Públiques, caixa 1863, Construccions Civils Expedients, núm. exp. 1863 26, *Sobre la redacción de planos de Presidios y casas correccionales de mujeres y demás datos solicitados en Real Orden del 17 de Junio último*, sign. CPQ 6.

L'arquebisbe Antonio de Echanove (†1854) impulsà la millora del Pretori,[39] donada la situació lamentable del Miracle.[40] El 30 de setembre de 1866, Francesc Barba redactà el pressupost per a les obres d'ampliació i reparació del castell de Pilats.[41] El pressupost pujà a 2.365,044 rv. Per a la col·locació de les noves parets, replanteig amb guix i maó d'un dels murs de carreus, disposició de tres panys de mur amb carreuada —Savinosa— a la façana principal, col·locació de biguetes noves per a la coberta, enrajolat dels magatzems, reixes noves i pintat de la fusteria. La liquidació final de l'obra fou signada per l'arquitecte municipal Magí Tomàs, el 6 d'agost de 1867.

Magí Tomàs, el 1873 (vegeu el document núm. 1), dissenyà un projecte de patis d'esbarjo als terrenys compresos a l'antiga fortificació.[42] El projecte pretenia que es deixés d'utilitzar el terrat de l'edifici per a aquesta finalitat; a més, la situació deplorable dels convictes no podria ser apreciada per la ciutadania, i el Consistori finançà una tanca «tanto en obsequio a la moral y al ornato público».

Ni el Pretori ni el Miracle oferien els mínims requisits per poder executar una rehabilitació integral per tal de condicionar les quadres al sistema cel·lular individual. El Consistori sol·licità diverses vegades els terrenys del Fort Reial, que es trobava molt derruït.[43] El setembre de 1876, ho justificava amb els termes següents: «El terreno de que se trata, por la situación algo apartada del centro de la ciudad y por los accidentes que presenta, ofrece inconvenientes para su urbanización particular, mientras que estas circunstancias se hacen sumamente aceptables para construir en el una cárcel pues que con algún trabajo de esplanación podría aprovecharse la estension suficiente para el emplazamiento de un edificio que tuviese las condiciones de capacidad, seguridad y demás indispensables para el objeto á que ha de destinarse.» (Vegeu el document núm. 2.) El ministre de la Governació aprovà la cessió en la Reial ordre de 8 de gener de 1879. A pesar de cedir-se els terrenys de forma gratuïta, el projecte no tingué

39. També conegut com Castell del Rei, Quarter del Rei o Castell de Pilats.

40. Hernández Sanahuja, B.; Morera Llauradó, E. *Historia de Tarragona desde los mas remotos tiempos hasta la época de la restauración cristiana.* Tarragona: Imprenta de Adolfo Alegret, 1892, p. 19 (apèndixs de l'època romana).

41. AHMT. Fons Municipal, Negociat Subhastes i Concursos, caixa Obres públiques. Escriptures de contracta de 1861 a 1868, núm. exp. *Contrata para la ultimación de las obras de ensanche y arreglo de la calle de Santa Clara dirige a la Cárcel otorgada por el Excmo. Ayuntamiento de esta ciudad y José Camí de la propia vecindad 26.9.1863*, s/sign.

42. L'edifici fou lliurat a l'Ajuntament de Tarragona, juntament amb part de les muralles, el 30 de novembre de 1870. ACA. Fons Comandància d'Enginyers, Negociat IV. Assumptes, caixa 512, núm. exp. 1924, 1856/1878, *Murallas y terrenos de Guerra entregados a Hacienda*, sign. ACA. DI. COM. INGENIEROS.

43. Tarragona, des de 1868, deixà de ser plaça forta, i a partir d'aquell moment inicià diverses tramitacions per beneficiar-se dels solars ocupats per les ara inservibles fortificacions, per destinar-los a altres finalitats –passeig de circumval·lació, camp de Mart o zona d'entrenament militar, escola d'agricultura… AHMT. Fons Municipal, Negociat Construccions Civils, caixa 6, *Apuntes y antecedentes sobre cesión de la muralla y terrenos de los glácis para mejoras públicas. Cárcel-Escuela de Agricultura y Vía Pública 1870*, núm. exp. –, s/sign.; AHMT. Fons Municipal, Negociat Foment, caixa 1875-1882 Foment, núm. exp. 1879 1202, sign. 23 6.7; AHMT. Fons Municipal, Negociat Policia Urbana, caixa 1881, Policia Urbana, núm. exp. 1881 47, sign. 26 6.7; AHMT. Fons Municipal, Negociat Policia Urbana, caixa 1886-1888 Foment, núm. exp. 1884 11, *Se solicita el fuerte Real para cárcel pública*, sign. 33 6.7.

continuïtat. Ramon Salas proposà delinear una presó de nova planta aplicant els moderns sistemes penitenciaris, però no comptà amb la col·laboració pública.[44]

El castell de Pilats continuà sent el presidi de la ciutat, malgrat les constants reclamacions per part del Consistori i de la *Comisión de Monumentos* per transformar-lo en Museu Arqueològic —1871 i 1875—.[45] Ramon Salas, el juliol de 1884, exposà la necessitat d'efectuar, amb caràcter d'urgència, algunes reformes per tal d'evitar el contagi del còlera.[46] La planta baixa era especialment humida. Les parets i el terra eren amarades de les aigües brutes procedents dels embornals ubicats en un angle, totalment al descobert i sense cap tipus de protecció, i, segons l'arquitecte, l'olor era insuportable. La sala de les dones, de reduïdes dimensions, comptava amb una gotera monumental. L'antiga edificació romana, en estat de degradació per manca de manteniment, començava a manifestar algunes patologies estructurals, sobretot a la zona de les cobertes.

A la dècada dels noranta, el director denuncià l'estat del sostre i dels murs. Les filtracions d'aigua de pluja eren tan considerables que a les sales es podien trobar grans tolls (5.9.1891).[47] En general, l'Ajuntament es negà a pagar les obres, i informà

> ...la Comisión no puede ocultar la imposibilidad de acceder a su petición fundándose primero en su razones económicas desviadas del precario estado del Erario Municipal que impide distraer fondos para atenciones que no tiene consignación en presupuesto. Segundo, en que aun prescindiendo de esto, dependería del gasto que ocasionara de la consignación incluida en el capitulo correspondiente del presupuesto carcelario de este partido judicial cuya junta en la única competente para autorizar semejantes obras. Y por último que hay que tener en cuenta por tratarse de una cárcel en que los presos que en ella ingresan proceden de todos los pueblos de la provincia, a disposición de la Audiencia provincial unas y para cumplir su condena por penas correccional otros mas bien vienen obligada Diputación provincial a entender en esta clase de asuntos y en forzar los gastos consiguientes a la reformas que se solicitan interpretado por analogía a lo dispuesto en la Real orden del 22 de Abril de 1892, la cual prescribe que los gastos ocasionados por los presos desde que están a disposición de la Audiencia son de cuenta de las Diputaciones provinciales.[48]

Finalment, després de la guerra civil, es construí la nova presó de Tarragona a l'avinguda de la República d'Argentina. El Pretori es condicionà, a partir del gener de 1956, com a nou Museu Nacional d'Arqueologia, segons el disseny de Francisco

44. Entre els edificis carceraris dissenyats per Ramon Salas, destaca el projecte de presó per al partit judicial de Gandesa (1.4.1880). La planta de l'edifici proposada era de mitja circumferència, amb la finalitat d'aconseguir una disposició panòptica perfecta.

    AHAT. Fons Salas, caixa 12 (13), núm. exp. 92 (28), *Cárceles provinciales*, sign. leg. XVIII.

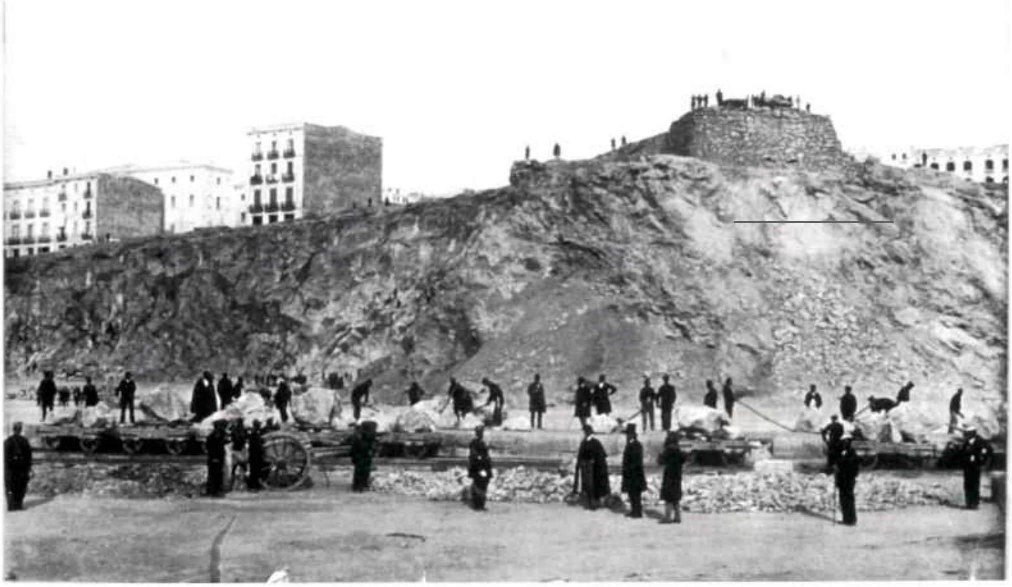
45. AHT. Fons Associacions. Negociat Comissió de Monuments, caixa Actes de la Comissió Provincial de Monuments, 1927-1935, núm. exp. *Sesiones relativas a las obras para el Museo*, sign. 4.6. Sessions de 13.1.1927, p. 6; 9.3.1929, p. 73; 11.5.1929, p. 80; 10.7.1929, p. 93-94; 10.10.1929, p. 114.

46. El total ascendí a 1.958,29 pessetes.

47. AHMT. Fons Municipal, Negociat Policia Urbana, caixa Policia Urbana 1891, núm. exp. 1891 45, *Cárceles Nacionales el director solicita la reparación interior del edificio de algunos desperfectos*, sign. 39 6.7.

48. AHMT. Fons Municipal, Negociat Foment, caixa Foment 1894 1895 1896, núm. exp. 1894 10, *Director de la Cárcel solicita del Ayuntamiento se practique varias obras de reforma en las cárceles de esta Ciudad*, sign. 44 6.7.

Monravà Soler.[49] El Miracle no tingué la mateixa sort, i l'antic penal passà a ser propietat municipal (Reial ordre 31.12.1910). El març de 1911, l'Ajuntament convocà un concurs d'idees per enderrocar les construccions afegides a l'església visigoda. La demora en l'execució i un projecte de consolidació inadequat generaren, la nit del 9 de març de 1915, l'esfondrament de part del cimbori i d'algunes voltes. Quasi deu anys després, en la Reial ordre de 5 d'agost de 1924, l'església i l'amfiteatre foren declarats monument arquitectònic artístic.[50]

Vista dels treballs de desmunt de la ciutat de Tarragona. José Martínez Sánchez, 1867. Paper amb emulsió d'albúmina. 18,9 x 33,1 cm. Detall. Col·lecció Castellano-Serie Obras Públicas (BN-17-13-102).

49. AHDT. Fons Diputació, Negociat Instrucció Pública, caixa 1928-29, Instrucció Pública Expedients, núm. exp. 1929, *Sobre la comunicación de la Junta Provincial de Monumentos de haber sido aprobada el informe que propone la instalación del museo Arqueológico en el Castillo de Pilatos*, sign. 12 CPQ.

50. ORTUETA HILBERATH, E. de. «El tratamiento de las ruinas romanas en Mérida y Tarragona en los albores de nuestro siglo». A: *Mérida Ciudad y Patrimonio. Revista de Arqueología, Arte y Urbanismo* [Mèrida], 2 (1998), p. 67-74.

DOCUMENT NÚM. 1

Memòria [en què se sol·licita l'amplicació de la Presó Provincial]
23.7.1873
Procedència: AHAT, caixa 15, núm. exp. 191 (132), Presó del partit judicial, sign. leg. XXI.

Al Ayuntamiento popular de Tarragona

Excmo. Sor.

El edificio que actualmente se utiliza para cárcel de este partido judicial, carece de la mayor parte de las condiciones que deben reunir esta clase de establecimientos, particularmente de patios de desahogo para los presos; por manera que se destina y sirven á este objeto los terrados del indicado edificio con notable detrimento del mismo.

Este edificio no es susceptible de reformas conducentes á la obtención de la totalidad de las aludidas condiciones, dada su situación, por que tres de sus fachadas lindan con vía pública y la otra ó sea la que mira al S. lo verifica con terreno procedente de la antigua fortificación, del modo que se marca en el adjunto plano: resultando de ello que unicamente por esta parte puede proyectarse un pequeño ensanche de aquel edificio.

Bajo este supuesto, pues, V. E. acordó solicitar del Gobierno de la Nación el referido terreno que en forma de triángulo existe // adosado á dicha última fachada, á fin de dotar á la cárcel de un patio de expansión que tanta falta hace a la misma.

El expresado terreno, que por su irregularidad y pequeñez podemos llamara parcela relativa del mencionado edificio; y que, sin embargo de pertenecer á la antigua fortificación, el Ayuntamiento muchos años atrás mandó cercar de paredes tanto en obsequio a la moral y ornato público como para mayor seguridad de los departamentos de aquella parte de cárcel, no puede utilizarse para edificación particular por cuanto se tratase de enajenarlo á dicho objeto quedarían sumamente reducidas sus dimensiones porque habría de dejarse un patio de luces en toda la extensión que lida con la fachada anteriormente citada en la que además tiene una puerta especial para la saca de letrinas é inmundicias; por consiguiente con dicha reducción resultaría un solar cuya área de figura irregular seria insignificante y de ninguna importancia.

La sección transversal que está dibujada en el adjunto plano demuestra la situación del precitado terreno con relación á las dos vías públicas lindantes, y el desnivel de ambas rasantes entre si; siendo muy favorable el que por uno de los dos lindes tenga ya un muro // muy alto, de modo que en poco gasto se tendría el patio de que queda hecho el mérito, con al debida seguridad y formando parte integral de la cárcel, y se obtendría la mejora que origina la solicitud del repetido terreno.

Lo expuesto considero bastará para conocer que la mejora iniciada por V.E. la motivo una necesidad apremiante y que pertenece á las reconocidas por de utilidad pública atendido su objeto y clase, y la falta que hace al establecimiento referido; por consiguiente procede su pronta realización tanto porque los presos puedan utilizar el repetido patio, como para evitar los continuos gastos que ocasiona el servirse de los terrados del edificio que actualmente suplen aquella falta y cuya inconveniente aplicación dá lugar a los consiguientes deterioros que sufren los aludidos terrados.

Finalmente es de notar que el terreno que en figura triangular se ve dibujado en el plano adjunto, como queda dicho por su irregularidad, por su pequeñez y por si solo, tiene un valor insignificante; pero unido á la citada cárcel puede prestar el servicio antes espresado; pues, mediante la practica de las oportunas obras, se realizaría y obtendría la mejora única posible para aquel edificio, dada la circunstancia de sus lindes // y de su estructura nada á propósito para el objeto á que está destinado

Tarragona, 23 de julio 1873

Firmado: Magín Tomás

DOCUMENT NÚM. 2

[Instància presentqada per l'Ajuntament de Tarragona per sol·licitar l'adjudicació d'una presó de partit]

7.9.1876

Procedència: AHMT, Fons Municipal, Negociat Policia Urbana, caixa 1886-1888, Foment, núm. exp. 1884 11, *Se solicita el fuerte Real para Cárcel pública*, sign. 33 6.7.

M. Y. S.

El Ayuntamiento Constitucional de la Fidelisima y ejemplar ciudad de Tarragona, a fin de obtener del Gobierno de S. M. la resolución favorable de un asunto de mucha importancia no solo para la población que representa si que también para las demás de este partido judicial se dirige á V. S. y atentamente espone: Que repetidas leyes y disposiciones han venido encareciendo la necesidad de que los Ayuntamientos de los pueblos de cada partido judicial procediesen a la reforma y mejora de las cárceles de partido, siendo de notar entre ellas la ley de 21 de Octubre de 1869[51] que es en definitiva la que ha establecido las bases para la reforma y mejora de los establecimientos penales de toda clase y para el planteamiento de un buen sistema penitenciario.

De acuerdo con los principios sobre materia penal generalmente admitida fija la indicada ley en su base 2º las condiciones que han devenir las cárceles de partido prescribiendo que los Ayuntamientos procedan desde luego a verificar las reformas necesarias en los edificios donde aquellas existan.

El Ayuntamiento de esta capital y cabeza de partido al que por esta circunstancia corresponde la importante misión de iniciar y llevar á cabo las reformas carcelarias que la ley prescribe, a pesar de sus buenos propósitos se ve en la imposibilidad de realizarlos ya que el edificio destinado á cárceles no sirve en manera alguna para este objeto ni // es susceptible de sufrir reformas por las cuales pueda ofrecer las condiciones de que carece.

En efecto, el mencionado edificio conocido bajo el nombre de Castillo de Pilatos,[52] de construcción romana y uno de los restos de mayor importancia de aquella dominación, que se encuen-

51. Ministeri de Gràcia i Justícia. *Colección legislativa de España Segundo Semestre de 1869.* Madrid: Imprenta del Ministerio de Gracia y Justicia, 1869; *Bases para la reforma y mejora de las cárceles y presidios y para el planteamiento de un buen sistema penitenciario*, p. 661-666.

«Segunda, Se procederá desde luego á la reforma y mejora de todas las cárceles de partido y de Audiencia, para darles las condiciones de capacidad, higiene, comodidad y seguridad indispensables; para que los detenidos estén debidamente separados por grupos ó clase, según su sexo y edad y gravedad de los delitos por que fueron procesados; para que puedan disfrutar en la detención, á ser dable y convenientemente, de las mismas condiciones que en sus moradas propias; para que puedan dedicarse en lo posible, durante la detención, al ejercicio de su profesión, arte ú oficio: para que la detención, salvo sus efectos inevitables, no pueda influir desfavorablemente en la salud de los detenidos: para que haya el mayor aseo, orden y moralidad, y para que los detenidos puedan cumplir con todos sus deberes.

Los Ayuntamientos de los pueblos cuidarán de los depósitos municipales respondan, en cuanto sea posible, al objeto de su instituto

Tercera Las reformas y mejoras de las cárceles, conforme á lo establecido en la base segunda, se costearán respectivamente por los Ayuntamiento de los pueblos del partido las de esta clase y por las Diputaciones provinciales las de Audiencia; y deberán realizarlas en el término de tres años, consignados en presupuestos las cantidades necesarias al efecto, según el que formen del costo de las reformas y mejoras, y verificándolo así desde el primer presupuesto ordinario ó adicional después de la publicación de la presente ley.»

tran en esta antigua ciudad, ofrece como única condición entre las muchas para servir de cárcel se requieren, la de su solidez y aun este no la tiene en todas sus partes siendo mas digno bajo todos conceptos, de ser entregado á la Comisión de Monumentos históricos y artísticos de la provincia para su conservación según se halla dispuesto y a quien pertenece ya que solo interinamente <por falta de local a propósito sirve para cárcel un edificio mas propio para trasladar a él un museo arqueológico según esta ya determinado>. <El Castillo de Pilatos no presenta ninguna de las condiciones de la capacidad higiene y comodidad que la ley requiere pues ha de utilizarse con grave detrimento del edificio la azotea para el desahogo de los presos ya que no existe en el, patio alguno para el poder limpiarse y aseo de los mismos, careciendo por este motivo y por la escasez de aberturas esteriores, de la ventilación suficiente>.

La reparación de los detenidos en clases y grupos según su edad y la gravedad de los delitos para que puedan disfrutar en lo posible de las mismas condiciones que en sus moradas propias, y las piezas de trabajo, talleres, almacenes y enfermerías de que habla la citada ya Real Orden de 9 de junio de 1830 como requisito indispensables en las cárceles son de todo punto imposibles en el edificio de que se trata y apenas si puede haber en el la separación necesaria de los dos sexos y de los procesados por delitos de mucha gravedad, no habiendo siquiera local suficiente para contener los presos por poco que aumente su número como ha sucedido alguna vez con motivo de la actual guerra civil, en que han tenido que colocarse poco menos que hacinados en las cuadras.

Ni cabe el recurso de ensanchar el edificio ya que este linda por tres de sus lados con la vía pública y por el otro con el paseo de San Antonio que se estiende al pie de sus muros y á alguna propiedad. //<Aun cuando materialmente fuese susceptible de reformar no podía proceder á ellas estas corporación si se tiene en cuenta que es in edificio prestado, que no le pertenece, que solo á titulo precario lo posee y que mas bien que un edificio es un monumento artístico e histórico, al cual la mas pequeña reforma o cambio puede hacer perder alguna de las caracteres que presenta y que tan importantes hechos históricos revelan>.

52. Al mateix lligall trobem una breu ressenya de l'edifici de Pilats. AHMT. Fons Municipal, Negociat Policia Urbana, caixa Foment1886-1888, Foment, núm. exp. 1888 14, *Remitiendo una reseña histórica del Edifico llamado Pilatos*, sign. 33 6.7.

«En Julio de 1871 en vista del expediente instruido por la Academia de la Historia, dispuso el Ministro de Hacienda se eximiera de la vista tan importante Monumento histórico conformándose con lo propuesto por la Dirección General de Propiedades y derechos del Estado; decidiendo consultar al Ministro de Fomento lo que respeta a la Corporación que deba conservarlo.

El Iltrmo. Sr. Director General de Instrucción Pública me dice con fecha 9 del actual lo que sigue. = El Excmo. Sr. Ministro de Fomento me dice con esta fecha lo que sigue. = Iltrmo. Sr. = Al Excmo. Sr. Habiéndose resuelto por V. E. se considere esceptuado de la venta la llamada Torre de Pilatos de Tarragona y deseando saber la // Corporación que debe conservarlo y usos á que haya de destinarse el mencionado edifico, S. M. el Rey ha dispuesto que teniendo en cuenta que el Castillo ó Torre de Pilatos, ha sido exceptuado de la enagenación por su carácter artístico y monumental corresponde su conservación á este Ministerio y en vigilancia y custodia inmediata á la Comisión provincial de Monumentos de aquella Ciudad resolviendo al propio tiempo que el mencionado edificio continue destinado al uso que lo esta en la actualidad que es el de Cárcel publica interina del Municipio de Tarragona no encuentro otro local para el propio objeto en cuyo caso se destinaría la referida Torre de Pilatos á Museo Arqueológico de la provincia entendiendose que el Ayuntamiento no podrá ejecutar ninguna obra en el edificio sin antes ponerlo en conocimiento de la Comisión de Monumentos y ser aprobados por ésta y que para la debida formalidad, el Gobernador Civil se haga cargo del ya citado edificio en representación de este Ministerio. = Lo traslado a VE para su conocimiento y efectos correspondientes. = Y lo hago V.S. a los propios fines.»

Por todos estos motivos el Ayuntamiento de esta Capital en ocasión que las murallas de la misma y los terrenos anexos a ellas por haber dejado de ser plaza fuerte esta ciudad <ahora son del ramo de Hacienda> fueron declarados bienes del Estado sujetos a la desamortización pidió en 12 de Junio de 1871 al Gobierno de S. M. la concesión de algunos de aquellos terrenos para distintas mejoras de gran utilidad y entre ellos los que comprendía el derruido Fuerte Real con el fin de construir en ellos un edificio <destinado a cárceles de partidos> que reuniese todas las condiciones que las leyes prescriben.

La Dirección General de Propiedades y Derechos del Estado acordó con fecha 15 de Julio de 1872 que siendo diferentes los objetos á que se habían de aplicar los terrenos cuya concesión se pedía y no estando todos ellos incluidos en el art. 2º de la ley de 1 Junio de 1869 ya que algunos estaban comprendidos en el art. 4º estos últimos debía preceder la declaración de ser de necesidad y utilidad públicas se instruyese expediente separado para cada uno de ellos en la forma prevenida en la citada ley del 1 Junio 1869 é Instrucción del 11 Enero 1870 según se trate de objetos comprendidos en el art. 2º o en el art. 4º de dicha ley.

En cumplimiento de la anterior resolución este Ayuntamiento ateniéndose a lo que prescriben las disposiciones antes citadas, de nuevo solicita la concesión de los terrenos que ocupaba el Fuerte Real sus glacis y reductos contiguos según se espresa detalladamente en la memoria y plano que por duplicado van adjuntos, á fin de construir en ellas un edificio con destino a cárceles de partido judicial, que reuna las condiciones necesarias para ello.

El terreno de que se trata, por la situación algo apartada del centro de la ciudad y por los accidentes que presenta, ofrece inconvenientes para su urbanización particular, mientras que estas circunstancias se hacen sumamente aceptables para construir en el una cárcel pues que con algún trabajo de esplanacion podría aprovecharse la estension // suficiente para el emplazamiento de un edificio que tuviese las condiciones de capacidad, seguridad y demás indispensables para el objeto á que ha de destinarse.

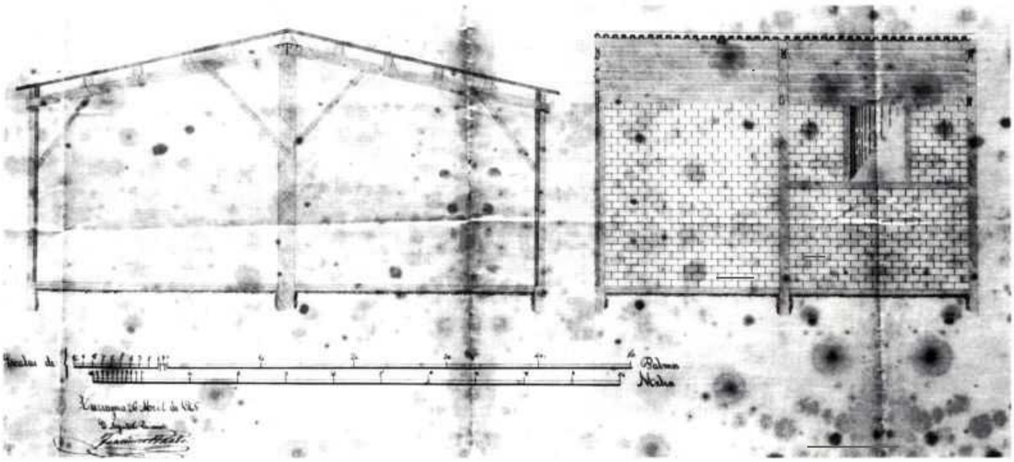
La concesión de que se trata es conforme á la que previene el art. 2º de la repetida ley del 1 de Junio de 1869 ya que el servicio de cárceles esta señalado en el mismo de un modo especial, como uno de los incumbencia de los Ayuntamientos y de utilidad pública para los que dichas corporaciones pueden pedir y el Gobierno conceder, la cesión gratuita de edificios ó terrenos de propiedad el Estado.

Y de hacer esta petición el Ayuntamiento no solo hace uso del derecho que le concede la disposición que acabamos de consignar sino que cumple a la vez con el deber que la impone la ley de 21 de Octubre de 1869, al disponer en su base 4ª[53] que los Ayuntamientos no solo podrán sino que deberán solicitar por conducto de los Gobernadores de provincia tales concesiones.

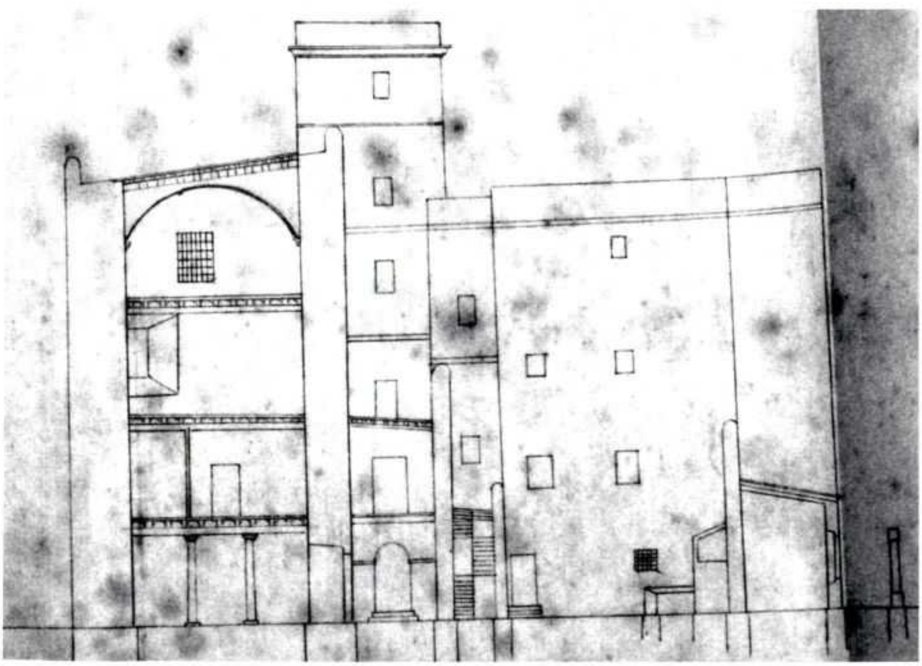
Resulta pues de todo lo espuesto que la concesión solicitada a mas de ser para un objeto de reconocida utilidad pública se halla comprendida en las que señala el art. 2º de la ley por cuyo motivo y en vista de lo que dispone el art. 4º de la Instrucción de 11 de Enero 1870, esta corporación.

Suplica se sirva admitir, esta solicitud con la memoria y plano que se acompañan disponiendo la formación del oportuno expediente oyendo las Juntas ú oficinas que tengan relación directa con el servicio de cárceles á que ha de destinarse el terreno que se solicita y el Jefe de la Administración Económica, después de lo cual espera se servirá remitir el expediente con su informe a la Dirección General de Propiedades acompañado la tasación en venta que harán los peritos nombrados por el Jefe económico para que en definitiva pueda el Gobierno de S. M. acceder al cesión de terreno que se solicita; todo lo que no duda merecer de V.S. cuya vida guarde Dios muchos años.

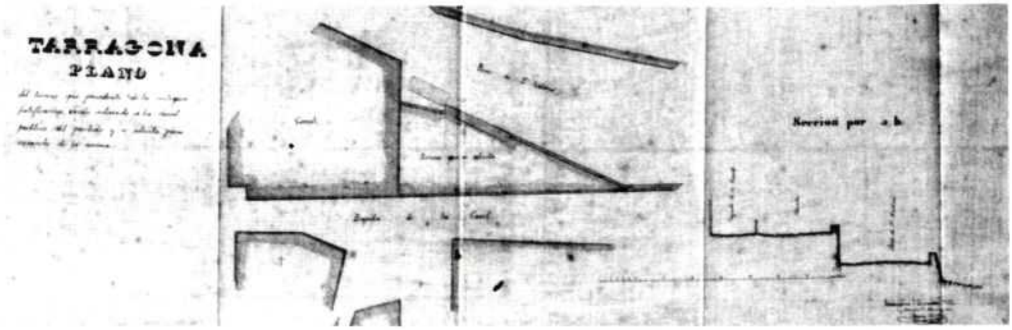
53. «Los Ayuntamientos de las cabezas de partido y las Diputaciones provinciales podrán y deberán destinar con preferencia para sus respectivas cárceles, cualesquiera edificios pertenecientes á los pueblos donde se hallen establecidos los Juzgados ó las Audiencias; y si hubiere algunos del Estado mas á propósito podrán y deberán solicitarlos por conducto de los Gobernadores de provincia, al tenor de la ley de 1º de Junio de 1869», p. 663.

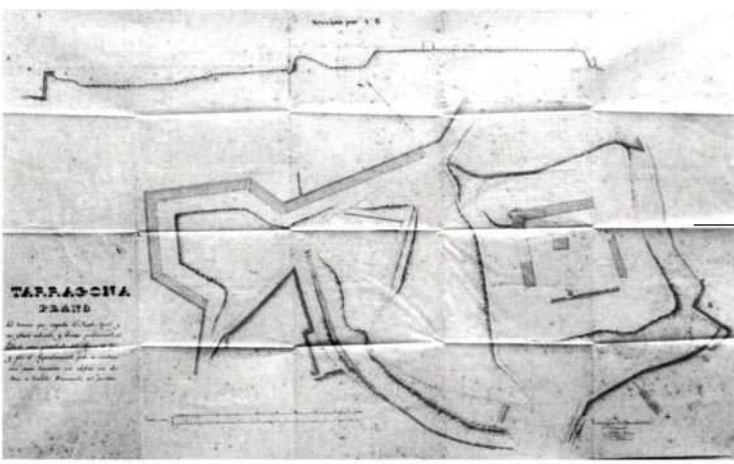
Proyecto de tinglado que el Excmo. Ayuntamiento trata de construir en la Rambla Nueva de esta Ciudad. Barba y Masip, Francisco. 26/4/1865. E: 1:75. 27 x 152 cm. Tela encerada. Tintes. Planta, secció i alçat. Detall. AHMT. Fons Municipal, Negociat Construccions Civils, caixa s/n, núm. exp. *Proyecto de tinglado en la Rambla Nueva*, sign. MHT-2029 (Foto-EOH).

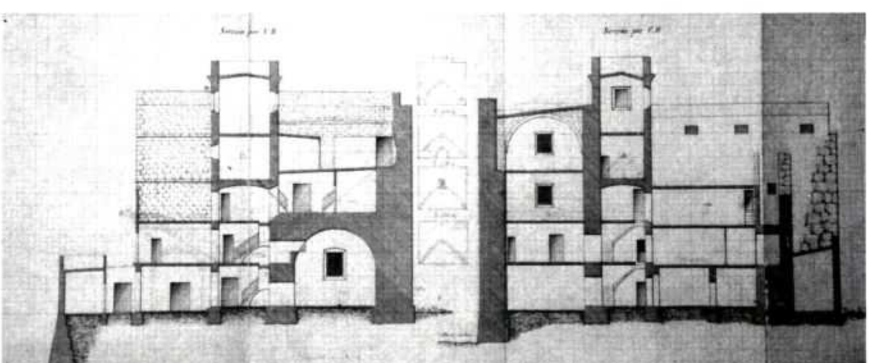
Presons i Correccional de Tarragona, s. f. 31/3/1894. 31 x 87 cm. Tela encerada. Tinta. Seccions. Detall. AHDT. Fons Diputació, Negociat Obres Públiques, caixa 1862/1940, Obres públiques. Ajuntaments, Presons, Jutjats..., núm. exp. *Cárceles y Correccional de Tarragona 1894-1940*, sign. CPF-195 (Foto-EOH).

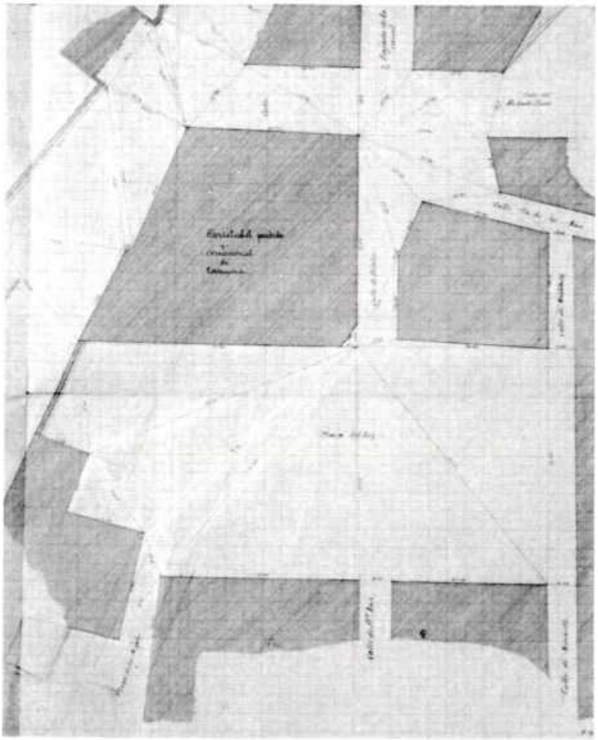
Tarragona. Plano del terreno que procedente de la antigua fortificación existe adosado a la cárcel pública del partido y se solicita para ensanche de la misma. Tomàs Sacall, Magí. 7/12/1872. 30 x 93 cm. Tela encerada. Tintes. Planta. AHAT. Fons Salas, caixa 15, núm. exp. 191 (132), *Cárcel del partido judicial*, sign. leg. XXI (Foto-EOH).

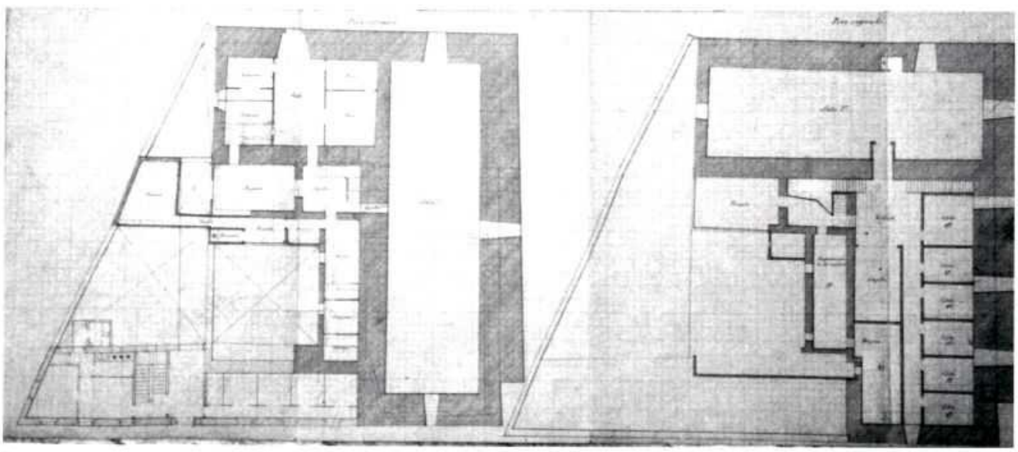
Tarragona. Plano del terreno que ocupaba el Fuerte Real y sus glacis redientes y demás pertenecientes al Estado como procedente del Ramo de Guerra y que el Ayuntamiento pide su condonación para levantar un edificio con destino a Cárceles Nacionales de Partido. Tomás Sacall, Magín. 20/9/1875. 55 x 96 cm. Vegetal tintes. Alçat i secció. AHMT. Fons Municipal, Negociat Policia Urbana, caixa 1886-1888, Foment, núm. exp. 1884 11, *Se solicita el fuerte Real para cárcel pública*, sign. 33 6.7 (Foto-EOH).

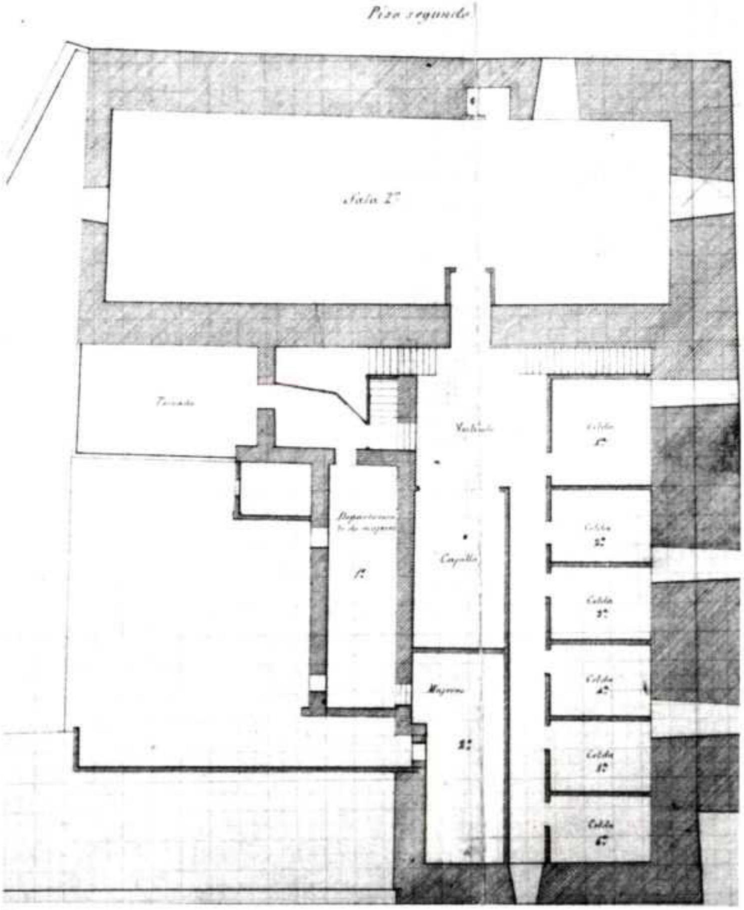
Presons i correccional de Tarragona. Salas Ricomà, Ramon. 31/3/1894. E: 1:100. 31 x 72 cm. Paper mil·limetrat. Tinta. Seccions (AB i CD). Detall. AHDT. Fons Diputació, Negociat Obres Públiques, caixa 1862/1940, Obres públiques. Ajuntaments, Presons, Jutjats..., núm. exp. *Cárceles y Correccional de Tarragona 1894-1940*, sign. CPF-195 (Foto-EOH).

Presons i correccional de Tarragona. Salas Ricomà, Ramon. 31/3/1894. E: 1:250. 39,5 x 43 cm. Paper mil·limetrat. Tinta. Planta. AHDT. Fons Diputació, Negociat Obres Públiques, caixa 1862/1940, Obres públiques. Ajuntaments, Presons, Jutjats..., núm. exp. *Cárceles y Correccional de Tarragona 1894-1940*, sign. CPF-195 (Foto-EOH).

Presons i correccional de Tarragona. Salas Ricomà, Ramon. 31/3/1894. E: 1:100. 32 x 80 cm. Paper mil·limetrat. Tinta. Plantes (primera i segona). AHDT. Fons Diputació, Negociat Obres Públiques, caixa 1862/1940, Obres públiques. Ajuntaments, Presons, Jutjats..., núm. exp. *Cárceles y Correccional de Tarragona 1894-1940*, sign. CPF-195 (Foto-EOH).

Presons i correccional de Tarragona. Salas Ricomà, Ramon. 31/3/1894. E: 1:100. 32 x 40 cm. Paper mil·limetrat. Tinta. Planta (tercera). AHDT. Fons Diputació, Negociat Obres Públiques, caixa 1862/1940 Obres públiques. Ajuntaments, Presons, Jutjats..., núm. exp. *Cárceles y Correccional de Tarragona 1894-1940*, sign. CPF-195 (Foto-EOH).

JORDI PIQUÉ PADRÓ

Dolors Martí i Domènech: l'única dona que exercí un càrrec públic a Tarragona durant la guerra civil

Introducció

El paper de la dona durant la revolució i la guerra civil espanyola sovint ha estat mitificat i sobrevalorat. En concret, en el món del treball, malgrat la necessitat de sostenir i augmentar la producció que restava desatesa per la progressiva mobilització dels homes, no es registrarà una integració remarcable de la dona. Com diu Mary NASH, els condicionants històrics i la manca de col·laboració i l'hostilitat masculines impossibilitaran una actuació més destacada o generalitzada per part de les dones.[1] Tanmateix, és cert que, d'una banda, el clima revolucionari afavorirà la participació femenina en l'àmbit polític i sindical i, de l'altra, les necessitats que comportarà el conflicte bèl·lic possibilitaran que les dones ultrapassin les tradicionals funcions assignades en l'esfera domèstica. La mobilització en la lluita antifeixista permetrà la constitució d'agrupacions femenines dels diferents partits i sindicats, que assumiran tasques auxiliars i de suport, com l'ajut als combatents, els serveis sanitaris, l'assistència social, les campanyes de solidaritat o l'atenció als refugiats.

El decurs negatiu de la guerra i l'empitjorament de les condicions de vida a la rereguarda reduiran progressivament el paper de la dona, que no serà poc sinó tot el contrari, a la lluita diària per trobar subsistències per a la seva família. Com manifesta Lluís de Salvador, durant l'any 1938, l'activitat política i sindical femenina restarà en «no gaire cosa més que el bell record del seu entusiasme d'un any abans».[2]

1. Vegeu NASH, Mary. «Las mujeres en la guerra civil». A: «La Guerra Civil». *Historia 16*, 14, p. 104-117.
2. Vegeu, a la Biblioteca Hemeroteca de Tarragona, SALVADOR ANDRÉS, Lluís de. *Notes inèdites*, p. 172.

A Catalunya i en concret a Tarragona, tot i que s'estava avançant molt en l'alfabetització de les dones, especialment des de la dècada dels anys vint, encara es registrava un índex d'analfabetisme femení superior al 30%. Així doncs, l'escassa formació, el profund arrelament d'una societat masclista tant a la família com en el món laboral, així com la influència de l'església catòlica i el paper que aquesta atorgava a les dones, configuraven una divisió dels gèneres que difícilment es podia capgirar en tan poc temps. En aquest sentit, l'actuació de la dona catalana i tarragonina, tot i que important, cal considerar-la més en funció de la situació de guerra i de les necessitats que aquesta comporta. El protagonisme femení s'ha d'entendre com a conjuntural i transitori en una situació especial, en un període de revolució i guerra.

Ultrapassa l'objectiu d'aquest article analitzar el paper de la dona durant la guerra civil a Tarragona. Allò que ens interessa destacar és qui fou Dolors Martí i Domènech, l'única dona que exercirà un càrrec públic. Un càrrec públic important, perquè serà nomenada delegada del Departament d'Economia de la Generalitat de Catalunya de la Regió III entre 1937 i 1938. Tanmateix, el cas de Dolors Martí serà una excepció en l'ambient polític i sindical de Tarragona d'aquells anys. Una excepció que ja em va sorprendre mentre elaborava la meva recerca sobre el període de la guerra civil a la comarca del Tarragonès[3] i que ara hem pogut conèixer millor gràcies als documents personals facilitats per la seva filla Maria Lluïsa Broseta Martí.

Qui era Dolors Martí i Domènech

Dolors Martí i Domènech nasqué a Tivissa l'any 1901, filla de Jaume Martí Jardí, pagès, i de Juliana Domènech Tost. Era la petita d'una família de deu germans, sis dels quals varen morir durant la infantesa a causa de la diftèria.

Ben aviat, la personalitat del pare exercí una notable influència sobre la seva filla. Jaume Martí era membre actiu del Comitè Republicà de Tivissa, que s'aplegava al voltant del polític tortosí Marcel·lí Domingo, i a casa seva rebia la premsa republicana, que ell mateix distribuïa. En aquest ambient familiar i a 13 anys, Dolors restà molt impressionada i guardà en la seva memòria com una experiència perdurable el míting que Marcel·lí Domingo pronuncià a Tivissa el dia 15 de febrer de 1914. Les classes populars de Tivissa varen rebre l'orador amb crits de «Visca el defensor dels pobres» i en el seu discurs es va fer referència a l'endarreriment de la burgesia, la injustícia social que patien els pagesos i les condicions d'explotació que es constataven en el món laboral. Durant el míting, l'ambient s'anirà caldejant i el governador civil de Tarragona va enviar un capità de la guàrdia civil amb un escamot de 25 o 30 efectius.[4] Tot plegat il·lustra, si més no, l'atmosfera política i ideològica en la qual va créixer Dolors Martí.

3. Vegeu Piqué Padró, Jordi. *La crisi de la rereguarda. Revolució i guerra civil a Tarragona (1936-1939)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat i Diputació de Tarragona, 1998.

4. Memòries inèdites de Dolors Martí i Domènech, escrites l'any 1963 a Bordeus.

Desconeixem quins estudis va cursar i quina fou l'educació reglada que va rebre, però en tot cas Dolors Martí sabia llegir i escriure correctament tant en català com en castellà. Tenia una certa facilitat per redactar i exposar oralment discursos de caire polític i poesia. I, com veurem més endavant, s'arribarà a preparar per assistir als cursos oficials per obtenir el títol de llevadora.

Amb vint anys, poc després de la mort de pare, Dolors es posà a treballar, primer en una fàbrica de persianes dels voltants de Tivissa i després anà a cercar treball a Barcelona. Es casà jove, amb Adrià Broseta Merecenciano, mestre valencià fill de Llíria, a qui seguí en les diferents poblacions en les quals exercí la seva professió: Cornellà, Vila-seca, Salomó i Renau, i després, durant la guerra civil, Tarragona. Fruit d'aquesta unió nasqueren dos fills: Ferran i Maria Lluïsa.

L'any 1931, la proclamació de la Segona República s'esdevindrà mentre la família Broseta Martí es trobava domiciliada a Reus. Poc temps després, seguint els diferents destins professionals del marit, es traslladaran a Vila-seca, població en la qual Dolors Martí va connectar ràpidament amb el nucli socialista. L'any 1933, quan ja comptava amb 32 anys, va enviar una carta adreçada al seu estimat nebot Jaume Martí, en què, a més a més de demanar-li amb curiositat femenina quines eren les famílies de Tivissa que havien celebrat tres funerals laics o civils i d'exclamar que «ja era hora», comentava amb il·lusió la preparació del Primer de Maig que havia de celebrar-se a Vila-seca: «[...] aquí els obrers faran a més de la manifestació i discursos, una vetllada literària per la nit, i es diran dos discursos i tres poesies escrites i pensades per mi, els han agradat molt, i volen que jo també digui quelcom.»[5]

L'any següent, el 1934, des de Salomó, població en la qual havia estat destinat Adrià Broseta, retornarà a Vila-seca per commemorar el Primer de Maig. Amb aquests mots emotius ho explicava al seu nebot:

> Yo fui a Vila-seca, donde hubo un 1º de Mayo estupendo. La Agrupación Femenina inauguró la bandera y salieron a la manifestación con ella unas 60 mujeres, junto con los hombres, luego hubo un gran míting, tres oradores de Barcelona y tres de Tarragona, socialistas los unos y del Bloque los otros, y allí delante del público hicieron la alianza obrera, es decir se abrazaron y prometieron luchar juntos y dando gritos de ¡Viva la revolución social!
>
> Por la noche me tocó a mi abrir el acto de la velada, y estuve de suerte, pues a pesar del gentío que había no me emocioné ni la mitad de otras veces, así es que lo alargué mucho, y tuve un éxito tal cual.[6]

5. Carta de Dolors Martí adreçada al seu nebot Jaume Martí, escrita a Vila-seca el 21 d'abril de 1933.
6. Carta de Dolors Martí adreçada al seu nebot Jaume Martí, escrita a Salomó l'11 de maig de 1934.

Dolors Martí a Salomó

A Salomó, una població del Tarragonès que l'any 1936 comptava amb 726 habitants, la situació no fou tan favorable com a Vila-seca. La família del mestre vivia en el pis de dalt de l'escola, un edifici situat al costat d'una de les dues fàbriques de gèneres de punt que hi havia a la localitat. Dues empreses en les quals treballaven bona part de les dones en unes condicions més aviat deplorables. La impulsiva i cada cop més compromesa Dolors no podia restar indiferent davant la situació que regnava en el poble i el domini que practicava l'empresari Joan Creus. En poc temps, creà una Agrupació Femenina del Partit Socialista Obrer Espanyol (PSOE) que comptava amb unes 40 afiliades. En aquest sentit, la correspondència mantinguda amb el nebot reflecteix la passió i els sentiments que l'aclaparen en aquells moments:

> [...] aquí como está mas atrasado que en Vilaseca, estamos sosteniendo una batalla ¡si vieras!... pero chico yo siento un impulso y obedezco a estos impulsos, y quién sabe si me haré un nombre como feminista. No tengo grandes pretensiones, pero siempre existe algo en el fondo de nuestro corazón, reivindicar a las mujeres, hacerles sentir el ideal que bulle dentro de mi, he aquí mi mayor deseo.[7]

Dolors participà activament en la campanya electoral de les eleccions legislatives del 19 de novembre de 1933. Fou designada pel PSOE com a propagandista i, només en una setmana, va intervenir en tres mítings celebrats en diferents pobles de la comarca del Tarragonès. Segons explica a Jaume Martí, a Torredembarra «fue tanto el éxito que tuve, que al acabar me senté y de tantos aplausos me tuve que levantar por dos veces». Malgrat el triomf de les dretes, Dolors se sentí satisfeta per haver aconseguit l'acta de diputat per al socialista Amós Ruiz de Lecina.

Tanmateix, l'activitat política i sindical que Dolors Martí estava duent a terme a Salomó estava cada cop més a prop de provocar un conflicte local. A inicis de l'any 1934 ja s'havia constituït una secció de la UGT a l'empresa tèxtil de Joan Creus, que reivindicava el compliment de la jornada legalment reconeguda de vuit hores. La protesta sindical trobà com a resposta l'acomiadament d'algunes obreres i les ugetistes de Salomó reclamaren la intervenció de l'inspector de treball, però aquest no es presentà. Dolors, sense pensar-s'ho dues vegades va escriure una carta personal al president de la Generalitat de Catalunya, Lluís Companys. La gestió va reeixir i al cap de poc temps l'inspector de treball obligava l'empresari a readmetre les acomiadades i a implantar la jornada de vuit hores. Era una gran victòria, però la situació cada cop era més tensa i el poble progressivament s'anava dividint en dos bàndols.

Un dia que Dolors Martí havia deixat un moment la seva filla de tres anys jugant amb altres nens fou colpejada amb un cinturó pel fill gran de l'empresari, que tenia quinze anys. Un dels cops rebuts per la petita Maria Lluïsa li provocaren una ferida al

7. Carta de Dolors Martí adreçada al seu nebot Jaume Martí, escrita a Salomó, sense data.

llavi superior per la qual va haver de rebre tres punts de sutura, que li representaren una cicatriu que encara conserva. L'afer, prou greu, va acabà en un judici i amb una multitud enfurismada que reclamava justícia. Malgrat tot, el jutge va aconseguir un acord contemporitzador per tal que el metge certifiqués que el noi patia un cert desequilibri i que demanés perdó exclusivament al mestre.[8]

Arran dels fets del Sis d'Octubre, el 1934, la guàrdia civil va detenir prop d'una vintena d'homes, els membres més destacats dels partits d'esquerres. Abans de procedir al seu trasllat a peu cap al Vendrell foren retinguts i colpejats en una sala que estava sota el pis de la família del mestre. Pocs dies després, Dolors amb els seus dos fills anà fins al Vendrell a visitar els presos de la població, només va poder parlar amb el més gran de tots, Joan Figueras, que tenia prop de setanta anys. Posteriorment, catorze dels detinguts seran empresonats en el vaixell Manuel Arnús ancorat en el port de Tarragona, eren: Josep Armengol Cotet, Dionís Boronat Gibert, Casimir Carull Caba, Joan Carull Sanahuja, Josep Corbella Ferrando, Ricard Fernández Jofre, Joan Ferrando Marquès, Lluís Folls Civit, Ramon Fortuny Barberà, Càndid Mallafré Virgili, Zacaries Meseguè Mañé, Joan Recasens Carull, Pere Reverter Fernández i Josep Totusaus Canals.[9]

Canvi de destí, Renau

El marit, malgrat la seva ideologia republicana i la seva afiliació a la Federació Espanyola de Treballadors de l'Ensenyament (FETE), era un home amb una formació i un comportament molt tradicionals. Adrià Broseta, com la majoria d'homes a la seva època, tenia una actitud que actualment seria qualificada com a masclista. Difícilment suportava els conflictes que provocava el tarannà de la seva dona, l'enfrontament constant amb les forces vives del poble i la pressió a la qual el sotmetien.

Un mes després dels fets del Sis d'Octubre el mestre rebé l'ordre de trasllat a Renau, una petita població de 82 habitants, i, un cop instal·lats en el nou destí, digué amb ironia a la seva dona que en aquell petit poble no hi havia ningú d'esquerres. Fins i tot l'animà a deixar el poble i anar a Barcelona per cursar els estudis de llevadora. Dolors accedí i estudià el curs preparatori, però al cap de poc temps retornà a Renau, l'enyor de mare era superior a les seves ànsies per aprendre.

Les eleccions generals del 16 de febrer de 1936 varen comportar el triomf dels partits d'esquerres i l'alliberament dels presos polítics; per a la Dolors va significar la recuperació de la il·lusió i de l'esperança. L'única socialista que vivia a Renau es dirigí a Tarragona, anà a la Casa del Poble i va abraçar-se amb molts dels seus amics. Com recordaria trenta anys després «ese día fue una gran expansión de los espíritus que se comprenden».[10]

8. Memòries inèdites de Dolors Martí i Domènech, escrites l'any 1963 a Bordeus.
9. Vegeu VERDAL, Tomàs. *Los presos del Manuel Arnús.* Reus, 1935.
10. Memòries inèdites de Dolors Martí i Domènech, escrites l'any 1963 a Bordeus.

Els dies 18, 19 i 20 de juliol de 1936, tot el centre d'atenció de Renau es concentrà en l'única ràdio del poble, instal·lada al cafè. L'ambient era tens i enrarit. Tanmateix, quan ja era evident que els militars rebels havien estat derrotats a Catalunya i quan des del turó on se situa Renau es veia com fumejava l'església del poble veí de l'Argilaga, Dolors recorda com un grup d'homes s'adreçà a ella per tal que, com a esquerrana, els protegís si apareixia algun escamot revolucionari.

El dia 21, un camió amb homes armats de Tarragona i acompanyats per tres veïns de l'Argilaga arribaren al poble. Dolors Martí va sortir a rebre'ls amb bona part de la gent del poble, tots amb un braçalet de color roig al braç. Els objectes de culte foren cremats en una foguera, però l'església fou respectada i ningú fou detingut ni patí cap agressió.[11]

La revolució i la guerra civil a Tarragona

El dia 15 d'agost la família, per desig del marit, va marxar cap a València en direcció a Llíria. Dolors, però, a finals de setembre va aconseguir tornar a Tarragona amb els seus fills, no podia restar com una mera espectadora d'aquells moments històrics. Poc després d'arribar a Tarragona va visitar la seu de la UGT, a l'edifici confiscat del col·legi de les Teresines a la Rambla 14 d'Abril. Va trobar-se amb els dirigents del PSUC i de la UGT David Valle i Josep Catalán, que van exclamar: «ja la tenim, et buscàvem, ara ja no et deixarem perquè et necessitem».[12] Certament, entre els rengles del PSUC tarragoní només hi havia sis dones, però cap es veia capaç de parlar en públic. La propagandista Dolors Martí esdevenia així imprescindible per representar el gènere femení en la impressionant campanya propagandística que es duia a terme a les comarques de Tarragona en aquells primers mesos de convulsió revolucionària.

El míting fou un dels mitjans de propaganda més utilitzats, especialment important si pensem que hi havia més d'un 25% de població analfabeta, bàsicament entre les classes populars, és a dir, el sector social a qui s'adreçava principalment la propaganda. Durant els mesos de setembre, octubre i novembre de 1936 es concentrarà el 70% de tots els mítings celebrats en el període que va des de l'agost de 1936 al mes d'abril de 1937. Era necessari actuar sobre l'actitud col·lectiva de les classes populars de la rereguarda. Darrere el propòsit d'encendre l'odi vers l'enemic comú, imprescindible en qualsevol guerra, els mítings tenien un triple objectiu: la legitimació de la nova classe dominant, l'educació política de les classes populars que es mostren amb una actitud neutra o indiferent i la captació de nous adeptes per a cada un dels sectors enfrontats que es disputen l'hegemonia en el si del bloc antifeixista.

La UGT i el PSUC foren les forces antifeixistes que més utilitzaren el recurs del míting. En total, entre l'agost de 1936 i l'abril de 1937 tenim registrats 40 actes de propaganda. En concret, Dolors Martí va participar en sis mítings entre finals de setembre i mitjan octubre: a la Canonja, el dia 29 de setembre, amb A. Sancho i D.

11. Memòries inèdites de Dolors Martí i Domènech, escrites l'any 1963 a Bordeus.
12. Memòries inèdites de Dolors Martí i Domènech, escrites l'any 1963 a Bordeus.

Valle; a Roda de Barà, el dia 30 de setembre, amb R. Garriga i J. Pascual; a Perafort, el dia 1 d'octubre, amb J. Catalán, R. Garriga i D. Valle; a Horta de Sant Joan, el 3 d'octubre, amb J. Catalán J. Grau i A. Sancho; a Vilallonga, el 4 d'octubre, amb V. Bas, J. Catalán i R. Garriga, i a Tivissa, el seu poble, el 17 d'octubre, amb J. Catalán i L. Gatell.[13] Si tenim en compte que Dolors Martí no va arribar a Tarragona fins a finals de setembre, podem copsar encara més el seu dinamisme i l'activitat frenètica que va dur a terme en aquells dies.

Adrià Broseta retornarà de Llíria i trobarà feina de mestre a Tarragona. El mestre podrà llogar per 90 pessetes al mes la finca anomenada Villa Vascònia, situada en el número 415 de la carretera de Valls, envoltada per un jardí amb dues grans palmeres i una bassa. En aquest lloc idíl·lic i segur, la família Broseta Martí restarà fins al final de la guerra, tot i que compartint una part de la casa amb la Comandància de Sanitat de la 46 Divisió.

A mitjan febrer de 1937, Dolors rebrà una terrible notícia. El seu estimat nebot, Jaume Martí Gilabert, caporal d'una companyia de metralladores del Regiment número 1 de la base naval de Cartagena, moria en les operacions registrades a Alhama de Granada que pretenien impedir l'avenç dels rebels cap a Màlaga.[14] Militant de la Federació Anarquista Ibèrica, Jaume Martí no compartia la ideologia política de la seva tia Dolors, però, com mostra la relació epistolar que mantenien, somniaven junts en una societat més justa per a la classe obrera.

Durant els fets de Maig de 1937, com a secretària femenina del PSUC, Dolors Martí, desafiant el tiroteig que es registrava a la Rambla 14 d'Abril, aconseguí arribar fins a la seu de la UGT, on va ajudar a curar alguns ferits.[15] Anys més tard, cap a 1960, Dolors recull en les seves memòries la versió general dels fets i eximeix de culpa anarquistes i poumistes, els allibera de tota responsabilitat en aquella lluita fratricida en el si del bloc antifeixista:

> Pero no fue provocada por los anarquistas; estos y los del POUM no hicieron mas que defenderse. El PSUC tenia la orden de hacer una campaña permanente de desprestigio contra la CNT i el POUM, principalmente contra este último, pues los otros eran mas y mas fuertes, pero en fin, las consignas que nos mandaban los agentes de Moscú instalados en Barcelona eran categóricas: fuese como fuese, había de quitar todos los mandos y puestos dirigentes a los unos y a los otros, empleando todos los medios, caiga quien caiga. Se hizo un trabajo de zapa horrible, se mataron varias personas y se arregló de tal manera que acusaron a los dirigentes del POUM.[16]

El 4 de novembre de 1937, per ordre del conseller d'Economia de la Generalitat de Catalunya, Dolors Martí serà nomenada delegada del Departament d'Economia de la Regió III, amb capital a Tarragona, que comprenia les comarques de l'Alt Camp, l'Alt

13. Vegeu Piqué Padró, Jordi. *La crisi de la rereguarda. Revolució i guerra civil a Tarragona (1936-1939), op. cit.*
14. *Diari de Tarragona*, 1 de maig de 1937.
15. Memòries inèdites de Dolors Martí i Domènech, escrites l'any 1963 a Bordeus.
16. Memòries inèdites de Dolors Martí i Domènech, escrites l'any 1963 a Bordeus.

Penedès, el Baix Penedès, el Garraf i el Tarragonès, amb una població de gairebé 175.000 habitants.[17] Durant els mesos que ocupà el càrrec, gairebé un any, la delegada d'Economia va haver d'assumir el control i la coordinació d'un teixit empresarial que havia estat intervingut o col·lectivitzat per les forces obreres revolucionàries en els primers mesos de la guerra. Certament, aquestes transformacions econòmiques que comportaran el control obrer o el canvi en les relacions de propietat en la indústria i els serveis ja s'havien aturat cap a la tardor de l'any 1937. Tanmateix, la nova delegada haurà d'afrontar la pressió dels problemes derivats de la guerra sobre l'economia de cinc comarques: bombardeigs i destrucció de fàbriques, escassetat de primeres matèries, pèrdua de mercats, mobilització de treballadors, interrupcions del subministrament elèctric, manca de proveïments... Per comprendre l'abast de la responsabilitat que va recaure sobre Dolors Martí relacionem, com a apèndix, les empreses intervingudes amb control obrer, les empreses col·lectivitzades i els agrupaments d'empreses de la comarca del Tarragonès. Dissortadament, no podem facilitar encara les dades de l'Alt Camp, l'Alt Penedès, el Baix Penedès i el Garraf.

Per por dels continus bombardeigs que patia la ciutat, Dolors havia traslladat els seus fills a Tivissa, però a finals de l'any 1938 els anirà a buscar per la recança que un avenç de l'exèrcit rebel els pogués deixar definitivament en zona franquista. Un cop recuperats els fills, la família marxarà des de Tarragona cap a l'exili el 13 de gener de 1939, dos dies abans de l'ocupació de la ciutat. Passaran per Sant Sadurní d'Anoia, Girona, Figueres... fins a passar la frontera pel pas de Portbou el dia 3 de febrer de 1939.

L'exili definitiu

Només trepitjar terra francesa, el pare, Adrià Broseta serà separat de la resta de la família i conduït a Argelès, al camp de concentració de Brams. La mare i els infants foren internats més cap al nord en la residència de Méry-sur-Seine, a l'Aube, un gran edifici que concentrava més de dues-centes refugiades republicanes amb els seus fills. No es retrobaran amb el pare fins a un any més tard a l'estació de Melun, el febrer de 1940, des d'on es dirigiran a Bordeus amb la intenció d'embarcar cap a Mèxic. Tanmateix, el vaixell no apareixerà i es veuran obligats a restar a la ciutat portuària, on el pare aviat va trobar feina a la base de submarins de Mérignac.[18]

Durant l'ocupació alemanya de França, Dolors Martí continuarà en contacte amb els seus companys del PSUC i serà detinguda per la policia francesa per haver amagat durant un mes al galliner de casa seva un comunista espanyol que s'havia escapolit de la comissaria.

Poc després de finalitzar la Segona Guerra Mundial i quan encara es mantenien algunes esperances del retorn a Catalunya, Dolors Martí, com a partidària de Joan

17. Ordre d'Economia, 4 de novembre de 1937, DOGC, 11 de novembre de 1937.

18. Memòries inèdites de Maria Lluïsa Broseta Martí, filla de Dolors Martí.

Comorera i Soler, va patir les depuracions en el si del PSUC a l'exili. Fou acusada de «desviacionista», inhabilitada durant tres mesos i, finalment, expulsada el 27 d'octubre de 1946.[19]

Cloenda

Dissortadament, Dolors Martí i molts altres de la seva generació que van viure la il·lusió i l'esperança col·lectiva que representava la proclamació de la Segona República va veure escapçades les seves esperances per la rebel·lió militar i la guerra que es desfermà. Com a dona va haver d'esforçar-se i lluitar constantment per defensar els seus ideals enmig de la incomprensió d'una bona part de la societat que l'envoltava, fins i tot enfront del seu marit. Com a derrotada, a l'exili, Dolors Martí viurà permanentment enmig d'un parèntesi de records llunyans que ja no es tancarà mai. Mentre els seus fills demanaven la nacionalitat francesa per poder accedir als estudis universitaris, Dolors continuarà durant la resta de la seva vida sense arrelar-se a França, la seva ment i el seu cor es van quedar per sempre a Catalunya.

Entre la seva documentació personal hi ha un poema manuscrit de Josep Carner «Cant dels desterrats», que reflecteix els sentiments de l'exiliada Dolors Martí:

Si n'hem vist de terres i més terres
i hem vist mars i ciutats i camps i serres,
i cap país no ens ha guanyat el cor!
Tots enyorem la pàtria amb rostre d'or,
Car tot el volt del mar que ens allunya
no hi ha pàtria millor que Catalunya.

Després de fer un únic viatge a Reus per visitar la seva germana, que estava agonitzant, l'any 1968, Dolors va retornar a Bordeus, on emmalaltí i morí l'any 1970.

19. Correspondència enviada pel Partit Socialista Unificat de Catalunya del departament de Gironda (França), l'any 1946, adreçada a Dolors Martí.

INTERVENCIÓ D'EMPRESES

Data	*Empresa*	*Tipus*	*Adreça*	*Legalització*	*Sindicat*	*Comitè de control*
18.08.1936	Junta d'Obres del Port	—	Port	—	Societat d'Obrers i Empleats de la Junta del Port (UGT)	Joaquim Audí Jové Ernest Ros Martín Ricard Cervero Montoro Pau Huecas Fernández
18.08.1936	Tarragona Industrial SA	Fàbrica de farina	Castaños, 1	—	Assemblea general amb representants del CADCI i la UGT	Roc Solé Tremol, fabricació i transport Josep Colet Fortuny, fabricació i transport Antoni Bayerri Llorens, fabricació i transport Joan Llorach Fortis, tècnic Emili Mayo Bové, oficinista Antoni Rius Mañé, oficinista Francesc Cabestany Carré, oficinista
19.08.1936	Joan Pallarés	Fàbrica de sofres i comerç a l'engròs	Fermín Galán	30.04.1937	Societat Peons de Magatzem i CADCI (UGT)	Antoni Español Llorens Gabriel Pallarés Ros Pere Hernández Flores Pau Llambric Gabriel Amadeu Pallarés Marsal
19.08.1936	Sociedad Exportadora Tarraconense, SA	Criadors i exportadors de vins	Fermín Galán		Societat Peons de Magatzem (UGT) i CADCI	Baltasar Bajo Crespo, peó Josep M. Mallol Soriano, peó Antoni Rovira Brull, peó Josep A. Güell Puig, oficinista Agustí Palau Moix, oficinista

20.08.1936	Alcoholes y sus Derivados S.A.	Transformadora d'alcohols	Vapor, 3	30.04.1937	Societat Peons de Magatzem (UGT) i CADCI	Antoni Briansó Roselló, peó Frederic Pàmies Castellví, peó Faust Carbó Fluvià, oficinista Enric Solanes Borràs, oficinista
20.08.1936	Dalmau Hermanos y Cía.	Criadors i exportadors de vins	Fermín Galán, 9	30.04.1937	Societat Peons de Magatzem i CADCI (UGT)	Ramon Guasch de la Paz, peó Josep M. Guasch Martí, peó Joan Pedrol Solé, oficinista
20.08.1936	Fills de Domingo Batet	Magatzems de fustes	Torres Jordi, 17	—	Societat Peons de Magatzem (UGT) i CADCI (UGT)	Josep Bote Nogues, peó Magí Mateu Duran, xòfer Joan Vidal Guasch, oficinista
20.08.1936	Manuel Pedrol	Magatzem d'olis	Blasco Ibáñez, 23	—	Societat Peons de Magatzem CADCI (UGT)	Josep Montané Grau, peó Manel Segura Fabregat, peó Francesc Rion Duch, oficinista Pere Vidal Ros, oficinista Josep Vicente, transport
21.08.1936	Manel Albiac	Fàbrica de betums	Prat de la Riba	23.03.1937	Societat Peons de Magatzem (UGT) I CADCI	Lluís Bigorra Portal, peó Joan Albert Mallafré, peó Rita Martínez Roca, peó Adela Pons Samarra, peó Antoni Claravalls Bru, oficinista Lleó Vives Tous, oficinista

Data	*Empresa*	*Tipus*	*Adreça*	*Legalització*	*Sindicat*	*Comitè de control*
21.08.1936	Rafael Escofet	Comerç de vins	Rambla 14 d'Abril	23.03.1937	Societat Peons de Magatzem (UGT) i CADCI	Ramona Ollé Peris, peó Pere Cartañà Toldrà, peó Jaume Romeo Arasa, peó Encarnació Doblado Argalló, oficinista
21.08.1936	G. Oliva i Cia.	Criadors i exportadors de vins	Smith, 59	30.04.1937	Societat Peons de Magatzem i CADCI (UGT)	Joan Ferrando Vilanova, peó Matías Roig Gatell, peó Pau Vives Vendrell, peó Josep M. Tarragó Nopé, oficinista Rafel Grau Garcia, oficinista
21.08.1936	Josep M. Pàmies Torres	Criadors i exportadors de vins	Smith, 59	—	Societat Peons de Magatzem CADCI (UGT)	Ramon Roselló Fabregat, peó Josep Fortuny Ferrer, peó Josep Jové Gras, oficinista
21.08.1936	Rafel Panasachs	Magatzem de fustes	Torres Jordi, 8	—	Societat Peons de Magatzem	Magí Rioné Gras, peó Macià Fontbona Martí, oficinista Salvadó Fa Saltó, oficinista
21.08.1936	Francesc Rosell Solé	Torrefacció de cafè	Garcia Hernàndez, 8	—	CADCI	Bartomeu Fortuny Pascual, empleat soci
21.08.1936	«Viuda e Hijos de José Bonet S.A.»	Magatzem de ferros, dogues i carbons	Artillers del Setge, 2	—	Societat Peons de Magatzem Transport i CADCI (UGT)	Joan Llorens Cendrós, peó Ramon Bonachí Duran, peó Josep Balart Mallol, transports Joan Carcolé Compte, oficinista Ramon Matas Massó, oficinista Ramon Artigau Miró, oficinista

22.08.1936	Francesc Sugrañes	Impremta	Compte de Rius, 9	—	Societat Tipogràfica UGT	Domènech Sánchez Pere Fortuny
22.08.1936	Suc. de Torres i i Virgili	Impremta	Julià Nougués, 14	—	Societat Tipogràfica UGT	Esteve Gimeno Josep Roig Civit
22.08.1936	Taller Solé	Impremta	August, 36	—	Societat Tipogràfica UGT	Joaquim Ollé
22.08.1936	Antoni Ventura	Taller tipogràfic	Trinquet Vell, 1	—	Societat Tipogràfica UGT	Pau Nadal
24.08.1936	Almacenes Marsol	Comerç de teixits	Unió	15.06.1937	CADCI	Víctor López Garcia, dependent Francesc Rullo Aguiló, dependent Teresa Jordà Magarolas, dependenta Carme Solé Ciurana, dependenta Josepa Martorell Gras, dependenta
25.08.1936	A. Garcia Munté	Magatzem de carbons	Blasco Ibáñez, 16	02.08.1937	Societat Peons de Magatzem (UGT) i CADCI	Josep Elias, peó Manel Cardona Pérez, peó Miquel Sendra Siscar, peó Carles Peiró Coromines, oficinista Vicenç Gols Soler, oficinista Amadeu Goñi Contijoch, oficinista
25.08.1936	Rafael Mutlló Vallés	Magatzem de vidres i pisa sanitària	Apodaca, 11	—	Societat Peons de Magatzem (UGT) i CADCI	Antoni Clavé Vidal, peó Josep M. Abelló Gómez, peó Josep M. Pujol Bardas, oficinista
26.08.1936	Baldomer Vidal Guasch	Magatzem de saladures	Apodaca, 36	23.03.1937	Societat Peons de Magatzem (UGT) i CADCI	Joan Matos Llorens, peó Anton Alemany Ferré, peó Pascual Amell Casellas, oficinista

Data	*Empresa*	*Tipus*	*Adreça*	*Legalització*	*Sindicat*	*Comitè de control*
26.08.1936	Blandinieres de Pau Olivé Sanromà	Fàbrica de gasoses	Ramón y Cajal, 11	—	Societat Peons de Magatzem (UGT) i CADCI	Pere Gil Moranta, peó Josep Brey Borràs, peó Ricard Fàbregas, peó Ramon Teixell Vall, oficinista Francesc Pallarés Pallarés, oficinista
26.08.1936	Comercial Combalia Sagrera S.A.	Negoci de fustes i pneumàtics	Apodaca, 30	—	Societat Peons de Magatzem (UGT) i CADCI	Andreu Barbulo Mediavilla, peó Julià Sastre Martínez, peó Carles Gassmann, oficinista
26.08.1936	Ferd Steiner S.A.	Criadors i exportadors de vins	Blasco Ibáñez, 37	30.04.1937	Societat Peons de Magatzem (UGT) i CADCI	Pere Boada Trillas Vicenç Solanas Plana Hipòlit Martínez Roca Josep Carreras Moliner Eusebi Rafi Català Ernest Ludwig Keller
26.08.1936	Hijo de Agustín Virgili	Magatzem de vidres	Dr. Rizal, 6	—	Societat Peons de Magatzem (UGT) i CADCI	Joan Figuerola Sanabra, peó Joan Montagut Ferré, peó Joaquim Marco Calbera, oficinista
26.08.1936	Hijos de Antoni Mas	Magatzem de saladures	Pl. Macià, 17	—	Societat Peons de Magatzem (UGT) i CADCI	Jaume Martí Casellas, peó Llorenç Valls Rosich, peó Sebastià Marrasé, oficinista
26.08.1936	Joan Masalles i Forns	Criadors i exportadors de vins	Mar, 7	30.04.1937	Societat Peons de Magatzem (UGT) i CADCI	Francesc Martí Pàmies, peó Francesc Guerrero Ventura, oficinista
26.08.1936	S.A. de Abonos MEDEM	Magatzem d'adobs químics	Pau, 19	30.04.1937	Societat Peons de Magatzem (UGT) i CADCI	Josep Monguió Salas, peó Joan Puig Almirall, peó Guillem Boronat Gornals, oficinista
26.08.1936	E. Saugar I Cia. S.A.	Consignatari de	Apodaca, 32	30.04.1937	Societat Peons	Josep Vives Vendrell, peó

		vaixells i magatzem de pesca salada			de Magatzem (UGT) i CADCI	Rafael Iturria Sans, peó Aníbal Alaix Torres, oficinista Joan Llopar Llavada, oficinista
26.08.1936	La Vinícola Ibérica S.A.	Criadors i exportadors de vins	Torres Jordi	06.10.1937	Societat Peons de Magatzem (UGT) i CADCI	Josep Dattoli Asensio, peó Miquel Dattoli Asensio, peó Joan Torrella Fortuny, peó Esteve Guardiola Campos, oficinista Francesc Tàpies Font, oficinista
27.08.1936	Mútua d'Accidents del Treball	Assegurances	Rambla 14 d'Abril, 40	—	CADCI	Manel Boronat Ferrer, oficinista
27.08.1936	RAM, SA	Reparacions i venda de recanvis d'automòbils	Rambla 14 d'Abril, 3	03.06.1937	Sindicat de Metal·lúrgics (UGT) i CADCI	Ramon Domènech Iglésias, peó Eladi Jordi Abelló, oficinista
28.08.1936	Almacenes La Margarita de Remigio Sancho Bel	Botiga de teixits	Major, 3	30.04.1937	CADCI	Joan Amenós Sentís, dependent Joaquim Sancho Vilanova, dependent
28.08.1936	Cinema Saló Modern	Cinema i teatre	Rambla 14 d'Abril, 33	—	Associació d'Espectacles Públics (UGT)	Eduard Puig
28.08.1936	Ortí Piera y Brugueras S.A.	Fàbrica de xocolates	Castelar, 11	04.08.1937	Societat Xocolaters i Fideuers CADCI i (UGT)	Jaume Brull Pijoan, obrer Joan Jornet Magí, obrer Dolors Domingo Arnabat, obrer Josep Argemí Sameranch, CADCI Àngel Mercadé Forés, CADCI Manel Rodríguez Giballí, CADCI
Data	*Empresa*	*Tipus*	*Adreça*	*Legalització*	*Sindicat*	*Comitè de control*

28.08.1936	Teatre Tarragona	Cinema i teatre	Rambla 14 d'Abril, 11	—	Associació d'Espectacles Públics (UGT)	J. Abellà
28.08.1936	C. Virgili Guasch	Magatzem de pedres i metalls	August, 22	—	Societat Peons de Magatzem (UGT) i CADCI	Josep Terré Gassó, peó Josep Martí Munté, peó Pere Llauradó Potau, oficinista
29.08.1936	Ramon Cañellas Solé	Taller i foneria	Francesc Bastos, 19	—	Sindicat de Metal·lúrgics (UGT) CNT i CADCI (UGT)	Joan Porqueras, metal·lúrgic Salvador Freixas, metal·lúrgic Francesc Porta, metal·lúrgic Antoni Calbé, oficinista
29.08.1936 10.09.1936	42 Actes d'intervenció	Transports mecànics	—	—	Societat de Xòfers «La Unió» UGT	38% el mateix propietari 62% diferents xòfers
31.08.1936	P. Guasch i Cia.	Magatzem de ferreteria i derivats	Àngel Guimerà, 9 i 11	—	CADCI	Antoni Recasens Montesinos, oficinista Marcel·lí Rodón Giné, dependent Joaquim Amenòs Sentís, dependent
31.08.1936	José López Bertran	Criador i exportador de vins	General Moragues, 23	—	Societat Peons de Magatzem i CADCI (UGT)	Joan Vilella Peus, peó Joan Murtra Salvat, peó Manel Gallofré Grau, oficinista Antoni Sanet Segura, oficinista
31.08.1936	Adelaida Ribé	Fàbrica d'impermeables	Ramón y Cajal, 38	—	—	—
31.08.1936	J. Jordà Mestres	Magatzem i maquinària per trencar avellanes	Barcelona, 11	30.04.1937	Societat de Treballadors de la Terra (UGT)	Manel Navarro Joaquim Juncosa
01.09.1936	Canals Germans	Serradora	—	14.07.1937	Assemblea general	Agustí Montserrat Badet

					dels treballadors	Vicenç Casellas Esteve Jordi Figuerola Inglés Antoni Castells Albiol Pere Consarnau Bizcarro
01.09.1936	Gaseosas Mundial	Fàbrica de gasoses	Doctor Sanahuja	—	Societat Peons de Magatzem (UGT) i CADCI	Domènec Calvo Toset
01.09.1936	Josep Munté	Comerç de sabó i lleixiu	Comte de Rius	30.04.1937	Societat Peons de Magatzem (UGT) i CADCI	Josep M. Passano Minguell, peó Agustí Salvat Guinovart, peó Martí González Martínez, peó Salvadó Tous Jiar, peó
01.09.1936	Successor de Panasachs Germans	Comerç d'esparteria	Fermín Galán, 32	15.06.1937	Societat Peons de Magatzem (UGT) i CADCI	Jaume Benaiges i Marí, peó Teodor Grau Recasens, oficinista
02.09.1936	José Rius	Fàbrica de gasoses	Ramón y Cajal, 36	—	Societat Peons de Magatzem (UGT)	Vicenç Piquer Martínez
02.09.1936	Vda. de Pablo Valls Giralt	Fàbrica de totxos	—	—	Assemblea d'empleats i obrers	Joaquim Grau Rimbau Jacint Balada Sunyol Victorià Rodríguez Méndez Pere Domingo Fortuny Llorenç Alabart Pallejà
03.09.1936	Pablo Batalla	Taller de boteria	Sant Josep, 10	—	Societat de Boters (UGT)	Pau Mercadé Vidal, boter Manel Torroja Rabasó, boter Joan Algueró Vidiella, boter
03.09.1936	José Colomé	Taller de boteria	Sant Olegari	—	Societat de Boters (UGT)	Carles Samper, boter Ezequiel Ferré Esquerra, boter
03.09.1936	Cooperativa de Obreros Toneleros	Taller de boteria	Fermín Galán, 46	—	Societat de Boters (UGT)	Josep Ferré Jacas, boter Marià Bofarull, boter

Data	*Empresa*	*Tipus*	*Adreça*	*Legalització*	*Sindicat*	*Comitè de control*
03.09.1936	Antoni Ferreté	Taller de boteria	Rebolledo, 8	—	Societat de Boters (UGT)	Carles Grau Recasens, boter Carles Ferreté Rose, boter
03.09.1936	Amadeo Gallart	Taller de boteria	Lleó, 49	—	Societat de Boters (UGT)	Joan Ros Roca, boter Francesc Ayxendri Lleó, boter
03.09.1936	Gregorio Oliva	Taller de boteria	Passatge Ferrer i Duran	—	Societat de Boters (UGT)	Ramon Gelevert Domènech, boter Manel Gil Martínez, boter
03.09.1936	Steiner y Cía.	Taller de boteria	Jaume I	—	Societat de Boters (UGT)	Hipòlit Martínez Roca, boter Josep Carreras Molina, boter
04.09.1936	Andreu Cañellas Figueras	Transports	Rbla. Pau Iglesias, 29	—	Secció de Xòfers (UGT) i CADCI	Josep Ferré Corbella Rafael Gabriel Puig
05.09.1936	Vídua de J. Güell	Comerç de teixits	Major, 17	—	CADCI	Manel Miracle Vallés Frederic Garrigosa Esqué Josep Güell Pasalobos
07.09.1936	Mariano Clanchet	Lampisteria i electricitat	Comte de Rius, 3	—	Associació de Metal·lúrgics (UGT) i CADCI	Francesc Martínez Buera, metal·lúrgic Josep Muntané Garcia, dependent Magí Company Ferré, metal·lúrgic Joan Pelegrí Babot, metal·lúrgic
07.09.1936	Lluís Clanchet Fortis	Botigues, tallers i magatzem	Unió, 14 Armanyà, 1 i 3 Girona, 15	—	Sindicat d'Obrers Metal·lúrgics (UGT) i Professions Liberals (UGT)	Sebastià Oriol Ventura, metal·lúrgic Joan Belilla Balart, metal·lúrgic Roc Virgili Queralt, metal·lúrgic Albert Domènech Aragonès, metal·lúrgic Marià Clanchet Fortis (PL)

07.09.1936	Joan Ferrer Minguella	Taller metal·lúrgic	Sant Pere, 7	—	Sindicat de Metal·lúrgics UGT-CNT	Jaume Domènech (CNT) Josep Panisello (UGT) Josep Pedrol (UGT)
07.09.1936	Toribio Figueras Barreiro	Botiga de roba	Àngel Guimerà	30.04.1937	CADCI	Joan Llagostera Gavaldà, dependent Conxa Rubio Soriano, dependenta
07.09.1936	Josep Fontanet	Taller metal·lúrgic	Sant Pere	—	Sindicat de Metal·lúrgics UGT-CNT	Joan Balañà Cendra (CNT) Josep Torres Masot (CNT) Edmond Lamarca Lleó (UGT) Joan Piñol March (UGT)
07.09.1936	Josep Gaya	Taller de ferrer	Rbla. Pau Iglesias, 67	—	Associació de Metal·lúrgics (UGT)	Joan Muñoz Berenguer, metal·lúrgic
07.09.1936	Gil Almagro	Taller mecànic	Trafalgar, 23	—	Sindicat de Metal·lúrgics CNT i UGT	Josep González
07.09.1936	Pere Guinovart	Taller mecànic	Major, 4	—	Associació de Metal·lúrgics (UGT) i CADCI	Anselm Pérez Agustí Plana Joan Guinovart Josep Benito
07.09.1936	Lluís Marrugat	Taller de carrosseries	García Hernández	—	Sindicat del Ram de la Fusta (UGT)	Vicenç Martorell Victorià Ayneto Joaquim Espasa Anton Camins
07.09.1936	Pau Plana	Taller metal·lúrgic	Espinach	—	Associació de Metal·lúrgics (UGT)	Ramon Garrigosa
07.09.1936	Pau Serra	Taller de lampisteria	Comte de Rius, 11	—	Associació de Metal·lúrgics (UGT) i CADCI	Pere Grana Dalmau Anna M. Serra Ximénez Josep Ribas Serra
07.09.1936	Andreu Serra Rodríguez	Taller d'electricitat	August, 20	—	Associació de Metal·lúrgics (UGT)	Andreu Serra Pijoan

Data	*Empresa*	*Tipus*	*Adreça*	*Legalització*	*Sindicat*	*Comitè de control*
07.09.1936	Joan Toses	Taller de ferrer	Estanislau Figueres, 10	—	Associació de Metal·lúrgics (UGT)	Manel Amela
07.09.1936	Francesc Vila i Marca	Taller metal·lúrgic	Rafael de Casanovas, 28	—	Sindicat de Metal·lúrgics (UGT-CNT)	Joan Poblet Compte (UGT) Pere Lladó Oliva (UGT) Amadeu Martorell Rovira (CNT) Antoni Montané Vives (CADCI)
08.09.1936	Casa José Merelo	Agent de duanes i consignataris	Rebolledo, 20	—	CADCI	Washington Valls Cabré, dependent
08.09.1936	Marcel·lí García Blay	Agent de duanes i consignatari de vaixells	Apodaca, 13 i 15	23.03.1937	CADCI	Joan Mélich Rull, dependent Josep M. Miquel Boronat, dependent
08.09.1936	Hijo de J. Sanromà	Agent de duanes i consignatari de vaixells	Fermín Galán, 17	—	CADCI	Carles Solanas Folguera, dependent Manel Cardona Baldó, dependent
08.09.1936	Ramon Llansà Ballester	Taller mecànic	Pl. Prim, 2 i 3	—	Sindicat de Metal·lúrgics (UGT)	Ramon Sans Marià Mallé Jaume Ascaso
08.09.1936	Mac Andrews & Cº Ltd	Consignatari de vaixells	Francesc Macià, 12	—	CADCI	Fidel Ferré Mañé, dependent Josep Casas Romaní, dependent
08.09.1936	Matias Mallol Bosch	Agent de duanes i consignatari de vaixells	Francesc Macià, 9	—	CADCI	Antoni Ferré Guasch, dependent Francesc Montaña Peris, dependent
08.09.1936	Isidre Martí Moragas	Taller de serralleria	August, 18	—	Sindicat de Metal·lúrgics (UGT)	—
08.09.1936	Pau Miró	Agent de duanes	Francesc Macià, 12	—	CADCI	Josep Blay Piñol, dependent

08.09.1936	Nebots de P. Ferrer Mary	Consignatari de vaixells	Francesc Macià, 10	—	CADCI	Ignasi Valls Bas, dependent
08.09.1936	Josep M. Ricomà	Agent de duanes de vaixells i consignatari	Francesc Macià, 3	—	CADCI	Bonaventura Sanet Masdeu, dependent
08.09.1936	Antoni Rosell Porta	Agent de duanes i consignatari	Francesc Macià, 12	30.04.1937	CADCI	Francesc Godall Blanch, dependent Emili Prunera i Coll, dependent
08.09.1936	August Roselló Cort	Agent de duanes	Fermín Galán, 8	—	CADCI	August Roselló Merrill, dependent
08.09.1936	Joan Salvador	Consignatari de vaixells	Apodaca, 23	—	CADCI	Antoni Triguero Arellano, dependent Joan Pellicer Tous, dependent
08.09.1936	Sucesores de Modesto Fenech	Agent de duanes i consignatari de vaixells	Francesc Macià, 12	—	CADCI	Carles Pallach Badia, dependent
10.09.1936	Ramon Magarolas	Taller mecànic	Fortuny, 27	—	Sindicat de Metal·lúrgics (UGT)	Guillem Mensa Alexandre Rivelles Joan Gras
10.09.1936	Anton Olivé	Taller de lampisteria	Cós del Bou, 9	—	Associació de Metal·lúrgics (UGT)	Salvadó Boronat Joan Roig Valentí Sánchez
10.09.1936	Vídua de Josep Ramon	Fàbrica de pastes de sopes	Pau Iglesias, 33	—	Societat de Xocolaters i Fideuers (UGT)	Pere Perelló Virgili, obrer Rafel Martínez Buera, obrer Andreu Rebull Brull, obrer Elvira Iturria Sanz, obrer
11.09.1936	Rafael Sentandreu	Botiga i taller	Baixada Misericòrdia, 5	—	Associació de Metal·lúrgics (UGT) i CADCI	Josep Carrillo Lanuza Carmel Muñoz Lanuza Joaquim Fabre Padró Dolors Sentandreu Ferré
21.09.1936	Ramon Gras	Taller mecànic	Reding	—	Sindicat de Metal·lúrgics (UGT)	Josep Mateu Sebastià Borràs

Data	*Empresa*	*Tipus*	*Adreça*	*Legalització*	*Sindicat*	*Comitè de control*
22.09.1936	«Cupones La Acción»	—	Portella, 1	—	CADCI	Lluís López Llauradó Jordi Mira Rovira Miquel Sendra Carreras
23.09.1936	Ferreteria Vicens	Ferreteria	Unió, 30	—	CADCI	Joan Redó Marata, dependent
28.09.1936	José Alió Castañé	Magatzem de fustes	Camí de la Fonteta, 2	10.08.1937	Societat Peons de Magatzem (UGT) i CADCI	Pau Vidal Salvat Jaume Español Sabaté
01.10.1936	Vda. de D. Socias	Ferreteria	Àngel Guimerà	30.04.1937	CADCI	Josepa Salas Conill Carmelo Crespo Lluch
—	J. Abelló i Roset	Magatzem de farines	Barcelona, 6	03.06.1937	—	Josep Gasull Abelard López
—	Josep M Andreu	—	—	07.08.1937	—	Lola Català Llorença Dols
—	Ramon Anguera	Fàbrica de mosaics	Prat de la Riba, 22	16.06.1937	—	Miquel Prats Pijoan
—	Joan Barbens	Sastreria	Major, 35	15.06.1937	—	Trinitat Rovira Cisques
—	Josep M Boronat i Ferré	—	—	23.03.1937	—	Jaume F. Sans Salafranca
—	Marina Casas i Soriano	—	—	15.06.1937	—	Joaquim Jordà Martí
—	Josepa Cases i Padret	—	—	10.08.1937	—	Laura Boronat Virgili
—	Ramon Cañellas i Solé	Taller mecànic	Francesc Bastos, 19	14.07.1937	—	Antoni Calbó Pau Font
—	Joana Coca i Rabadà	Perfumeria	Rbla. 14 d'Abril, 62	30.04.1937	—	Assumpció Cornadó Lloret
—	La Costarriqueña	Torrefacció de cafè	Governador González	15.06.1937	—	Josep Alasà Espera
—	Àngela Diges i Castellà	Farmàcia	Major, 46	15.06.1937	—	Leandre Roca Fernández
—	Farmàcia Domingo	Farmàcia	Rbla. 14 d'Abril, 52	03.06.1937	—	Esteve Borràs Casas
—	Pere Estela i Llopis	Enquadernacions	Rbla. 14 d'Abril, 12	14.07.1937	—	Rosa Rey Teresa Rey
—	Daniel Fàbregas i Roda	Comestibles	Unió	07.08.1937	—	Dídac Mirete
—	Jaume Ferrer i Martí	—	—	23.03.1937	—	Gil Busquet Sardà Faust Bové Prous
—	Josep M Ferrer	—	—	30.04.1937	—	Francesc Teixell
—	Fills d'Antoni Mas	Pesca salada	President Macià, 1	30.04.1937	—	Sebastià Marrasè Jaume Martí Casellas

—	Dolors Fortuny i Gibert	—	—	30.04.1937	—	Carme Monleon Canals
—	Jaume Fuster	—	—	03.06.1937	—	Josep Escardó Pinent
—	Enric Garriga i Miró	—	—	23.03.1937	—	Frederic Mercadé Segarra
—	Josep Gay «Casa Llanas»	Confecció	—	16.08.1937	—	Maria Fortuny Sans
—	Rosa Grau i Vallvé	Merceria	Unió, 20	30.04.1937	—	Carme Virgili Roig
—	Martí Güell i Brunet	Farmàcia	Pau Iglesias, 41	14.07.1937	—	Ramon Vallespí
—	Frederic Huber i Zimmer	Exportadors de vins	Torres Jordi	30.04.1937	—	Josep Olivé Ramon Estradé
—	Impremta Llorens	Impremta	Fortuny, 1	15.06.1937	—	Agustí Biosca Barberà
—	Impremta i Papereria Pàmies	Impremta	Unió, 54	16.06.1937	—	Sebastià Miró Josep M. Plaza Pedró
—	Carme López i Torrell	—	—	11.08.1937	—	Miquel Martí Tost
—	Josep Llauradó i Miró	—	—	30.04.1937	—	Andreu Agustí Llordachs
—	Casa Malé	Confeccions	Pau Iglesias, 15	10.08.1937	—	Manel Monné Antoni López
—	La Mariposa	Comerç de calçat	Baixada Misericòrdia	04.08.1937	—	Carme Micola
—	Leandre Martí i Saludes	comerç de calçat	Rbla. 14 d'Abril, 44	03.09.1937	—	Maria Garcia Batista
—	Raimon Miret y Español	—	—	14.07.1937	—	Ramon Agramunt Tarragó
—	J. Montagut, «Las Baleares»	Comerç de calçat	Rbla. 14 d'Abril, 47	30.04.1937	—	Rosa Gabriel Centellas Vicenta Trenzano Pellicer
—	Joan Mory & Companyia, S.A.	Exportadors de vins	Lleó, 44	23.09.1937	—	Antoni L. Cabré J. Carefí
—	Rafael Mutlló Vallès	vidres	Apodaca, 11	07.08.1936	—	Josep M. Pujol Antoni Clavé Vidal
—	Antoni Palau	Pastisseria	Unió	11.08.1937	—	Francesc Magriñà Solé
—	Hotel París	—	—	12.04.1938	—	Jaume Serrano Antoni Busquets
—	Casa Pelegrí	Confeccions	Merceria, 10	16.06.1937	—	Abdó Montserrat Baldrich Marià Alegret Lleveria
—	Pernod, S.A.	Aiguardents	Pau, 13	07.08.1937	—	Josep Grau Rull
—	Ramon Pujol	Confeccions	Plaça Corsini	05.08.1937	—	Maria Castañer Pérez
—	Tomàs Recasens i Jansà	Garatge i accessoris	Colom, 22 i Ramón y Cajal, 32	16.06.1937	—	Josep Alemany Dolors Font
—	Consol Regàs, Vídua de Pau Valls	Forn de teules i totxos	Carretera de Castelló	14.07.1937	—	Joaquim Grau Tomàs Sánchez

Data	*Empresa*	*Tipus*	*Adreça*	*Legalització*	*Sindicat*	*Comitè de control*
—	Josep M. Roch i Ramos	—	—	30.04.1937	—	Josepa Cuenca Planos
						Josep Guinart
—	Tomàs Roig i Recasens	Comestibles	Baixada Peixateria, 9	15.06.1937	—	Gumersind Marimon
—	Josep Sabater i Domènech	Comerç de vins	August, 28	16.06.1937	—	Samuel Franquet Alentorn
—	Alexandre Saladié	—	—	04.08.1937	—	Magí Massagué Ferraté
—	Maria Salzmann i Menéndez	—	—	13.08.1937	—	Carme Vila
—	Farmàcia Sanromà	Farmàcia	Unió, 17	03.06.1937	—	Josep M Fàbregas Casals
—	Josep Maria Saperas	Sastreria	Àngel Guimerà, 19	04.08.1937	—	Rita Ortiz
						Víctor Gallart
—	Alfons Sastre i Piqué	Electricitat				Esteve Coll
		Automòbil	Fermín Galán, 30	16.06.1937	—	Camil Eirin
—	Companyia Singer	Màquines per cosir	Comte de Rius, 17	21.01.1938	—	Rafael Lliguez
						Enric Gómez
						Joan Cama
—	Societat de Plaques i Polvos per a Soldar, S.A.	Soldadures	Fermín Galán, 52	23.03.1937	—	Josep M Roig Rull
						Josep M Olivé Ferran
—	Joan Sordé i Vidal	Comestibles	Barri Marítim	04.09.1937	—	Joan Bonet Ferré
—	Josep Sordé i Vidal	Sastreria	República, 4	04.08.1937	—	Lluïsa Bou
						Joan Mulet
—	Succ. d'Arts Gràfiques	Impremta	Reding, 40	03.06.1937	—	Josep Martínez
						Benet Bote
—	Emili Tomàs	—	—	07.08.1937	—	Francesc Bosch
—	Josep Tuset	—	—	16.06.1937	—	Sebastià Perpinyà
—	Farmàcia Vidal	Farmàcia	Fermín Galán, 1	14.07.1937	—	Josep Andújar
—	Joaquim Vida i Joan Vidal	Comerç de vins	Jaume I, 1	23.03.1937	—	Josep Nadal Colomé
						Àlvar Montaner Sortí
—	Vídua i Fills de Josep Bonet	Cèrcols i carbó mineral	Nova de Sta. Tecla, 9	07.08.1937	—	Ramon Matas
						Joan Carcolé
—	Vídua d'A. Ros	Comestibles	Barcelona, 4	04.08.1937	—	Joaquim Salvadó
—	Vídua de Daniel Socias	Ferreteria	Àngel Guimerà, 21	30.04.1937	—	Josepa Salas
						Domènec Gabriel
—	C. Virgili de Guasch	Magatzem de vidres	August, 22	30.04.1937	—	Pere Llauradó
						Josep Martí

Empresa	*Tipus*	*Legalització*	*Sindicat*	*Comitè de control*
Catllar, el				
Joan Guinovart Canals	Magatzem de vins	11.04.1938	—	Àngel Vidal
Morell, el				
Lluís Peris Ferré	Fàbrica de persianes	07.08.1937	—	Pau Folch Josep Radua Joan Fabregat Montserrat Montserrat Concepció Brufau
Riera de Gaià, la				
Joan Boronat Boada	Polvorització de terres minerals	—	—	Francesc Vidal i Marquès
Miquel Cañellas i Marquès	Criador de vins	07.08.1937	—	Ramon Fortuny Josep Fernando
Torredembarra				
Armengol Cortasa i Llorens	Fàbrica de cintes	30.04.1937	UGT	Rosalia Figuerola Girol Josep Sabaté Fortuny
Antoni Fité i López	Fàbrica de cintes	03.06.1937	UGT	Constantí Riñé Valls Enric Alfonso Jordà
Conductores Eléctricos Mercadé SA (CEMSA)	Filaments de coure	—	UGT/CNT	Ramon Morros Mercadé (UGT) Josep Pujol Casasús (CNT)

COL·LECTIVITZACIONS DE LA COMARCA

Població	*Empresa*	*Tipus*	*Adreça*	*Delegat interventor (DOGC)*	*Crida patró desaparegut*	*Legalització (DOGC)*
Morell, el	Josep Valldosera	Comerciant de vins	—	—	15.02.1937	—
Pobla de Montornès, la	Llorenç Recasens Casas	Fàbrica tèxtil	C. de l'Estació, 1	Santiago Solanas Folguera	26.01.1937	08.06.1937
Riera de Gaià, la	Lluís Sedó i Boronat	Fàbrica tèxtil	—	Josep López Alcover	26.01.1937	18.05.1938
Roda de Barà	Antoni Martí i Navarro	—	—	Josep Morros Boronat	—	—

Salomó	Joan Creus i Cañellas	Fàbrica tèxtil	Durruti, 5	Miquel Sangenisi Sabater	11.03.1937	11.06.1938
Torredembarra	Successora d'Esteve Huguet	Exportació de vins i olis	Antoni Roig, 18	Rafel Bozo Pavón	06.01.1937	17.08.1937
Torredembarra	Josep Fortuny Biscamps	Terrisseria	Pere Badia, 38	Jaume Gallofré Solé	06.01.1937	16.07.1937
Torredembarra	Josep Brullas Jansà	Construcció	Antoni Roig, 61	—	11.03.1937	—
Torredembarra	Josep Virgili	—	Barri Marítim	—	11.03.1937	

COL·LECTIVITZACIONS A TARRAGONA

Empresa	*Tipus*	*Adreça*	*Delegat interventor (DOGC)*	*Crida patró desaparegut*	*Legalització (DOGC)*
Enric Ventosa i Mitjans	Criador i exportador	Prat de la Riba	Josep Tuset Roig	09.12.1936	27.01.1937 UGT
Fill de J. Sanromà	Consignatari	Fermín Galán, 17	Manel Cardona Baldó	24.12.1936	29.01.1937 UGT
Ramon Sanromà i Orovio	Transport	Jaume I, 67	Josep Martí Martí	—	04.02.1937 UGT-CADCI
Santiago Vallvé Pàmies	—	—	—	03.01.1937	— —
Josep Balsell Ballbona	Construccions metal·lúrgiques	Rafael de Casanova	—	04.01.1937	— —
Joan Solé Munné	Transport	—	—	04.01.1937	— UGT-CNT
Fill de Josep Vilar i Tomàs	Consignatari	President Macià, 12	Manel Cardona Miró	04.01.1937	09.03.1937 —
Fills de Joan Vilà i Granada	Vins i alcohols	Jaume I, 2	Josep M. Roca Marí	06.01.1937	11.04.1937 —
Sucesor de J.J. Soliano	Articles de punt	Adrià, 1	Eloi Hernández Falcó	06.01.1937	17.04.1937 —
Josep Roca i Fortuny	Magatzem de sofre	General Moragues, 11	Josep Guasch Marimon	—	— —
Fàbriques de Gel Tarragona	Gel	Sant Joan	Carles Pallach Badia	15.01.1937	— —
Fills de Domènech Batet	Distribució fruites	Torres Jordi, 17	Josep Magarolas Sanet	—	— —
Manel Pedrol Solé	Exportador d'olis	Blasco Ibáñez, 23	Francesc Rion Duch	08.01.1937	24.06.1937 —
Transports Cañellas	Transport	Pau Iglesias, 29	Josep Ferrer Corbella	—	10.07.1937 —
Vaqueria La Pineda de	Producció de llet	Quarter Sud, 80	Manel Viñas Rigal	—	21.05.1937 UGT

Josep Balcells Vallbona						
Manel Sanromà Gabriel	Adrogueria	Durruti, 17	Enric Elias	26.01.1937	—	—
Societat Exportadora Tarraconense	Transformadora d'alcohol	Fermín Galán, 27	Esteve Plana Puig	26.01.1937	17.05.1937	—
Rafael Panasachs	Magatzem de fustes	Torres Jordi, 8	Salvador Fa Saltó	—	17.05.1937	—
Miquel Malé	—	Ctra. Barcelona, 50	Domènech Bussé Coll	—	—	—
Recasens Ventosa	Fàbrica de dolços	Àngel Guimerà, 19	Joan Llorch Granell	15.01.1937	—	—
August Roselló i Cort	Agència de duanes	Fermín Galán, 8	Eduard Roselló Merrill	—	—	—
Vicenç Brell	Sastreria	Comte de Rius, 23	—	15.02.1937	—	—
Julià Puigpey i Surós	Sastreria	Pau Iglesias, 29	—	15.02.1937	—	—
Xocolates Ortí Piera i Bruguera SA	Fàbrica de xocolata	Castelar, 9	—	27.02.1937	—	—
Santiago Vallvé i Morera	Magatzem de ferros	Blasco Ibáñez, 21	Àngel Crespo Lluch	18.03.1937	31.07.1937	—
Indústries Blandinieres	Begudes carbòniques	Ramón y Cajal, 7 i 13	Josep Brey Borràs	—	02.12.1937	—
Transports Col·lectivitzats	Transport mecànic	—	Salvador Martí Navarro	—	26.03.1938	—
Indústria Gastronòmica Col·lectivitzada[a]	Bars i hotels	—	Josep Arnau Plana	09.01.1937	16.05.1938	UGT-CNT
Joan Roca Veciana	—	Vidre, 6	—	27.02.1937	—	—
Antoni Castells	—	Villa Galán	—	23.04.1937	—	—
Acadèmia Cots	Ensenyament	Apodaca, 7	—	08.06.1937	—	—
Sebastià Prat Ferrando	—	Sant Pere	—	11.07.1937	—	—
Emmanuel Marsol i Albareda	Comerç de confecció	Durruti, 34-36	—	11.07.1937	—	—
Fills de Vídua Comas	Transport	—	Alfred López	—	—	UGT
Manuel Vilar Orovio	Transport	—	—	—	—	UGT-CNT
Secció Col·lectivitzada de Guixaires	Construcció	—	—	—	—	UGT-CNT

[a] Formada per Hotel Europa, Hotel Nacional, Hotel Internacional, Restaurant de l'Estació i Bar Sans-Sousy

Dolors Martí amb els seus fills, Ferran i Maria Lluïsa, al jardí de Villa Vascònia, a la carretera de Valls, Tarragona, cap a finals de l'any 1936.

Dolors Martí i els seus fills amb uns membres de la Comandància de Sanitat de la 46 Divisió de l'Exèrcit de la República, l'any 1938.

JOAN GISBERT I CANES

Els barris perifèrics de Tarragona: uns orígens conflictius

Actualment, els barris de la perifèria de Tarragona, com els de moltes altres ciutats, presenten un aspecte urbanístic ordenat, amb jardins, equipaments, i tot allò que hom pot creure necessari per viure-hi dignament. Històricament, però, no sempre ha estat així. La creació dels primers d'aquests barris, cap a la meitat del segle XX, fou poc planificada, plena de conflictes i amb uns nivells de qualitat de vida sota mínims.

Aquest treball vol intentar ser una aproximació a aquella realitat històrica, gran part de la qual es pot trobar en algunes publicacions de caire sociològic i antropològic dels anys vuitanta, en escrits adreçats a les autoritats i responsables socials, en notícies i articles de premsa, en revistes i butlletins de les associacions de veïns i, fins i tot, a través d'alguns dels fulls clandestins que circulaven a finals dels anys seixanta i al llarg de tota la dècada següent.

Les duríssimes condicions polítiques i socials que comportà la llarga dictadura franquista (1939-1976) i la manca de previsions d'unes corporacions municipals, poc preparades per acollir i integrar l'important allau migratòria que va començar a arribar a partir de 1960, van fer que les primeres dècades de vida d'aquells barris que absorbiren majoritàriament els nouvinguts fossin extremadament difícils, i s'assemblessin ben poc a la situació actual que, tot i no ser òptima, és, relativament, prou acceptable.

Per presentar, a tall d'exemple, una de les mostres de l'allunyament que hi havia entre les autoritats de l'època i la realitat social d'aquests barris, esmentarem que el juliol de 1970, en inaugurar-se l'auditori municipal del Camp de Mart, els sectors d'oposició al règim de la dictadura es queixaven d'un Ajuntament que invertia gran part del seu pressupost en aquella obra, mentre als barris mancaven els equipaments més necessaris. En un full distribuït clandestinament amb motiu de l'actuació del grup nord-americà Viva la Gente, hom es preguntava a «quina gent» es referien les seves cançons sobre un món millor (sense discriminacions de sexe, raça, religió, ni condició social), quan el país d'on ells provenien —i del que en certa manera eren propagandistes— se'l considerava responsable dels mals d'una part de la població mundial i a l'Estat espanyol donaven suport al règim del general Franco.

Les eleccions municipals d'abril de 1979, les primeres realitzades democràticament després de més de quatre dècades, varen marcar un punt d'inflexió en el tractament dels

problemes de les poblacions, i més concretament dels seus barris perifèrics, que fins aleshores havien representat sempre el «paper» d'una mena de Ventafocs.

Tot i que els anys anteriors la caòtica situació urbanística s'havia anat redreçant en part, restaven encara massa «assignatures pendents de resoldre». Per això, la renovació dels equips directius locals, amb la incorporació d'unes persones molt més sensibilitzades amb els problemes socials, va possibilitar que s'incrementessin les accions governatives per atenuar les greus deficiències, moltes de les quals eren estructurals, que patien les diverses comunitats de les poblacions.

Aspectes generals

Els barris de ponent, els més antics de la perifèria tarragonina, foren creats gairebé sense planificació urbanística. Aquesta vingué després, obligada pel seu creixement.

Els que es creen a finals dels anys seixanta i a inicis dels setanta en el sector nord: Sant Salvador i, sobretot, Sant Pere i Sant Pau, gaudeixen ja d'una planificació prèvia. Són, com els altres, *barris d'obrers* preparats per allotjar la població immigrada, però intenten ser també uns barris residencials per acollir els qui volen marxar del centre urbà i els qui cerquen habitatges amb unes condicions econòmiques més assequibles.[1]

A la segona meitat dels anys vuitanta es publicaren diversos estudis sociològics sobre els barris. El tractament que s'hi va fer de la seva crua realitat contrastà amb el triomfalisme de dues dècades abans, quan l'anterior règim polític presentava les seves realitzacions urbanístiques. Si bé és cert que significaren una expansió de la ciutat i un creixement de la població, també cal dir que la qualitat de vida de les persones que poblaven els barris fregava, massa sovint, els límits de la precarietat. Segons els sociòlegs «sobre els barris pobres s'hi acumula moltes vegades la manca d'estètica, manca d'infrastructures ciutadanes, la incultura i la deixadesa a vegades per part dels mateixos habitants i, massa sovint, la incúria dels governants de torn, que es recorden dels pobres quan s'apropen les eleccions».[2]

Malgrat tot, per a molta gent l'accés a un habitatge de nova construcció va suposar una gran millora en relació amb la seva situació anterior. Després, una major conscienciació social i un anhel de promoció com a ciutadans de ple dret van portar a reivindicar uns equipaments que permetessin una vida millor.

Al llarg d'aquest treball tractarem dels inicis d'aquests barris i d'uns sectors de la població que surten poc als llibres d'història, en què habitualment els protagonistes són sempre les classes dirigents i molt poques vegades les classes populars.

1. En aquest treball no tractarem dels barris de la zona de llevant, de característiques molt diferents dels que estan ubicats als sectors nord i ponent del terme municipal.
2. *Barri de Camp Clar*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat (Col·lecció Família i Benestar Social), 1990, p. 11.

L'urbanisme a Tarragona durant el franquisme: creació dels primers barris de la perifèria

Durant la guerra civil espanyola, Tarragona va ser una de les poblacions de la rereguarda que més bombardeigs va patir. Quan el 15 de gener de 1939 les tropes del general Franco van ocupar la ciutat, una quarta part de les seves edificacions es trobaven seriosament afectades i moltes, destruïdes. En els primers anys de la llarga postguerra es va anar refent lentament la xarxa d'infraestructures inutilitzada i s'intentà pal·liar, molt precàriament, el problema de la manca d'habitatge amb petits arranjaments de danys, reubicacions de famílies en altres cases i establiment, molt sovint, de rellogats que compartirien domicili amb els inquilins habituals. A mitjan anys quaranta, es varen construir uns primers blocs d'habitatges entre l'espai que actualment delimita la carretera de Valls, l'avinguda de la República Argentina i l'avinguda de Lluís Companys: la Casa Bloc, el grup Josepa Massanès (o Cases dels Mestres) i l'edifici dels suboficials militars; és també en aquells anys, quan comencen a aparèixer, de forma molt aïllada, les primeres cases en el que posteriorment serà el barri de Torreforta.[3]

A banda d'aquestes novetats, a la meitat del segle XX, molts edificis de Tarragona, principalment de la Part Alta i del barri del Port, encara no gaudien de les mínimes condicions de salubritat, per la qual cosa podem dir que la situació general no era, doncs, gens satisfactòria.

Com a fets destacats d'aquella època, cal esmentar que l'any 1944 es projectà la prolongació de la Rambla Nova (aleshores del Generalísimo) fins als horts del Francolí, i tres anys més tard s'inicià l'enderrocament de la caserna de Sant Agustí, que uns anys després possibilitarà l'obertura i la urbanització de la plaça de Verdaguer.

En termes generals, però, i com diu l'historiador Enric BAIXERAS, «fins als anys cinquanta Tarragona era una ciutat parada. El decaïment econòmic era la preocupació general. No hi havia oferta d'habitatge barat».[4] Per això, quan l'Ajuntament volgué estimular la indústria de la construcció, alguns particulars, amb mentalitat d'empresaris, «compraren finques grans, de fàcil accés, prop de les carreteres. Lluny de la població trobaren terrenys improductius a bon preu. La terra, adquirida a l'engròs, la vengueren parcel·lada, a la menuda.»[5] Aquest podria ser, a grans trets, el panorama urbanístic de la ciutat en el moment de crear-se els primers barris de la perifèria.

El moderat índex de creixement demogràfic de Tarragona dels anys cinquanta contrastà amb el rapidíssim i constant increment de població que es produí durant la dècada següent. En gran part, fou degut al canvi de política econòmica del govern espanyol, que, amb el Pla d'estabilització de 1959, va cloure una etapa d'aïllament ra-

3. GISBERT I CANES, Joan. «El parèntesi del franquisme. Arquitectura i urbanisme». A: *El segle XX a Tarragona*. Tarragona: *Nou Diari*, 1995, p. 153-165.

4. BAIXERAS I SASTRE, Enric. «La ciutat constel·lada». *Pòrtic* [Tarragona], 5 (abril de 1994), p. 12.

5. Ibídem, p. 13.

dical i va propiciar l'inici d'una obertura cap al comerç internacional. Entre altres mesures, s'accelerà la industrialització i s'obrí les portes al turisme, que, ben aviat, esdevingué una de les principals fonts d'ingressos.

Aquesta nova situació tingué una gran repercussió a Tarragona. L'urbanisme de la ciutat es regia encara pel Pla dissenyat per Josep M. Pujol i de Barberà el 1922,[6] però l'any 1960 es va fer un nou Pla general d'ordinació, per intentar posar ordre a l'expansió que s'estava iniciant cap a ponent i per preparar-se pels futurs canvis que es poguessin produir.

A Tarragona l'activitat industrial havia estat molt modesta fins llavors, però a partir del Pla d'estabilització s'inicià un important procés de desenvolupament que la convertí en el quart nucli industrial de tot l'Estat. D'altra banda, l'explotació turística del litoral esdevingué una de les seves principals activitats econòmiques i va atreure molta mà d'obra per a la construcció i el sector dels serveis. Aquests dos factors, indústria i turisme, foren determinants perquè en poc més de deu anys la ciutat arribés a doblar el seu nombre d'habitants. Alguns d'aquests nous tarragonins s'establiren a la zona d'eixample creada a l'oest de la ciutat, però una gran majoria s'instal·laren, a cops precipitadament, més enllà del riu Francolí, en terrenys de la perifèria, en el que després s'anomenà «els barris de ponent».

Malauradament, i com passava a moltes altres poblacions, Tarragona no estava prou preparada per rebre aquella onada migratòria. La situació politicosocial d'aquells anys, l'escassa previsió de les autoritats i fins i tot les dures condicions de vida per a tothom varen condicionar que l'acollida als nous arribats no fos la ideal.

La cara més fosca d'aquell panorama va ser la proliferació de nuclis de barraques. N'hi havia a les platges (Miracle, Arrabassada, Savinosa, etc.), al polígon d'Entrevies, a les Parcel·les Tuset, a la Casablanca, al Llorito i a les vores del riu. Les actuacions de l'Administració per solucionar aquest greu problema foren molt lentes. Un moment especialment dramàtic es produí l'octubre de 1970, quan una riuada del Francolí féu evacuar precipitadament els barraquistes que hi estaven instal·lats. Vuit anys abans ja s'havia produït una altra inundació important, però va ser aquesta darrera la que obligà a posar remei a la situació.

Les autoritats, pressionades pels esdeveniments, es veieren obligades a trobar una solució al problema del barraquisme. Tot i que era una qüestió de justícia social, ho feren també per tapar les vergonyes d'un sistema polític que permetia terribles bosses de marginació. De fet, la visió de les barraques perjudicava la indústria turística, ja que, més d'un estranger s'acabà emportant una imatge gràfica dels més desfavorits d'aquella societat. Per aquells visitants, considerats «rics, macos i nets», procedents de països més desenvolupats, allò també formava part de les «postals» del *typical Spanish* i, irònicament, donaven un altre sentit a l'eslògan promocional de «España es diferente».

6. Ferré Gras, Montse; Gisbert i Canes, Joan. «Urbanisme i arquitectura a Tarragona a la dècada dels quaranta». A: *Franquisme a les comarques tarragonines*. Tarragona: CEHS Guillem Oliver del Camp de Tarragona, 1993, p. 64.

El difícil procés d'integració dels immigrants

Com ja comentàvem abans, quan a principis dels anys seixanta arriben els primers grups d'immigrants a Tarragona, la majoria procedents del sud de la Península, la ciutat no està preparada per acollir-los i les condicions de vida en què s'han d'establir són molt precàries. Com recull el testimoni d'un d'aquests:

> ...cuando llegamos las condiciones eran pésimas, pésimas. Pésimo ya en su interior: tenía muchas anomalías que poco a poco se han ido solucionando [...], ésto era un desierto, todo lleno de hierbas, había ratas, montículos, no había árboles. No había agua, ni luz, nada de nada. Aquí todo era monte. Para tener agua, la mujer tenía que ir a las huertas a por el agua. A los dos o tres meses nos pusieron el agua y la luz. Y así fueron viniendo las familias, un día unos, a los diez días otros. Y poco a poco, el barrio se ha hecho un pueblo de verdad.[7]

Socialment, la integració a la vida col·lectiva ciutadana per part dels nous tarragonins es va produir —fonamentalment— gràcies a l'acció de les associacions culturals, recreatives, i fins i tot reivindicatives, i, molt especialment, a través de les primeres associacions veïnals. També és importantíssim destacar la rellevància de les xarxes de parents, amics i veïns del mateix poble de procedència, en els processos d'inserció sociolaboral de la població emigrant:

> Especialmente en las migraciones de los años 60 y 70 se produce en los barrios de Tarragona una migración en cadena desde pueblos como Benamejí, Palenciana, Lucena, Jauja, Nogales, Badalatosa o Cortes Baza, que supone una reconstrucción en la periferia tarraconense de grupos de parientes, paisanos y amigos, lo que produce un efecto balsámico en las difíciles condiciones de inserción social de estos grupos.[8]

El problema posterior fou que, a la llarga, aquestes xarxes generaren també un sentiment d'autosuficiència que retardà, en ocasions, una perfecta integració al teixit social més ampli.

El primer barri: Torreforta

El nucli de Torreforta té el seu origen llunyà en una de les masies fortificades, aixecades al segle XVII, a la rodalia de Tarragona. En aquella època, les terres del litoral sofrien periòdicament les incursions dels pirates berbers procedents d'Algèria i aquestes edificacions s'havien fet pensant en la defensa dels seus habitants i alhora servien també de torre de guaita, des de la qual es podien fer senyals als camperols del voltant, en cas d'atac.

La història recent del barri s'inicia oficialment l'1 de febrer de 1940, quan, en una reunió de la Comissió Permanent, l'Ajuntament de Tarragona decideix delimitar l'espai propi de «la capital» i la seva immediata àrea natural d'expansió, i crear, al seu voltant i

7. SOLÉ, Rosa M.; BARDAJÍ RUIZ, Federico (dir.). *Riuclar. Moviment i transparència.* Tarragona: Edicions El Mèdol, 1991, p. 23.

8. PUJADAS, J.; BARDAJÍ RUIZ, F. *Los barrios de Tarragona. Una aproximación antropológica.* Tarragona: Ajuntament de Tarragona, 1987, p. 19.

dins del terme municipal, unes altres zones (futurs barris), que anomena entitats de població.[9]

A Torreforta se li va assignar l'espai comprès entre el torrent de Riu Clar i els límits dels termes municipals de Reus i la Canonja. Eren camps improductius, amb alguns garrofers, quan l'any següent els senyors Bertrán, Pelegrí i Domingo compraren un terreny amb la intenció de crear «un núcleo de viviendas a base de parcelación modesta, al alcance de obreros y empleados».[10]

L'any 1950 el *Consejo Sindical Provincial* va proposar la construcció de «viviendas protegidas» i, amb el suport de l'Església, es constituí el patronat Arce Ochotorena.[11] Els primers pobladors del barri s'instal·laren als 75 habitatges promoguts pel patronat, les anomenades *cases baixes*, que constituïren el nucli primitiu de Torreforta. Procedien majoritàriament de les cases més velles i degradades de Tarragona, perquè, a part de la necessitat d'una nova llar, un requisit per accedir-hi era haver residit al municipi, sense interrupció, almenys durant els cinc anys anteriors.

En aquella època, algunes famílies d'economia modesta havien adquirit terrenys per cultivar el seu petit hort i construir una caseta per guardar-hi els estris agrícoles i aixoplugar-s'hi en cas de necessitat. Els criteris amb què s'havia fet la parcel·lació dels terrenys eren «purament especulatius, al marge de les normes d'urbanització, que no admeten el dret d'edificar allà on manquen els serveis».[12] Paral·lelament a aquests «parcel·listes», també s'hi establiren famílies provinents de les barraques d'Entrevies, foragitades d'allí perquè s'hi havien d'instal·lar indústries.

L'any 1956 s'inauguraren 232 habitatges promoguts pel *Primer Plan Sindical* i construïts per la *Obra Sindical del Hogar*. Envoltaven la que avui s'anomena plaça del Primer de Maig, però a inicis dels anys noranta s'hi va detectar aluminosi i el 1999 s'inicià el seu enderroc. Actualment s'estan substituint per nous blocs de pisos, més espaiosos i de millor qualitat.[13]

9. «Se crean las entitades de población, Campsa, Clasificación, Ermita de la Salud, Lorito, Mongons, La Oliva, Pinedas, Rabasada-Sabinosa, Tetuán y Torreforta, que con la capital comprenden toda la extensión del término.» Arxiu Històric Municipal de Tarragona. *Actes Municipals. Llibre Comissió Permanent*, 14 (1939-1941), f. 31v.

10. BERTRAN, Adolfo. «Torreforta». A: *Barrio de Torreforta. 1952-1964*. Tarragona: Comisión de Fiestas de Torreforta, 1965 (sense paginar).

11. Manuel Arce y Ochotorena regí l'arxidiòcesi entre 1944 i 1948. Com faria després el seu successor, Benjamín de Arriba y Castro, intervingué, amb un caire paternalista, en qüestions de promoció social, justament en una època en què no s'aplicava una autèntica política de justícia social i el govern dictatorial administrava la justícia de forma totalment arbitrària.

    Sense treure mèrit a la tasca d'aquells prelats, cal dir també que les autoritats franquistes enaltiren la importància de la seva gestió, ignorant la figura incòmoda (per ells) del cardenal Francesc Vidal i Barraquer, mort a l'exili l'any 1943.

12. BAIXERAS SASTRE, Enric. «La ciutat constel·lada», *op. cit.*, p. 14.

13. REVERTÉ, Francesc. «La Generalitat comença l'enderrocament dels primers 32 pisos amb aluminosi a Torreforta». *El Punt* [Tarragona], 28 de maig de 1999, p. 5.

El 1956 també es va acabar la construcció de la Universitat Laboral i l'any següent es creà el Polígon Industrial d'Entrevies. El Pla d'estabilització econòmica (1959) va comportar l'arribada, a partir d'aleshores, d'un nombre alt d'immigrants. Malgrat que ni el barri ni el mateix municipi estaven convenientment preparats per acollir els nouvinguts, la situació de la qual provenien encara era pitjor: «Somos de un pueblo pequeño de la província de Badajoz, donde había trabajo unas cuantas semanas al año y mucha miseria para el resto.»[14]

La vida comunitària a Torreforta es va estructurar, sobretot els primers anys, al voltant de la parròquia de Sant Josep Obrer. Sota el seu auspici, el 1959 s'hi va formar el Centre Social,[15] que es convertí ben aviat en l'eix d'integració de la nova comunitat. A partir de 1977 l'Associació de Veïns es va incorporar a la lluita per les reivindicacions urbanístiques.

L'arribada de la democràcia al consistori tarragoní, l'any 1979, marcà un punt d'inflexió que Torreforta, com els altres barris de la perifèria, notà molt positivament.

A inicis de 1982 es va acabar l'edifici del Mercat Municipal, una de les reclamacions més antigues del barri. Sis anys després es va inaugurar el Centre Cívic, que acull, des d'aleshores, gran part de les activitats culturals, lúdiques i associatives de Torreforta. Una altra fita important, sobretot per al jovent, va ser la posada en funcionament, l'abril de 1990, de l'Escola Taller Torreforta-Camp Clar per fer activitats de formació per a joves. Entre altres tasques, es cuidaren de la rehabilitació de la masia que va donar nom al barri.

El creixement de Torreforta en els darrers anys ha estat constant. El nucli històric s'ha eixamplat cap a ponent, fins a enllaçar amb Los Naranjos i el Pilar, i per la banda nord ha anat omplint els espais vuits fins a la carretera de Reus i el barri de la Granja. La qualitat dels materials emprats en les noves construccions i els actuals dissenys urbanístics dels carrers tenen molt poc a veure amb aquella Torreforta dels inicis.

Socialment, el barri té una gran cohesió interna, malgrat que des dels anys noranta hi ha dues associacions de veïns. Tot i tenir un ampli ventall d'activitats pròpies, participa també d'alguns dels actes culturals i lúdics que es fan a nivell municipal, com el Carnaval.

14. Bardají Ruiz, Federico. «Torreforta, el primer nucli obrer». *Nou Diari* [Tarragona], 20 d'octubre de 1991 (p. VI del «Quadern»).

15. Ibídem.

Bonavista: un barri construït pels seus veïns

L'indret on es troba Bonavista pertanyia al principi al terme municipal de la Canonja.[16] Eren terrenys agrícoles de baixa productivitat que havien quedat molt perjudicats per les terribles gelades de febrer de 1956. Els especuladors van creure que era un lloc força adient perquè s'hi instal·lessin molts dels immigrants que arribaven a Tarragona.

En aquest context, l'any 1960 l'Ajuntament de la Canonja va aprovar el Pla parcial d'ordenació urbana del barri de Bonavista, presentat per un dels seus principals promotors, Adolfo Bertrán, personatge omnipresent en aquella època en aquesta mena de projectes.[17] A partir d'aquell moment, s'inicià una etapa de concessió indiscriminada de llicències de construcció, sense tenir en compte la planificació d'infraestructura urbanística del barri. Les condicions en què es va desenvolupar tot el procés van deixar pendent de resoldre l'equipament dels serveis mínims als nous habitatges (aigua, enllumenat, clavegueram, etc.), que s'aixecaren dins d'un sistema d'*autoconstrucció*, en què participaren, a més de la família que els havia d'ocupar, altres parents, amics i veïns.

Com digueren Pujadas i Bardají en estudiar la problemàtica dels barris de ponent, Bonavista és un exemple, als seus inicis, del que s'anomenava «coreas» o barriades sorgides a partir d'una construcció espontània, derivada del desenvolupament econòmic. A Catalunya es comencen a aixecar a partir de l'Exposició Internacional de 1929 a Barcelona i experimenten un gran increment els anys cinquanta i seixanta, en plena industrialització. En el cas de Bonavista, la necessitat d'habitatge obligà els immigrants a comprar els solars i construir-se les seves pròpies cases: «La mayoría de ellos trabajaba en la construcción y fué frecuente la cooperación mútua entre familias emparentadas o paisanas para levantar comunitariamente sus moradas.»[18]

El ràpid increment de la població del nou barri i, sobretot, la progressiva adquisició de terrenys del terme de la Canonja per a la instal·lació d'empreses en el Polígon Industrial de Tarragona va fer que la capital s'annexionés, el gener de 1965, el municipi canongí,[19] que incloïa, com ja hem dit abans, Bonavista.

L'annexió no va solucionar les necessitats del barri i foren els mateixos veïns, amb les seves mobilitzacions, els qui forçaren la consecució de les primeres millores. Diu molt poc a favor de les autoritats de l'època que fos per la por d'una epidèmia de còlera, l'any 1965, que s'aconseguí l'establiment del primer servei de recollida d'escombraries. Tampoc no hi havia un bon servei de transport públic i això agreujava encara més la situació d'aïllament de Bonavista.

16. No tractarem aquí la història de la Canonja, vinculada en els seus orígens medievals al capítol catedralici de Tarragona.

17. Vegeu Pujadas, J.; Bardají Ruiz, F. *Los barrios de Tarragona. Una aproximación antropológica*, *op. cit.*, p. 32.

18. Ibídem, p. 44.

19. A partir de 1982 es constituí oficialment en entitat local menor, dins del municipi de Tarragona. Ara és una entitat local descentralitzada.

Se'ns fa difícil avui pensar que tots aquests problemes tercermundistes es donessin en un dels països de l'Europa occidental, però lamentablement fou així. La realitat pura i dura d'aquells anys és que hi havia sectors de la població que no tenien garantit el subministrament d'aigua al mateix domicili. I aquesta situació la patiren els habitants de Bonavista, que més d'un cop hagueren d'arribar fins a la Canonja per aconseguir aigua. Un dels cops que això passà fou l'any 1966, en trencar-se la bomba d'extracció d'aigua per al barri. En aquella ocasió no va ser l'Ajuntament, sinó l'empresa AITASA, subministradora d'aigua a la petroquímica, que va instal·lar quatre fonts públiques, perquè es donava la circumstància que les seves conduccions passaven per Bonavista. Segons relatà un veí, a les llargues cues que es formaven a les fonts, «se pasaba uno las horas muertas, esperando su turno [...]. Peleas de mujeres, peleas de hombres [...] y tenías que aguantar madera, de una fuente que tiraba tres litros por minuto».[20]

Aquesta caòtica i vergonyosa situació va obligar finalment el consistori tarragoní a decidir aprovar, l'any següent, el projecte de construcció d'un dipòsit d'aigua per cobrir les necessitats dels barris de ponent. A Bonavista, però, la xarxa de clavegueram, enllumenat públic i portada d'aigües no es va inaugurar fins a l'agost de 1971.

Les inundacions d'octubre de 1970 van fer que molts dels barraquistes del riu s'instal·lessin a Bonavista, la qual cosa va incrementar els problemes ja existents. A més a més, en els darrers anys del franquisme va continuar l'arribada d'immigrants, sense que s'incrementessin gaire les minses inversions públiques.

Els veritables canvis d'actitud es comencen a notar després de les eleccions municipals d'abril de 1979, que porten a l'escenari polític persones més sensibles amb la problemàtica dels barris. Les solucions arriben, però més lentament del que els moviments veïnals reclamen.

La rodalia de Torreforta

Els anys seixanta, el seu creixement constant va actuar com a reclam cap a la zona, per edificar, de Bonavista, en antics terrenys agrícoles de baixa productivitat que gaudien també de l'avantatge d'estar a la vora de les carreteres de València i de Reus, i de tenir molt a prop la zona industrial.

Així sorgiren noves urbanitzacions al voltant de Torreforta, que s'articularen amb el barri i la seva incipient xarxa de serveis. Ocasionalment, va ser la iniciativa de les constructores la que creà els nous nuclis de població, però molt sovint foren les mateixes empreses del Polígon les que promogueren habitatges per als seus treballadors, gairebé a tocar de la fàbrica.

Al voltant de l'any 1965 s'inicià la construcció de diverses urbanitzacions, que, posteriorment, esdevingueren els barris del Pilar, Icomar i el Parc Riuclar. Poc després es començà a construir la Floresta, Riuclar i la Granja. El barri de Camp Clar es construí la segona meitat de la dècada dels setanta i, per les seves característiques, el tractarem més endavant.

20. PUJADAS, J.; BARDAJÍ RUIZ, F. *Los barrios de Tarragona. Una aproximación antropológica*, *op. cit.*, p. 34.

EL PILAR

Anteriorment, on ara hi ha el Pilar hi havia camps d'horta, vinya, garrofers i oliveres; era la zona natural d'eixample de Torreforta, que vorejava la carretera de València i davant mateix del polígon industrial. Per aquest motiu, els constructors van oferir els habitatges a diverses empreses que hi estaven ubicades i encara avui veiem rètols com: bloc Butano, bloc «Camises» (Seidensticker), bloc Bic-Laforest..., al costat d'altres (de blocs i carrers) als quals es posà noms de rius, la majoria dels quals transcorren per l'Aragó (Ebre, Jalón, Cinca...).

ICOMAR

A Icomar s'hi començà a viure a partir de 1968 i ben aviat sorgiren els problemes: irregularitat en el subministrament d'aigua potable i moltes humitats, sobretot en els pisos més propers a l'antic torrent del Riu Clar. A aquestes deficiències en un barri que, segons la campanya publicitària dels promotors, havia de ser gairebé exemplar, s'hi han d'afegir, en els primers anys, la manca d'asfalt i un vergonyós sistema de clavegueram, que no es va connectar a la xarxa general fins a molt de temps després: «Toda la porquería iba a parar al lado de la carretera, pasando por lo que hoy es el campo de fútbol, que por entonces estaba estancado y era un nido de ratas.»[21]

Icomar també patí deficiències en el sistema d'enllumenat públic i durant molt de temps estigué molt mal comunicat amb els barris propers de Riu Clar i Torreforta: «Es incomprensible que para poder usar las vías de comunicación entre barrios limítrofes, haya que solicitar servicios especiales que no se hallan al alcance de todos los ciudadanos.»[22]

A finals de 1979 l'associació de veïns inicià converses amb l'Ajuntament per tal que el consistori es fes càrrec de solucionar les mancances, però la negativa de l'empresa immobiliària a fer uns arranjaments previs endarrerí l'acord fins a quatre anys més tard, aprofitant la revisió del Pla general d'ordenació urbana. En les diverses mobilitzacions que es produïren en aquests barris hi tingueren part important, a més de les associacions de veïns, diversos sindicalistes que hi vivien i alguns dels anomenats «capellans obrers», entre els quals destacà, des de mitjan anys seixanta, Francesc Xammar. Una dècada després, altres sacerdots com Agustí Ayats i Francesc Vinyes hi tingueren també un paper molt important, conjugant el seu compromís cristià amb la seva responsabilitat social davant la comunitat; per això, no van ser gens estranyes les grans mostres de dolor, i alhora de gratitud i solidaritat, expressades per la gent dels barris quan «Sisco» Vinyes morí atropellat per un camió l'any 1987.

21. BARDAJI RUIZ, Federico. «Icomar, el barri sorgit d'una constructora». *Nou Diari* [Tarragona], 5 de gener de 1992 (p. XII del «Quadern»).

22. ALAMO, Joaquín del. «Torreforta: Intransitables las comunicaciones entre Icomar, Riu-Clar y el núcleo del barrio». *Diario Español* [Tarragona], 30 de gener de 1979, p. 5.

PARC RIUCLAR

El Parc Riuclar[23] va sorgir per iniciativa de l'empresa Alena, que el 1964 començà la construcció d'habitatges per als seus treballadors. Els anys següents, se seguiren construint blocs de pisos, alguns dels quals van ser venuts a altres empreses (ASESA, ENHER, DISA, etc.). Amb la venda dels blocs, no sols es va fer negoci, sinó que es defugí, per part d'Alena, la responsabilitat de dotar d'escola i d'altres serveis la nova urbanització, que, un cop més, foren assumits finalment per l'Ajuntament dues dècades després.

A inicis dels anys setanta, Alena entrà en crisi, motivada en gran part per problemes derivats del procés de descolonització espanyol de Guinea Equatorial, i el Parc Riuclar en rebé també les conseqüències. La urbanització patia moltes deficiències d'infraestructures i, a més a més, estava separada dels barris propers per la carretera de Reus. Malgrat la presència d'aquesta via de circulació, que per al barri ha representat sempre un perill, pels molts accidents de vianants, el Parc Riuclar passà molts anys sense servei d'autobusos i fins i tot el pas subterrani que el comunicava amb Torreforta tenia greus deficiències.

Durant les primeres dues dècades les reivindicacions veïnals foren constants, i tot, cal repetir-ho, per aconseguir uns serveis mínims. En una sèrie de programes de televisió dedicats a l'evolució urbanística de la ciutat durant el segle XX, Elena Regidor, veïna del Parc Riuclar, comentà: «No passaven a recollir les escombraries i les havíem de llençar a uns pous del Mas Orovio [...]. Els taxistes no volien entrar al barri, perquè deien que se'ls hi trencaven les ballestes, pel mal estat dels carrers.»[24]

I en un recull d'articles dedicats als barris, publicats a l'extingit *Nou Diari*, hi llegim:

> El 1981 es crea l'Associació de veïns del Parc Riuclar. Les seves principals reivindicacions són l'arranjament i l'asfaltat dels carrers, el traspàs de la urbanització a l'Ajuntament i la connexió del clavegueram a la xarxa de desguassos generals. La situació de manca de serveis a Parc Riuclar no ha canviat gaire en aquests 20 anys. No obstant, ha quedat resolt el problema de la recollida de brossa, l'enllumenat públic, el clavegueram o la bústia de correus, que els veïns van aconseguir després de demanar-ho amb insistència. El servei de transports és deficient, ja que no poden beneficiar-se de l'autobús interbarris.[25]

La situació general del Parc Riuclar, ha millorat, és cert, i es pot creuar l'autovia de Reus per un pas elevat i per un vial subterrani millor que l'anterior, però encara no hi ha servei farmacèutic i per trobar un medicament cal anar a Torreforta, o cercar-lo a l'altra urbanització que també porta el nom de Riuclar.

23. Cal no confondre'l amb la Urbanització Riu Clar, de la qual parlarem després, situada a uns tres-cents metres de distància, a l'altra banda de la carretera de Reus.

24. «Abans d'ahir». *Més TV* [Tarragona], 1 d'abril de 2002.

25. BARDAJÍ RUIZ, Federico. «Parc Riuclar: colonialisme industrial». *Nou Diari* [Tarragona], 10 de novembre de 1991 (p. IX del «Quadern»).

LA FLORESTA

La Floresta «ha patit» algunes característiques similars a les del Parc Riuclar, entre les quals cal destacar l'aïllament produït per la carretera de Reus. Per aquest motiu, ambdós barris es van coordinar sovint per reivindicar un pas elevat.

Les primeres construccions d'habitatges es realitzen entre 1966 i 1967, i s'acaben set anys després. Anteriorment, els terrenys havien estat propietat de la companyia de Sant Joan de Déu, que volia fer-hi un hospital infantil, però, finalment, el construí a Esplugues de Llobregat.

La campanya publicitària de la immobiliària que vengué els pisos deia: «visqui com un rei a la Floresta», tot i que, en realitat, els qui volien viure com a reis «eren els amos de la constructora, que especulaven amb el superbenefici dels pisos, en fer-los de pèssima qualitat i sense cap mena d'equipament social».[26]

A inicis dels anys setanta es produïren diversos accidents mortals a la carretera, que van portar els veïns a tallar-la i reclamar un pas elevat. El ridícul establiment d'un semàfor i l'encara més ridícula construcció d'un pont de fusta, que després seria arrossegat per un camió, van portar a noves mobilitzacions. Finalment, es va construir el pas elevat, que actualment comunica la Floresta amb el barri de la Granja, al qual encara han d'acudir els veïns per a alguns serveis bàsics, com ara el farmacèutic.

RIUCLAR

La urbanització Riuclar va néixer d'un projecte de 1966,[27] però la primera fase de construcció no es va concloure fins a set anys més tard. Els habitatges s'aixecaren, en contra de tota lògica, sobre un antic torrent que dóna nom al barri i que, posteriorment, causà més d'un problema.

La justificació d'edificar en aquesta mena de terrenys sols es pot trobar en la nefasta planificació urbanística d'aquells anys, en les maniobres especulatives salvatges —algunes sorgides des de diversos àmbits de l'Administració—, en el total desconeixement dels indrets on s'havia de construir i, en general, en una certa ineptitud i poc interès per part dels responsables. Malauradament, no es pot parlar de gaires excepcions a aquesta tònica general, tot i que les hi va haver.

A les probables explicacions —que no justificacions— sobre les raons dels desgavells urbanístics, cal afegir les pressions per causa del creixement desmesurat de la població,[28]

26. BARDAJÍ RUIZ, Federico. «La Floresta, un barri encerclat per l'autovia». *Nou Diari* [Tarragona], 3 de novembre de 1991 (p. VI del «Quadern»).

27. A la premsa de l'època hi trobem una breu referència: «En las proximidades de la ya populosa barriada de Torreforta, va a construir un complejo residencial [...]. Se llamará *Riu Clar* y vendrá a solucionar el agudo problema de la vivienda en nuestra ciudad, agudizado ante el hecho de ponerse en marcha nuevas y poderosas industrias, con elevados censos de productores.» DE LA FUENTE TORRON. «Complejo residencial». *Diario Español* [Tarragona], 21 d'abril de 1966, p. 5.

28. Per això encara avui és actualitat el debat entre creixement quantitatiu de les ciutats i l'augment dels nivells de qualitat de vida dels seus habitants.

per la necessitat de reubicació dels barraquistes del riu foragitats per les inundacions i, fins i tot, perquè l'obertura de les dependències universitàries portà estudiants de fora a viure Tarragona.

Quan el 1973 comencen a arribar els primers habitants a Riuclar, no hi ha mitjans públics de transport, malgrat trobar-se a la vora de la carretera de Reus i molt a prop de la de València. El barri no té tampoc un accés directe a Torreforta, tot i ser-hi «a tocar», i li falten també escoles i enllumenat públic.

L'anomenat *Polígon Residencial Riuclar* patí, doncs, greus mancances i restà aïllat dels altres nuclis de població fins al gener de 1975, en què entrà en funcionament la primera línia regular de transport públic.[29] Dissortadament les comunicacions amb Torreforta i els accessos a Riuclar des de la carretera de Reus seguiren sent deficients, i fins i tot perillosos, com podem veure reflectit, repetidament, a la premsa de l'època.[30] Fatalment, l'octubre d'aquell mateix any, es produí un accident mortal.[31] Aquest accident i d'altres de posteriors varen originar protestes dels veïns, fins que, ja ben entrats els anys 80, es va construir un pas aixecat sobre la carretera de Reus i s'aconseguí, també, que els autobusos entressin al barri.

La creació de l'Associació de Veïns de Riuclar fou determinant per impulsar i canalitzar les accions reivindicatives: «Hemos creado una conciencia de barrio, de lucha, de que si no luchábamos todos juntos no íbamos a conseguir todo lo que necesitábamos para poder vivir un poco bien [...]. La AA.VV. y el barrio funcionan gracias a que es un todo, que no tendría sentido que cada bloque, en cada caso concreto, cogiera su camino.»[32]

L'AAVV afavorí la integració dels nous membres de la comunitat, des del primer moment de la seva arribada al barri. Fins i tot aconseguí la dels immigrants d'origen gitano. Clar que «s'ha de reconèixer, tanmateix, que el nombre de famílies gitanes no ha superat mai la quinzena i, per tant, la integració s'ha realitzat de forma molt més natural que en altres barris com Campclar, on sobrepassen les cent famílies».[33]

Des dels inicis dels anys vuitanta, Riuclar va començar a veure els fruits de les seves lluites reivindicatives i va anar adquirint, cada cop més, una aparença agradable i acollidora. Una de les qüestions pendents seguí sent, però, la presència de la carretera de Reus, com a element «separador» del barri i com a punt extremadament perillós pels accidents, com ja hem comentat anteriorment. La conversió de la carretera en autovia, l'any 1982, agreujà la situació, que es resolgué posteriorment amb la construcció del pas elevat.

29. «Desde mañana, servicio de autobuses entre Tarragona-capital y Riu-Clar, Torreforta y La Floresta». *Diario Español* [Tarragona], 12 de gener de 1975, p. 4.

30. «Riu Clar. Hace falta una vía de unión con Torreforta, escuela y guardería infantil». *Diario Español* [Tarragona], 3 de setembre de 1975, p. 6.

31. «Las peligrosas entradas a los barrios de la periferia». *Diario Español* [Tarragona], 28 d'octubre de 1975, p. 9.

32. Solé, Rosa M.; Bardají Ruiz, Federico (dir.). *Riuclar. Moviment i transparència, op. cit.*, p. 42.

33. Ibídem, p. 45.

Un altre gran problema del barri va ser, des dels seus inicis, el dels vessaments residuals a la riera del Riuclar: «S'hi tirava brossa. Estava tot abandonat en aquell temps. Fins i tot els camions de química hi tiraven la porqueria que els sobrava. Al riu, van començar les químiques de Constantí a tirar-hi cubes. Eren els anys 81-82...»[34]

A les molèsties, «pudor, mosquits i rates», que comportaven els abocaments a la riera, cal afegir-hi que, quan plovia molt, es desbordava i inundava tot el barri. L'any 1985, per causa d'unes pluges intenses, es produeixen inundacions al Serrallo i alguns dels barris de la perifèria tarragonina: «Una de las zonas más afectadas de Tarragona ha sido, una vez más, el barrio de Riu Clar donde las inundaciones son protagonistas, en mayor o menor medida, cuando llueve intensamente en la ciudad.»[35]

Dotze anys després de la seva construcció, Riuclar denuncia públicament l'Estat espanyol i la Generalitat de Catalunya, com a responsables actuals de la situació que pateix el barri: greus problemes de construcció dels habitatges, humitats, males olors, despreniment de teules...[36] L'any 1990 encara trobem queixes a la premsa per l'estat d'un col·lector: «Las aguas residuales que pasan por el barrio de Riu Clar proceden del polígono industrial del mismo nombre, de su alcantarillado y cloacas, y a su paso por el citado colector provisional se quedan estancadas.»[37]

LA GRANJA

El darrer dels barris que tractarem en aquest apartat és el de la Granja, començat a construir el 1967. L'any següent s'acaben els primers habitatges i, ben aviat, es constitueix la seva associació de veïns, amb l'objectiu d'aconseguir «un barrio digno y diferenciado de ese *guetto* continuo que se extiende por todo el eje de poniente».[38]

La urbanització va rebre aquest nom perquè allí estava antigament la granja de la Diputació, especialitzada en gallinàcies, vivers d'arbres fruiters i hort.

La construcció dels habitatges la va promoure la Caixa d'Estalvis Provincial de Tarragona, a través d'una empresa filial, la Constructora Benéfica Provincial. Tot i que el projecte inicial de la promotora era correctíssim, a partir de 1970 vengué terrenys a alguns constructors particulars, amb la qual cosa el projecte residencial acabà entrant dintre dels circuits convencionals de l'especulació del terreny. Si a això afegim que fins a 1976 no es va aprovar el Pla parcial urbanístic de la Granja, comprendrem els desgavells urbanístics que es devien fer al barri, que esdevenia «un ejemplo más de rapacidad comercial y connivencia por parte de las autoridades de la época».[39]

34. Ibídem, p. 97.
35. «Riu-Clar, la *pequeña Venecia*». *Diario Español* [Tarragona], 13 de novembre de 1985, p. 4.
36. *Diario Español* [Tarragona], 27 de novembre de 1985, p. 1.
37. Villagrasa, Enrique. «Quejas de los vecinos por las pestilencias de Riu Clar». *Diari de Tarragona* [Tarragona], 30 de març de 1990, p. 7.
38. Pujadas, J.; Bardají Ruiz, F. *Los barrios de Tarragona. Una aproximación antropológica*, *op. cit.*, p. 134.

Davant d'aquesta realitat, l'Associació de Veïns lluità per reorientar les realitzacions urbanístiques del barri, amb uns criteris diferents als del lucre i la deixadesa. Si la tònica general del procés urbanitzador a Tarragona era l'especulació massiva i la construcció de blocs de pisos mancats de molts dels serveis, els veïns de la Granja cercaven una millor qualitat de vida. Com deia un dels veïns, «hoy es un barrio digno con calles bien asfaltadas. Esto no constaba en el proyecto inicial y se consiguió más bien con la colaboración de un político, Burgasé, y algunos funcionarios que se portaron maravillosamente.»[40]

Els esforços dels veïns i, sobretot, les pressions que exerciren sobre les autoritats i les empreses constructores van aconseguir finalment que l'urbanisme del barri fos molt menys caòtic i de més qualitat que el que aleshores tenien els altres de ponent. S'ha dit que en aquella època, a la Granja, hi havia un proletariat urbà qualificat, amb una elevada consciència d'elit obrera. Del que no es van poder sostreure els veïns, com els altres ciutadans de la zona de ponent, va ser de la forta contaminació atmosfèrica procedent del complex petroquímic.[41]

Com hem vist, són moltes les mancances que han anat patint aquests barris des dels seus inicis. Per no tenir, al principi no tenien ni tan sols servei telefònic, ja que no estaven compresos dins el nucli urbà de Tarragona i s'havia de planificar una nova xarxa de línies. L'aïllament, en molts sentits, d'aquestes comunitats va comportar que en moltes, sobretot a les més petites, hi hagués un clima de gran familiaritat entre el veïnat.

Després de l'empenta inicial ja descrita, i durant molts anys, els barris no cresqueren gaire, perquè la seva expansió no entrava dins del Pla urbanístic del municipi. Aparegueren, però, alguns grups d'habitatges nous, com Los Naranjos (1975), tocant al barri del Pilar.

A la darreria del segle XX, la planificació urbanística impulsa noves construccions, de millor qualitat, i amb els equipaments adients des del primer moment. Es van omplint els espais buits entre els diversos barris de ponent, i els nexes de comunicació i unió entre aquests es van incrementant, fins a desaparèixer els límits antics. Això, que a poc a poc els va convertint en un sol barri, i que en si mateix és positiu perquè denota un progrés, porta aparellat també el perill de la massificació.

En aquest sentit, quan el març de 2002 es debaten a l'Ajuntament els criteris que han de marcar la revisió del Pla general urbanístic, es critica que la proposta del consistori deixi en mans del mercat el creixement de la ciutat i afavoreixi la massificació dels barris de Ponent.

39. Ibídem.

40. BARDAJÍ RUIZ, Federico. «La Granja, un pas endavant». *Nou Diari* [Tarragona], 24 de novembre de 1991 (p. VI del «Quadern»).

41. Tot i que actualment hi ha més controls que abans, la dura realitat és que els efectes de la contaminació encara molesten, sobretot a l'estiu, si es deixen les finestres obertes. Els veïns diuen que a les nits les xemeneies de les fàbriques alliberen més fums, perquè amb la foscor no es veuen tant.

En la polèmica sobre el nou pla general i les previsions de creixement futur de Tarragona, les associacions de veïns opinen que s'ha de créixer en qualitat. No els importa tant el nombre d'habitatges, com la manera en què es concebin.[42]

Camp Clar: de polígon residencial a focus de conflictes ètnics

Actualment, Camp Clar ha superat molts dels problemes que es van abatre sobre el barri des dels seus inicis i que es van aguditzar, sobretot, a finals dels anys vuitanta i als inicis de la dècada següent. El procés de redreçament, però, no ha estat gens fàcil i, una vegada més, han estat els mateixos veïns els qui han pogut aturar molts dels desgavells i finalment han aconseguit una relativa concòrdia entre les diverses comunitats que hi habiten.

La història del barri s'inicià cap a 1960, quan es començà a tractar del projecte del Polígon Residencial Camp Clar; set anys després s'aprovà el seu Pla parcial d'ordinació. El desenvolupament industrial seguia atraient un gran nombre d'immigrants, molts dels quals procedien de Castella, Andalusia i Extremadura, i l'Ajuntament s'havia vist obligat a intentar pal·liar els desgavells i les mancances que patien els barris de ponent.

Els treballs d'urbanització de Camp Clar foren lentíssims. L'aspecte positiu és que, al contrari del que havia passat en altres llocs, es van començar a fer obres d'explanació, pavimentació, instal·lació de xarxa elèctrica, d'aigua i de clavegueram abans d'aixecar els primers blocs d'habitatges.

El 1976 es van concedir les primeres llicències de construcció i dos anys després s'adjudicaren els primers pisos de protecció oficial a famílies obreres de nivell mitjà, a les quals s'obrien les expectatives de trobar-se amb un barri perfectament planificat i amb tots els serveis i instal·lacions adients. El 1980 es van adjudicar 580 habitatges de promoció pública, molts dels quals eren destinats a famílies provinents de barraques o de cases en males condicions d'habitabilitat, que procedien principalment de les Parcel·les Tuset, del barri de l'Esperança i del nucli antic de Tarragona. Segons dades que va donar l'Institut Municipal de Serveis Socials, unes cent famílies eren gitanes: «El trasllat d'aquestes famílies es va fer amb el seguiment dels Serveis Socials de l'Ajuntament, i, encara que han fet un bon treball, els ha mancat més suport professional i econòmic, suport necessari per a un grup de població d'un risc social extremament alarmant.»[43]

El recel entre les comunitats era molt gran. El 29 de juliol de 1984, en intentar aturar una esbatussada entre dos grups, foren agredits dos policies municipals.[44] Un cop més, a la història del jove barri, es va tornar a parlar del conflicte que originen els gita-

42. Reverté, Francesc. «Els barris de Ponent demanen més zones verdes i espais urbans no massificats». *El Punt* [Tarragona], 5 d'abril de 2002, p. 4.

43. *Barri de Camp Clar, op. cit.*, p. 22.

44. *Diario Español* [Tarragona], 31 de juliol de 1984.

nos. Segons declaracions posteriors del president de l'Associació de Veïns de Camp Clar, calia distingir entre la minoria conflictiva i els altres que no ho eren pas: «Hay un grupo reducido de gitanos [...] que es el que crea la conflictividad a nivel de comunidad [...]. Por otro lado, hay gitanos que tienen sus negocios ya establecidos, con sus licencias fiscales en orden.»[45]

Circumstancialment, aparegueren per Camp Clar els anomenats *gitanos quinquis*, que defugien *pentinades policials* dels barcelonins barris de la Bóta i de la Mina. Per això, no és d'estranyar que l'octubre de 1985, més de dos-cents veïns volguessin interrompre la construcció d'uns habitatges de promoció pública, perquè es rumorejava que s'atorgarien a famílies de la Mina i la Perona, com a conseqüència dels projectes urbanístics barcelonins, ocasionats pels Jocs Olímpics de 1992. Tot i que els rumors es varen desmentir, els ciutadans comentaven que, com sempre, a Barcelona només es recordaven de Tarragona quan s'havien de treure de sobre allò que els feia nosa.

Malauradament, com anem veient en parlar dels barris, la conflictivitat social, i fins i tot la delinqüència, són, juntament amb els problemes de caire urbanístic, una constant que serà necessari eradicar. Poc després de l'esbatussada comentada anteriorment, la premsa informava que a Reus la delinqüència era un dels problemes del barri Juroca,[46] i esmentava el dramatisme de la mort d'un jove, com a conseqüència d'una baralla, a Riuclar.[47] Afortunadament, aquests esdeveniments han minvat i la conflictivitat als barris de la perifèria no és tan diferent de la del centre de les ciutats.

Encara que queden problemes per resoldre, la realitat social i urbanística de Camp Clar, un barri que estava molt desvertebrat, s'ha reconduït. Avui, és un nucli en expansió, amb noves construccions que coexisteixen amb les antigues, més modestes. Com que l'especulació del sòl no ha estat tan gran, els carrers i els espais entre els edificis són més amples i gaudeix de moltes places interiors.

Els barris del sector nord: Sant Salvador i Sant Pere i Sant Pau

L'any 1965, la Inmobiliaria San Salvador, S.A. va aconseguir que s'aprovés la seva proposta d'un Pla parcial d'ordenació urbana, i va adquirir terrenys a uns sis quilòmetres del centre de la ciutat, a banda i banda de la carretera de Valls, per construir-hi habitatges. Era una zona de baix rendiment agrícola, amb vinya i garrofers, matolls i pins, i pertanyia, gairebé meitat per meitat, als termes dels Pallaresos i Constantí.

El futur barri, que ben aviat es va conèixer pel mateix nom que la immobiliària, volia ser una urbanització de segona residència, per a lleidatans i saragossans que venien a estiuejar a la costa, i potser també per a tarragonins que volien viure més a prop de la natura. Després, la realitat seria bastant diferent.

45. PUJADAS, J.; BARDAJÍ RUIZ, F. *Los barrios de Tarragona. Una aproximación antropológica*, *op. cit.*, p. 82.

46. *Diario Español* [Tarragona], 12 d'agost de 1984, p. 8.

47. *Diario Español* [Tarragona], 28 i 29 d'agost de 1984.

Tres anys abans de tot això, el setembre de 1962, el Vallès va patir unes terribles riuades que produïren un gran nombre de morts. A Tarragona, el mes següent, el Francolí també provocà unes inundacions que, tot i no causar víctimes, obligà a pensar en les moltes barraques que hi havia al tram final del riu. Per això, en resposta a les gestions realitzades, el març de 1967 el ministre de l'Habitatge visità Tarragona i va concedir la construcció de «1.550 allotjaments socials per eradicar el barraquisme».[48]

Tres mesos després de la visita, la Inmobiliaria San Salvador cedí una part dels seus terrenys al Patronat Municipal de l'Habitatge, que s'encarregaria de la construcció dels pisos. Amb la donació, aparentment altruista, la immobiliària hi obtingué uns bons guanys, ja que «todos los equipamientos sociales correrían a cargo del Ayuntamiento y los terrenos de la Inmobiliaria subirían automáticamente de valor, reservándose la Inmobiliaria los terrenos donde tendrían que ir las zonas comerciales, que venderían después ya edificadas, los terrenos de las viviendas unifamiliares, los terrenos para bloques pre-fabricados y los terrenos donde se ubicarían todos los servicios públicos que la Inmobiliaria vendería a los organismos competentes».[49]

Gran part de l'interès que hi havia per resoldre el problema de les barraques era perquè es trobaven a la zona destinada a les indústries, que aleshores era el polígon Francolí i la zona d'Entrevies. El barraquisme també era incompatible amb la imatge del país que es volia mostrar als turistes. Dues dècades més tard, una veïna de Sant Salvador comentà això a un periodista: «Nos establecimos en el río, en una barraca comprada, cerca de la Tabacalera [...]. Cuando nos echaron abajo nos dieron 1.000 ptas. por ella, que fue cuando vino la *rià* [...]. Estuvimos una semana que hubo tres riadas [...] que no nos metimos en la cama siquiera. El agua se llevó los marranos, las bombonas, los animales. Aquí vino mucha gente del río, mucho personal [...]; esto dijeron que era *to* para la gente del río.»[50]

Les obres de construcció varen començar el juliol de 1968 i a finals de l'any següent van quedar enllestits els tres primers blocs de pisos. Al barri encara faltaven molts serveis, i ni tan sols s'havien asfaltat els carrers: «El camión de mudanzas no pudo ni llegar hasta la puerta de entrada, por el mal estado de la calle [...]. Tenían prisa por acabar y vender, pero la gente que empezamos a vivir aquí al principio estábamos tirados y de cualquier manera.»[51]

Els primers anys hi havia tres nivells d'urbanisme, corresponents a tres categories diferents: el primer, i més antic, el constituïen els 1.550 habitatges del Patronat, de construcció més senzilla, enllestits el 1972. Un segon grup el formaven blocs prefabricats,

48. Bardají Ruiz, Federico. «Sant Salvador, la lluita veïnal». *Nou Diari* [Tarragona], 1 de desembre de 1991 (p. IV del «Quadern»).

49. Pujadas, J.; Bardají Ruiz, F. *Los barrios de Tarragona. Una aproximación antropológica*, *op. cit.*, p. 211.

50. Gavin Agustí, Alfredo. «Sant Salvador: el barrio que nació con la refinería». *Diari de Tarragona* [Tarragona], 5 d'octubre de 1986, p. 21.

51. Pujadas, J.; Bardají Ruiz, F. *Los barrios de Tarragona. Una aproximación antropológica*, *op. cit.*, p. 211.

d'una qualitat lleugerament superior. Finalment, a la zona central de Sant Salvador, entre xalets i habitatges unifamiliars, s'instal·laren els comerços; era la zona *maca*.

El 1974, el barri s'incorporà a Tarragona i, per la mateixa època, s'inicià l'expropiació dels terrenys que havia d'ocupar la Refineria. A partir d'aleshores, molts dels qui treballaven en la construcció del complex petroquímic es varen instal·lar a Sant Salvador. Alguns s'hi quedaren; altres marxaren en acabar-se els treballs d'instal·lació.

Com ha passat a altres llocs, en els darrers anys l'entorn urbanístic ha anat millorant i ha pujat la qualitat de vida. Al tombant de segle, a la vora de Sant Salvador es crea una nova zona residencial, que, com les altres del sector nord, també porta un nom del santoral: Sant Ramon.

Sant Pere i Sant Pau està vinculat, en els seus orígens, a les llars socials de Sant Pere Sescelades, construïdes a partir d'una col·laboració entre l'Ajuntament i l'Església, a inicis dels anys seixanta a la Muntanyeta de Sant Pere, a la zona de l'Oliva. Els primers habitatges, inaugurats el 1964, estaven destinats a acollir els barraquistes de la platja del Miracle. Els anys següents es varen fer blocs de pisos per a treballadors i, al mateix temps, es començà a urbanitzar, molt a prop d'allí, la nova zona educacional de Tarragona. També es construïren alguns xalets, però sense una planificació urbanística de conjunt.[52]

El gran canvi urbanístic a la zona es produí l'any 1968, en fundar-se la Cooperativa d'Habitatges de Sant Pere i Sant Pau, que construí els seus blocs de pisos (*torres*) a la vora de Sant Pere Sescelades, deixant la carretera del Pont d'Armentera a llevant i l'entorn del pont del Diable al nord. Era el barri que es trobava més a prop del centre de la ciutat i que gaudia d'un dels índexs més baixos de contaminació de tot el municipi.

La Cooperativa va sorgir a partir d'una iniciativa privada, però, a diferència del que passà als altres barris de la perifèria, rebé, des del primer moment, el suport total de les autoritats de l'època i es desplegà una campanya d'imatge que mai s'havia vist a Tarragona. Davant de les mancances i els conflictes que patien els «barris obrers», i de les reivindicacions dels seus habitants, la propaganda franquista, referint-se a Sant Pere i Sant Pau, destacava «les virtuts d'un cooperativisme oficial auspiciat pel Sindicalisme Vertical del Règim».[53]

Els pisos de la primera promoció eren molt senzills, de 62 m^2, destinats al que anomenaven *estimada classe obrera* (el règim també en deia *productors*): «la qualitat de l'obra és ben escassa, ja que no s'ha d'oblidar que durant la seva construcció es va desplomar un dels edificis».[54]

El 1972 es comença a habitar en el barri, que gaudeix d'un bon traçat urbanístic, amb una disposició harmoniosa de les diverses «torres» i uns serveis propis de

52. En contrast amb els seus orígens, ara el preu del sòl és molt car, i els xalets de la zona són de nivell alt.

53. Bardají Ruiz, Federico. «Sant Pere i Sant Pau, model cooperativista». *Nou Diari* [Tarragona], 8 de desembre de 1991 (p. XII del «Quadern»).

54. Ibídem, p. XIII.

jardineria, neteja, recollida d'escombraries i manteniment d'enllumenat, gestionat tot per la Cooperativa. En el seu afany per diferenciar-se dels altres barris, fins i tot distanciant-se en certa manera de Tarragona, els seus gestors dirigents no volien utilitzar com a pròpia la denominació de *barri*: «Se trataba de una Ciudad Cooperativa, de una verdadera comunidad, en donde construir más pisos era un servicio de la colectividad a los futuros habitantes de ese *paraíso urbano*.»[55]

Tots els qui volien tenir un pis havien de ser socis de la Cooperativa i això va fer que, a inicis dels vuitanta, hi hagués uns ingressos nets anuals de 31 milions de pessetes, que s'incrementaven amb el cobrament dels cànons dels locals comercials i, sobretot, amb el de les parades del mercat ambulant.[56]

L'element fonamental en la creació d'aquella imatge idíl·lica de *Ciutat Cooperativa* va ser la gran habilitat propagandística dels dirigents de la seva Junta Rectora, «personas todas ellas de mentalidad conservadora y perfectamente conectadas con los tentáculos del poder franquista [...]. Todos ellos, además, tenían garantizada la colaboración de las autoridades municipales, sindicales, del Mº[inisterio] de Trabajo, del Gobierno Civil, hasta el punto de poder transgredir sistemáticamente la legislación urbanística y los plazos legales de ejecución en aras de una mayor rapidez y eficacia funcional.»[57]

El règim paternalista va permetre als professionals treballar sense cap mena de destorb. Els inconvenients del sistema es veurien més endavant.

El 1978 s'acaben els pisos de la quarta i última promoció de la Cooperativa de Sant Pere i Sant Pau; la promoció següent la farà la cooperativa UTECO. La Cooperativa Tàrraco construirà a l'altre costat de la carretera del Pont d'Armentera.

L'experiència autogestionària va fer que hom pensés que el seu barri era molt diferent i amb molts més recursos que la resta dels de Tarragona, inclosos els del centre. En part va ser així, però tot i els elevats recursos econòmics, els problemes en els serveis van obligar els veïns a negociar amb l'Ajuntament per integrar-se plenament al municipi:

> Mediante una forma Cooperativista los mismos vecinos se hacían cargo del mantenimiento de los servicios de toda la urbanización; con el tiempo esta fórmula se ha ido agravando económicamente, hasta el punto de que se hace insostenible para los vecinos [...]. Creemos que al final se ha impuesto la solución más coherente, aquella que posibilita el buen mantenimiento de los servicios del barrio, y recoge además lo que creemos sentir la mayoria de los vecinos, es decir, traspasar los servicios al municipio, y pasar a ser ciudadanos en igualdad de condiciones que los del resto de la Ciudad.[58]

Vint anys després, encara hi ha qui creu que la fórmula autogestionària era millor i qui pensa que la gestió —no pas la fórmula— no era la correcta. Malgrat que en la darrera etapa cooperativista comença l'especulació del sòl i cada cop hi ha menys zones verdes i espais lliures, urbanísticament ara el barri està millor i els habitatges són de més qualitat.

55. PUJADAS, J.; BARDAJÍ RUIZ, F. *Los barrios de Tarragona. Una aproximación antropológica, op. cit.*, p. 236.
56. Ibídem.
57. Ibídem, p. 237.
58. «La Cooperativa de Sant Pere i Sant Pau traspasa servicios al Ayuntamiento». *Tarragona Municipal* [Tarragona], 48 (novembre de 1983), p. 7.

L'edificació a la zona del Mas de les Flors i a d'altres més properes al nucli urbà, i el millorament de les vies de comunicació, han fet que Sant Pere i Sant Pau es trobi més «a prop de la ciutat». Això, i sobretot l'actitud positiva de molts veïns, ha facilitat la integració. Significativament, és l'únic barri de la perifèria que participa a les festes municipals amb una colla castellera, una de gegantera i un grup de grallers.

L'Esperança: de «barri pont» a gueto

Com ja hem dit anteriorment, a mitjan segle XX a Tarragona hi havia diversos nuclis de barraques, principalment a la vora del riu i a les platges. Les autoritats de l'època, lluny de cercar una solució al problema, es limitaven, de tant en tant, a fer fora els barraquistes, sobretot perquè donaven mala imatge als turistes i perquè als seus terrenys s'hi havien d'instal·lar indústries.

La perillosa crescuda del Francolí de 1962 —el mateix any de les tràgiques inundacions al Vallès— posà en alerta els poders públics per l'enorme risc que corrien els barraquistes. No fou, però, fins a la riuada de 1970 quan decidiren, davant l'imminent perill, evacuar els «riberencs». A excepció d'alguns que tornaren als seus pobles d'origen o que es distribuïren per l'àrea metropolitana de Barcelona, gairebé la meitat foren instal·lats «provisionalment» a l'antic Preventori de la Savinosa. La resta va fer cap a Torreforta, Bonavista i Riuclar.

Entre les autoritats civils i les eclesiàstiques s'acordà crear un «poblat d'absorció»; una mena de «barri pont», que servís de lloc d'adaptació i transició entre els nuclis de barraques i els habitatges definitius, amb plena integració social. A aquest nou barri se l'anomenà de *l'Esperança*. El Pare Badell, responsable del Secretariat Gitano per a Tarragona, el definí així:

> Es fundamentalmente una residencia de promoción social. Las viviendas no se darán, se proporcionarán para ser habitadas por los chabolistas durante un período de formación, de estudio; aprendizaje y equilibrio financiero, tras el cual el chabolista dejará el Barrio para continuar su vida ya encauzada.[59]

Les cases es van acabar de construir el 1975, entre Bonavista i la carretera de Reus. L'any següent s'hi van instal·lar els antics barraquistes del Francolí, que havien passat més de cinc anys a la Savinosa, i posteriorment se n'hi afegiren altres dels nuclis de Casablanca i Entrevies.

Els habitatges eren molt petits, d'uns 55 m^2[60] i la construcció, en blocs de dues plantes, molt senzilla. Al principi el barri va arribar a tenir uns 600 habitants, però deu anys després es reduí a la tercera part. De fet, havia de ser un lloc d'adaptació, un lloc

59. ABAD, Pilar. «El barrio de la Esperanza en marcha». *Diario Español* [Tarragona], 18 de juliol de 1973, p. 12.
60. Quan anaven a enderrocar el barri, a la premsa es publicà que els habitatges que quedaven tenien 34 m^2 i que hi arribaren a viure entre cinc i deu persones. Vegeu DOMINGO, Esther. «Veïns de l'Esperança accepten marxar definitivament del barri». *Nou Diari* [Tarragona], 7 de novembre de 1993, p. 3.

de pas. Així, «les primeres famílies que van sortir del barri de l'Esperança van tenir el suport del jesuïta Joan de la Creu Badell i de la regidora socialista Immaculada Sastre [...]. Gràcies a ells el barri funcionava».[61]

Aquestes primeres persones «readaptades» van fer cap a Riu Clar, a pisos promoguts per l'*Obra Sindical del Hogar*; altres s'instal·laren a Torreforta i Bonavista. A partir de 1980 és quan en marxen més, perquè s'enllesteixen els habitatges de promoció pública construïts pel MOPU, a Camp Clar, Constantí i el barri de Sant Josep Obrer de Reus. Aquest parcial despoblament de l'Esperança va propiciar després l'arribada de nombroses famílies gitanes «procedentes de diferentes lugares de España, con un nivel socioeconómico muy bajo, que han encontrado en este barrio su último refugio. Muchas de estas familias se han de dedicar a la mendicidad, porque no tienen otra forma de subsistencia y algunas de ellas se mueven en el mundo de la delincuencia».[62]

Aquesta segona època de l'Esperança suposà l'arribada de gent encara més conflictiva que l'anterior i que progressivament portà a la degradació total del barri. Cap a la meitat de la dècada dels vuitanta, tothom deia que l'Esperança era un col·lector de problemes, desarrelament i marginació. Havia esdevingut un gueto: «El barrio de la Esperanza, de barrio sólo tiene el nombre y de esperanza a fuerza de ser bien intencionado y creer en los paños calientes para la inserción ¿"social"?, se atisba un tibio rayo de luz que enseña/enmascara el problema profundo y múltiple de la convivencia e integración de las minorías étnicas y culturales.»[63]

Dels sis blocs construïts, l'any 1991 sols n'hi ha dos d'habitats, un altre està ruïnós i la resta es van enderrocar. Ara calia acabar d'integrar en altres llocs les 40 famílies que restaven al barri. La solució no era fàcil i tant els responsables municipals com els professors de l'escola d'educació especial que encara funcionava opinaven que «lo mejor que puede sucederle a La Esperanza es que deje de existir».[64]

Els problemes del barri (droga, delinqüència, etc.) s'agreugen. Els veïns amb ganes de reinserir-se es queixen que les autoritats els fiquin «al mateix sac a tots»: els qui hi estan involucrats i els qui hi intenten sobreviure enmig de la misèria. El novembre de 1993 l'Ajuntament decideix enderrocar el que queda del barri: «L'equip de govern va anunciar ahir de forma definitiva que s'ha engegat un expedient informatiu per poder tirar a terra els prop de quaranta habitatges que hi ha a la zona.»[65]

61. Ibídem.

62. Pujadas, J.; Bardají Ruiz, F. *Los barrios de Tarragona. Una aproximación antropológica*, *op. cit.*, p. 66.

63. Caballero, L. «El barrio de la Esperanza, una herencia del paternalismo social». *Tarragona Municipal* [Tarragona], 59 (gener de 1985), p. 12.

64. Encuentra, Pilar. «¿La Esperanza?». *Diari de Tarragona* [Tarragona], 9 de juny de 1991, p. 7.

65. Domingo, Esther. «La demolició de l'Esperança pot començar d'aquí a tres mesos». *Nou Diari* [Tarragona], 3 de novembre de 1993, p. 3.

Poca cosa poden fer les 32 últimes famílies de l'Esperança, que, finalment, accepten marxar.[66] Segons diverses opinions, s'havia d'haver aterrat abans, quan els habitatges que quedaven buits eren ocupats sense control. Com deien les treballadores socials: «fa set anys al barri no hi havia drogues i anava acomplint els objectius per als quals es va crear: anar integrant aquestes famílies en altres barris».[67]

Als inicis de 1994 hom es qüestiona si el final no hagués pogut ser diferent i s'acusa les autoritats per la seva part de responsabilitat: «Durant molts anys s'hi ha pogut veure nens petits jugant entre rates, al costat de contenidors plens de brutícia que l'Ajuntament no recollia i camells com a exemple de manera de guanyar-se la vida. El consistori, però, trobà una solució convenient. Mort el gos, s'acabà la ràbia. El problema, però, és que no es tracta de gossos.»[68]

Reflexions finals

En termes urbanístics, l'origen principal de molts dels problemes dels barris de la perifèria ha estat el de la seva ubicació a prop de les indústries. Però, com ja hem dit abans, aquesta proximitat fou una de les raons determinants per construir-los allí: «son estos barrios erróneos por haberlos construído cerca de la petroquímica».[69] A més, a finals dels vuitanta hom comença a percebre els problemes que porten les indústries, aquelles mateixes que havien fet créixer el cens de població: «Si durante treinta años se vivió el espejismo de la gran industrialización, pensando en la modernización como fuente de todo progreso, hoy se pueden ver las secuelas de la degradación del ambiente, de los problemas del agua y del incierto futuro industrial petroquímico.»[70]

Evidentment, la situació política a l'època en què aparegueren tots aquests barris marcà de forma determinant el seu desenvolupament inicial. L'arribada de la democràcia va suposar un canvi d'actitud dels poders públics, però les «assignatures pendents» van trigar molt a recuperar-se. I, a tot això, cal afegir que l'actitud dels ciutadans no sempre ha estat la més correcta envers els nous arribats i, massa sovint, s'ha estigmatitzat en alguns barris: «Primero fue Torreforta, en los años 60, porque te consideraban bruto, un inculto, te daba verguenza decir que eras de Torreforta. Luego esa fama le ha pasado a Bonavista y ahora se la echamos a los de Campoclaro. La cuestión es que tiene que haber siempre una cabeza de turco para que otros puedan brillar.»[71]

66. DOMINGO, Esther. «Veïns de l'Esperança accepten marxar definitivament del barri». *Nou Diari* [Tarragona], 7 de novembre de 1993, p. 3.
67. MUÑOZ, S. «Barri de l'Esperança. Sis anys d'oblit municipal». *Pòrtic* [Tarragona], 5 (abril de 1994), p. 28.
68. Ibídem.
69. SOLÉ, Rosa M.; BARDAJÍ RUIZ, Federico (dir.). *Riuclar. Moviment i transparència, op. cit.*, p. 58.
70. PUJADAS, J.; BARDAJÍ RUIZ, F. *Los barrios de Tarragona. Una aproximación antropológica, op. cit.*, p. 26-27.
71. Ibídem, p. 53.

Actualment, i com ja hem anat repetint, la realitat urbanística i, sobretot, la social de tots aquests barris ha millorat moltíssim, com ha millorat també, en el seu conjunt, Tarragona. Però, tot i aquest progrés, els problemes en general els pateixen més a la banda de Ponent que al centre de la ciutat i, ja no cal dir-ho, que a la zona de Llevant. Valgui només com a exemple un informe aparegut a la premsa, ara fa nou anys, en què psicòlegs i metges dels sanatoris Villablanca i Pere Mata advertien de l'augment de les alteracions emocionals i estats de depressió als barris de Ponent: «La debilidad de las economías familiares y la falta de trabajo son los principales causantes de estos trastornos», en una població «compuesta en un 55% - 60% por inmigrantes, procedentes en su mayor parte de Andalucía».[72]

Ja més recentment, en un informe presentat el gener de 2001 per Caritas Tarragona, realitzat per professores de l'Escola Universitària de Treball Social, es diu que és als barris de Ponent on viuen més persones pobres, especialment a Camp Clar, Torreforta, Bonavista i la Canonja.

Tarragona s'està acostant als 120.000 habitants, i encara pot créixer més, però, com ja hem dit abans, l'important no són les dimensions d'una població, sinó la qualitat de vida dels seus habitants. Per molts ciutadans aquesta qualitat ha estat difícil d'aconseguir i, segons com es planifiqui el futur urbanístic, serà difícil de mantenir.

72. Rodon, Ivan. «El lado malo de la vida». *Diari de Tarragona* [Tarragona], 5 de desembre de 1993, p. 6.

JUDIT SANCHO PRADES

Els magribins a Alcanar

Metodologia utilitzada

L'objectiu principal d'aquest estudi és comprovar si a conseqüència de l'emigració els immigrants magribins han modificat les seves pràctiques culturals o bé si continuen mantenint els seus costums, ja que aquests no els impedeixen conviure en el municipi.

És molt important saber si els magribins residents a Alcanar segueixen mantenint la seva pròpia cultura, si estan seguint el procés d'endoculturació, és a dir, si transmeten la seva cultura als fills. També hem de veure si es dóna el cas que s'hagi produït una aculturació, és a dir, un intercanvi cultural unilineal, on la cultura canareva (majoritària) influencia i se sobreposa a la cultura magribina.

Per poder donar resposta a aquestes preguntes s'han estudiat els aspectes culturals següents: la llengua, la cultura material, el cicle festiu, la religió, l'organització familiar i les relacions socials dels immigrants magribins.

La unitat d'observació d'aquest estudi està constituïda pels immigrants magribins, tant legals com il·legals, que resideixen al municipi d'Alcanar (març de 1999). El fet que hi hagi un gran nombre d'immigrants il·legals instal·lats al municipi dificulta la possibilitat de calcular exactament el nombre de persones que formen el col·lectiu magribí. Per aquest motiu la selecció de les unitats d'observació s'ha realitzat aleatòriament.

Els immigrants magribins es poden dividir en dos col·lectius ben diferenciats: d'una banda, els qui es troben en una situació de legalitat i, de l'altra, els immigrants que estan en una situació il·legal.

Les dades del padró municipal (novembre de 1998) mostren un total de 59 marroquins i 27 algerians que actualment resideixen dins el terme municipal d'Alcanar. D'aquests 86 magribins, resideixen a Alcanar poble un total de 58, 38 marroquins i 20 algerians, la resta queda repartida entre els altres territoris que conformen el terme municipal d'Alcanar (les Cases d'Alcanar i Alcanar-Platja).

Gràcies a aquestes dades s'ha pogut establir contacte amb aquesta part del col·lectiu objecte d'estudi. Del conjunt de 58 immigrants magribins en situació de legalitat, s'han analitzat 14 famílies (que engloben un total de 49 persones) i 4 homes que viuen sols. S'ha enquestat, de forma totalment aleatòria, un membre integrant de cada família (9 homes i 5 dones) i se l'ha considerat com a representant de la unitat familiar.

El grup dels immigrants il·legals no consten a cap registre, per això és molt difícil contactar-hi. Aquests contactes s'han realitzat a través de diverses persones que hi mantenen relacions de tipus laboral i/o social, i freqüentant els locals i els emplaçaments (cantonades, places i parcs) on se solen reunir.

S'ha obtingut la col·laboració d'11 immigrants magribins il·legals, 9 d'aquests informants conviuen amb altres homes magribins i els altres 2 viuen sols.

Per a la realització d'aquest estudi s'han utilitzat diferents tècniques i fonts documentals: l'anàlisi de documents (recerca bibliogràfica), l'observació (directa i simple) i, l'eina més important, el qüestionari.

❖ ◆ ❖

Alcanar és un municipi de la comarca del Montsià que està situat a la part sud de Catalunya. És el municipi més meridional i fa de frontera amb el País Valencià.

El terme municipal d'Alcanar comprèn un total de 41,67 km^2 i està compost per un gran nombre de platges, xalets, càmpings turístics i una zona muntanyosa, que és la part final de la serra del Montsià. Actualment té una població d'uns 8.000 habitants.

Les terres d'Alcanar són de regadiu, molt fèrtils i amb molta abundància d'aigua subterrània; gràcies a aquesta terra hi ha una alta producció d'hortalisses i de cítrics (cultiu més important). A més, és la zona amb una major producció de planter de cítrics de tot l'Estat espanyol. Aquests conreus representen la major font d'ingressos del municipi.

Així doncs, Alcanar és un municipi majoritàriament agrícola, en què gran part de la població treballa les seves pròpies terres, i les empreses petites i mitjanes del sector són les que requereixen un nombre elevat de treballadors; per tant, hi ha molta demanda de mà d'obra. Aquest fet pot ser constatable amb el baix índex d'atur del municipi.

El fet que hi hagi molta demanda de mà d'obra no qualificada per treballar a l'agricultura és un reclam per als immigrants, els quals arriben al municipi amb la intenció de trobar una feina que els ajudi a millorar la seva qualitat de vida.

Fins a aproximadament el 1990, aquests immigrants procedien majoritàriament d'altres indrets de l'Estat; així, l'any 1991, dels 7.848 habitants d'Alcanar, un 83,6% eren nascuts a Catalunya (la majoria dintre el mateix municipi), un 13,4% de la població era nascuda a la resta de l'Estat i només un 3% procedien de l'estranger (s'hauria de tenir en compte el nombre d'immigrants il·legals). És a partir de l'any 1990 quan comença a augmentar el nombre d'immigrants estrangers, majoritàriament els immigrants d'origen magribí.

Davant la creixent immigració ens hem d'habituar a la diversitat en les relacions quotidianes, perquè és en aquest dia a dia en què apareixen les relacions i la convivència amb els immigrants magribins i, per tant, amb una cultura totalment diferent a la nostra.

Amb la coexistència de la cultura magribina i la cultura canareva en un mateix municipi s'han hagut de produir tota una sèrie de canvis, ja que, en qualsevol procés d'immigració no només es produeixen canvis per a les persones que han decidit emigrar, sinó que també esdevenen tota una sèrie de transformacions per a les persones del país d'acollida, perquè la immigració representa un canvi social i cultural tant per als immigrants com per a les persones autòctones.

Entre la societat autòctona d'Alcanar s'observen moltes respostes diferents vers els immigrants (acceptació, rebuig, indiferència, etc.), i en aquest fet radica la pluralitat cultural i la diversitat de les relacions humanes. Ens trobem davant una majoria autòctona (canareus) i una minoria immigrant (magribins), i en el fons de les dues hi ha la qüestió de la pròpia identitat, és a dir, tant els magribins com els canareus tenen les seves pròpies pautes culturals i, per tant, la seva manera d'entendre i viure la vida.

Actualment hi ha un gran nombre de magribins que resideixen i treballen al municipi, per aquest motiu és important estudiar la integració cultural dels magribins en la societat canareva, ja que són dos cultures molt diferents.

Les trajectòries migratòries dels magribins que han arribat a Alcanar es caracteritzen per una gran varietat de circumstàncies i situacions personals; la majoria dels immigrants tenen edats compreses entre els 25 i els 40 anys.

La majoria dels immigrants magribins procedeixen del Marroc. Aquest fet pot ser a causa de la major proximitat i més facilitat per accedir a l'Estat espanyol des d'aquest país i al contacte que han mantingut durant molts anys aquests dos països (colònies i excolònies).

Els primers a emigrar són els homes, molts dels quals deixen al país d'origen la seva família nuclear. Aquests homes, un cop aconsegueixen certa estabilitat econòmica, intenten el reagrupament familiar en el municipi d'acollida.

Però no tots els homes que emigren tenen una família nuclear, hi ha molts immigrants que són solters. Una part d'aquests desitgen tornar al seu país d'origen un cop tinguin alguns estalvis, però la part més nombrosa d'aquests immigrants pretenen formar una família al municipi d'acollida i establir-s'hi definitivament.

El fet de voler formar una família a Alcanar no implica necessàriament una relació exògena, ja que molts dels immigrants esperen reunir els estalvis suficients per poder tornar al seu país d'origen, casar-se i tornar amb la seva muller al municipi.

En línies generals podríem dir que l'emigració és un fenomen masculí, ja que trobem molts homes immigrants; en canvi, les úniques dones que han emigrat són les casades i ho han fet un temps després dels seus marits.

Els motius que han portat aquestes persones a emigrar són diferents segons el sexe i la situació civil. Normalment els homes amb família nuclear emigren per motius econòmics; d'aquesta manera, trobem que en les dones predominen els motius

familiars (els econòmics han fet emigrar anteriorment els marits). Els immigrants solters destaquen dos motius principals com a causa de l'emigració: els econòmics i els personals (entre aquests darrers, molt diversos, hi ha: ganes de viatjar, conèixer altres cultures, canviar d'ambient, provar sort en un entorn diferent, etc.).

El fet de conviure en una societat diferent no només implica un contacte amb les persones, sinó també amb l'entorn d'aquestes persones. Una de les primeres dificultats amb què topen aquests immigrants és la llengua.

La manera com se supera la barrera lingüística és amb el contacte amb aquesta llengua, per això hi ha una relació directa entre el temps de residència a Alcanar i el coneixement de la llengua pròpia del municipi, el català, ja que els magribins que porten més temps residint al municipi el dominen millor.

Contràriament a aquest fet, trobem que el domini de la llengua castellana, tant a nivell oral com escrit, és molt superior al de la llengua catalana, perquè la majoria dels immigrants abans d'establir-se al municipi van passar per altres llocs (l'Estat espanyol o França); així, la primera llengua que van aprendre va ser el castellà. També molts d'aquests immigrants van preferir aprendre la llengua castellana abans que la catalana, a causa que el castellà es parla en un territori més extens que el català. Hi ha un nombre reduït de magribins que van aprendre la llengua castellana en el seu país d'origen.

Les famílies magribines establertes al municipi intenten ensenyar als seus fills no només la llengua àrab, sinó també el castellà i el català (si el dominen), amb la finalitat que aquests nens es puguin integrar millor a l'escola i a la comunitat, però sense oblidar la seva llengua materna.

Una altra dificultat amb què topen els magribins quan arriben al municipi és el fet de trobar un habitatge, ja que els estereotips i els prejudicis que es tenen sobre aquest col·lectiu redueixen la voluntat dels canareus per llogar-los-en un.

Normalment els immigrants viuen en pisos, encara que també són freqüents les cases de planta baixa (unifamiliars). En la majoria dels casos aquests habitatges són de lloguer.

El preu de lloguer d'un pis i d'una casa és equiparable, ja que les cases solen ser antigues i estan situades al nucli antic de la ciutat; per tant, el seu preu és més econòmic. Els pisos, tot i que són de més nova construcció i estan en una situació més cèntrica, també són més petits.

Tot i que els habitatges que ocupen els magribins són antics, reuneixen unes bones condicions d'habitabilitat, i estan equipats amb tots els serveis indispensables per a la vida quotidiana.

Hi ha molt pocs immigrants que tinguin l'habitatge en propietat, a causa del seu cost econòmic elevat i que els preus de lloguer són baixos; per tant, la majoria dels magribins prefereixen llogar l'habitatge.

El fet de poder comprar-se un pis o una casa no depèn únicament del nivell econòmic, també depèn de la situació de legalitat de l'immigrant, ja que si no està en una situació legal no pot efectuar cap tipus de contracte de compravenda.

El temps de residència de l'immigrant al municipi també està relacionat amb el fet de comprar un habitatge, ja que els magribins no es decidiran a fer aquesta inversió fins que no es trobin en una situació estable i tinguin totes les necessitats cobertes.

Una altra variable que condiciona la decisió de comprar un habitatge són les perspectives de futur, ja que si l'immigrant té la intenció de tornar al seu país d'origen, normalment, no comprarà un habitatge, mentre que aquells que estan decidits a establir-se definitivament a Alcanar és més possible que s'arrisquin en aquesta transacció.

Els magribins destaquen la diferència entre l'equipament de la seva llar actual i la que tenien al seu país d'origen, i perceben aquests canvis com a molt positius, ja que han contribuït a la millora de la seva qualitat de vida.

En canvi, perceben un canvi mínim entre la tecnologia que utilitzaven al seu país d'origen i la que utilitzen actualment a Alcanar. El fet de no detectar aquestes diferències tecnològiques pot ser degut que només utilitzen la tecnologia més bàsica (telèfon, radiocasset, televisió, etc.), que és la que ja utilitzaven al seu país d'origen. Però els magribins asseguren que actualment tenen un millor accés a aquesta tecnologia i que també disposen de més recursos per accedir-hi.

La majoria dels immigrants no utilitzen el vestuari típic del Magrib. Hem de tenir en compte que tots els immigrants són molt joves i, per tant, molts ja no l'utilitzaven en el seu país d'origen. Però també n'hi ha que han deixat d'utilitzar-lo per tal d'adaptar-se millor a la societat d'acollida (aquests normalment utilitzen la gel·laba a l'interior del seu domicili).

Un altre element que influencia en la utilització del vestuari típic magribí és el país de procedència, ja que els immigrants que utilitzen aquest vestuari diàriament o a l'interior de la llar procedeixen del Marroc, on es conserva molt més aquesta tradició.

Els magribins residents a Alcanar utilitzen un vestuari totalment europeïtzat, tret d'algun cas excepcional, normalment dones.

Els immigrants que tenen fills els transmeten la utilització que ells fan del vestuari magribí, és a dir, els nens utilitzaran aquest vestuari en les mateixes ocasions que ho facin els seus pares.

El cicle festiu que mantenen els immigrants magribins està molt relacionat amb el temps de residència al municipi, ja que aquest temps es relaciona amb el grau de coneixement de les festes locals i també amb el manteniment de les festes islàmiques.

Tots els immigrants magribins coneixen les principals festes que se celebren al municipi, però, tot i això, no hi participen de forma activa.

Les famílies magribines són les que millor coneixen les festes locals i el seu significat. Aquest fet no és degut només a la convivència amb els canareus, sinó també a tots els coneixements que els aporten els seus fills respecte a aquestes festes. Per tant, podem dir que els nens col·laboren en la socialització dels seus pares.

Aquests nens aprenen quines són les festes locals i el seu significat normalment a l'escola, on des de petits se'ls van inculcant totes aquestes festes i tradicions que formen

part de la cultura canareva. Però els nens posseeixen altres fonts d'informació, com poden ser: els amics, els mitjans de comunicació, el carrer, etc.

D'altra banda, els pares són els principals, i sovint els únics, transmissors de la religió i les tradicions islàmiques, tot i que també hi col·laboren els germans i altres familiars (si es dóna el cas).

Les festes amb què els magribins s'identifiquen més són les de Sant Antoni (febrer) i les de Sant Isidre (maig); això pot ser perquè aquestes festes, tot i que tenen un origen religiós, no es viuen com a tals a la comunitat, ja que totes les activitats que s'organitzen són de caire ben divers, i la religió en queda bastant al marge.

D'altra banda, els immigrants continuen mantenint i celebrant les principals festes que assenyala el calendari musulmà (Mes de Ramadà, Festa de la Unitat de la Comunitat Islàmica o Festa del Corder, «Aixura» i Naixement del Profeta), però es troben amb grans problemes com són: la distància del país d'origen, trobar-se en un país totalment diferent, conviure en una cultura totalment diferent, la manca del recolzament de la família extensa.

La majoria dels magribins han deixat d'exercir algunes de les pràctiques de la religió islàmica, sobretot les cinc oracions diàries, ja que és incompatible amb una feina, i no menjar carn que no hagi estat sacrificada segons els preceptes islàmics, per la dificultat que representa trobar carnisseries especialitzades, ja que al municipi no n'hi ha cap i s'haurien de desplaçar un mínim de 16 km per poder trobar-ne una.

Tot i les dificultats amb què topen els immigrants, el sentiment religiós és molt profund i tots intenten mantenir aquells elements que millor poden adaptar-se a la nova societat, com poden ser: no menjar carn de porc i no beure alcohol.

En la majoria dels casos, l'abandonament de determinades pràctiques culturals és conseqüència de la dificultat que troben els immigrants a reproduir les seves pràctiques culturals en un context totalment diferent.

Els immigrants magribins residents a Alcanar s'han condicionat un local (magatzem) on es reuneixen per resar; per tant, s'han construït la seva pròpia Mesquita, ja que el municipi no disposava d'aquesta infraestructura essencial per a la religió islàmica i per al desenvolupament de la cultura magribina.

L'Islam apareix com la referència principal de simbolització i de creences dels immigrants magribins. La religió islàmica segueix les seves vides, com també les creences i les seves aplicacions en la vida quotidiana.

Amb l'entrada de la dona al món laboral, els immigrants estan desmuntant l'organització familiar clàssica, ja que la funció d'alimentar la família ja no recau únicament sobre l'home, sinó que també es recolza sobre la dona.

Aquest canvi en l'organització familiar suposa que la dona ja no està destinada només a complir les funcions de procrear, educar els fills i tenir cura de les persones grans, sinó que ara també assumeix part de les funcions reservades tradicionalment a l'home. En canvi, l'home no comparteix les funcions «pròpies» de la dona.

Tot i que s'han produït tota una sèrie de canvis importants respecte a l'organització de la família magribina, hi continua imperant un model de família patriarcal. L'home, encara que ha perdut l'exclusivitat del manteniment de l'economia familiar, continua conservant el poder en la presa de decisions. Però sembla que aquí s'estan iniciant alguns canvis, ja que algunes dones han començat a prendre part en el procés de la presa de decisions, encara que el pes de la decisió, majoritàriament, continua recaient sobre l'home.

En l'educació que els pares transmeten als seus fills hi són presents els rols patern i matern; per tant, els fills dels immigrants, en el seu procés de socialització, aprenen la diferenciació de les funcions per raó de sexe. Però l'educació d'aquests nens no es dóna íntegrament en el context familiar, sinó que és una tasca compartida amb l'escola, el carrer, els mitjans de comunicació, on, sovint, poden aparèixer contradiccions.

Tot i els canvis que han esdevingut, la família continua sent una institució bàsica de socialització i d'identificació cultural, perquè és en la família on els magribins transmeten tota la seva cultura i creences als seus fills. La família és molt important per a la cultura magribina, per això els immigrants intenten mantenir el contacte amb la família extensa.

Aquests lligams amb la família, a més, representa també un contacte amb la cultura d'origen. Per això, també són freqüents les trobades i reunions familiars dels magribins amb d'altres que resideixen a la societat d'acollida.

Aquestes relacions constants permeten el manteniment de les festes, les tradicions i les pràctiques religioses pròpies. D'aquesta manera la cultura magribina no corre perill de desaparició, encara que sí que en corre de modificació.

Els magribins quan emigren passen a formar part d'una nova realitat, d'una nova societat, de la qual no provenen. En aquesta societat, tan diferent a la seva, hauran d'establir-hi unes noves relacions.

La majoria de les relacions socials informals s'estableixen entre els mateixos immigrants, i les relacions amb les persones autòctones són escasses o febles.

Els magribins estableixen entre ells uns vincles d'amistat molt profunds, els quals propicien l'aparició d'unes xarxes informals d'ajuda mútua i de recolzament, que permeten donar resposta no només als problemes generals del col·lectiu sinó també als conflictes personals dels magribins. Aquestes xarxes socials magribines constitueixen un punt de referència per als nous immigrants.

Les trobades dels grups d'amics, entre els magribins, són constants, no només per ocupar el seu temps d'oci, sinó també per motius de festes, tradicions o pràctiques religioses pròpies del país d'origen. Però aquests reagrupaments d'amistats i les xarxes familiars establertes fan que es configuri una comunitat magribina encaminada a romandre tancada i en captivitat respecte a la societat autòctona. Aquesta comunitat ètnica també és limitadora de les activitats de lleure dels immigrants, ja que el seu temps d'oci l'ocupen plenament en trobades familiars o d'amistats magribines.

Els magribins estan intentant conèixer alguns aspectes de la cultura amb la qual conviuen i estan adaptant les seves pràctiques culturals a la nova situació, a la vegada

que mantenen vives les seves tradicions i la seva pròpia cultura. Aquest procés d'integració representa tot un seguit de modificacions en diferents aspectes de la cultura magribina, però el fet de modificar no significa suprimir. L'ideal seria poder aconseguir una societat en la qual dues cultures estiguessin integrades, però sempre sense deixar de ser dues cultures diferenciades.

Bibliografia

AADD. *I Congrés d'Història d'Alcanar.* Ajuntament d'Alcanar, 1990.

Butlletí Informatiu. Ajuntament d'Alcanar.

Anuari Estadístic de Catalunya. Generalitat de Catalunya, 1998.

Beltran Reverter, Joan Baptista. *Alcanar. Imatges i records.* Barcelona: Editorial Viena-Columna, 1995.

Candel, Francesc. *Els altres catalans.* Barcelona: Edicions 62, 1978.

Espalza, Miquel de (dir.); Equip CIDOB. *L'islam d'avui, de demà i de sempre.* Barcelona: Centre d'Estudis de Temes Contemporanis, Enciclopèdia Catalana, 1994.

Enciclopedia Multimedia. Planeta De Agostini.

Espina Barrio, Ángel-B. *Manual de Antropología Cultural.* Salamanca: Amarú Ediciones, 1992.

Geertz, Clifford. *La interpretación de las culturas.* Barcelona: Gedisa, 1987.

Gómez Bahillo, Carlos. «Peculiaridades y problemas de integración de los inmigrantes en la década de los noventa». *Acciones e Investigaciones Sociales,* 4 (abril de 1996), p. 169-180.

Grau Folch, Joan J.; Sorribes Montserrat, Jesús. *El Montsià. Estructura i dinàmica sòcio-econòmica.* Barcelona: Caixa de Catalunya, 1982.

Khan, J. S. (comp.). *El concepto de cultura: textos fundamentales.* Barcelona: Editorial Anagrama, 1975.

L'Enciclopèdia Avui

Lewis, Barnard. *El mundo del Islam: gente, cultura y fe.* Barcelona: Ediciones Destino, 1995.

Matamoros, José. *Historia de mi pueblo, Alcanar.* Tortosa: Impremta Querol, 1922.

Navarrete Lorenzo, Montserrat; Puyal Español, Esther. «Los inmigrantes extranjeros como objeto de exclusión». *Acciones e Investigaciones Sociales,* 5 (desembre de 1996), p. 121-150.

Papademetriou, Demetrio G. «Immigrants, benvinguts o indesitjats». *Correu de la UNESCO,* 39 (desembre de 1998), p. 18-22.

Pujadas, Joan J. «Catalunya i les migraciones estrangeres: una aproximació des de l'antropologia social». *Revista d'etnologia de Catalunya.* Barcelona: Departament de Cultura, 1994.

Ramírez Giocoechea, Eugenia. *Inmigrantes en España: vidas y experiencias.* Madrid: CIS, Siglo XXI de España Editores, 1996.

ROQUE, Maria-Àngels (ed.). *Les cultures del Magreb.* Barcelona: Enciclopèdia Catalana (Col·lecció Mare Nostrum), 1994.

SIERRA BRAVO, Restituto. *Técnicas de Investigación Social.* Madrid: Editorial Paraninfo, 1995.

SIMÓN, Gildas. «Acollir o rebutjar». *Correu de la UNESCO,* 239 (desembre de 1998), p. 23-25.

«Trabajando por la justicia». *Documentación Social: Revista de estudios sociales y de sociología aplicada,* 109 (octubre-desembre de 1997).

URBEZ GARCÍA, Jesús Manuel. «Inmigraciones en la Unión Europea». *Acciones e Investigaciones Sociales,* 4 (abril de 1996), p. 157-167.

VARELA, María Isabel; LLANEZA, Ángeles. *La expansión del Islam.* Madrid: Anaya (Biblioteca de Historia), 1989.

WEIL, Patrick; CROWLEY, John. «Tres modelos de integración racial». *El País* (dilluns, 25 de gener de 1993).

Els articles que es publiquen en aquest volum tenen com a denominador comú la marginalitat en diferents etapes de la història. Es parteix de l'edat mitjana, amb les dones, els pobres i els jueus. En els segles de la modernitat hi ha els esclaus, els moriscos i els gitanos. Al món contemporani els temes tractats són: les dones al món de la política, les classes populars i la seva relació amb la cultura escrita, els barris perifèrics de Tarragona, un treball sobre l'arquitectura de les presons com un lloc per a l'exclusió i, per acabar, la qüestió dels immigrants magribins a l'actualitat.

[publicacions] urv

Cercle d'Estudis Històrics i Socials
Guillem Oliver del Camp de Tarragona